

METSZETEK

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

CROSS-SECTIONS
SOCIAL SCIENCE JOURNAL

VOL. 7 (2018) No. 3

EMLÉKEZÉS SZABÓ ILDIKÓRA





METSZETEK
Társadalomtudományi folyóirat

Vol. 7 (2018) No. 3

Főszerkesztő:

Dr. Czibere Ibolya

Szerkesztőbizottság:

Dr. Balogh László Levente, Dr. Csoba Judit, Dr. Fényes Hajnalka,
Dr. Mohácsi Márta, Dr. Rácz Andrea, Sipos Flórián

Tanácsadó testület:

BOBKOV, Vyacheslav – Russian Science Academy, Russian Institute of the Socio-Economic Problems of Population, Laboratory of Problems of Life Quality and Living Standards, Moscow, Russia
FOX, Chris – Manchester Metropolitan University, United Kingdom
GEELHOED, Sandra – University of Applied Sciences Utrecht, Netherlands
HERRMANN, Peter – University of Eastern Finland, Kuopio, Finland; Corvinus University, Budapest, Hungary
HORAKOVA HIRSCHLER, Nicole – University of Ostrava, Department of Sociology, Czech Republic
JANKY, Béla – Budapest University of Technology, Hungary; Hungarian Science Academy, Institute of Sociology, Budapest, Hungary
KERÜLŐ, Judit – University of Nyíregyháza, Hungary
NISTOR, Laura – Hungarian University Sapientia of Transylvania, Faculty of Economics, Socio-Humán Sciences and Engineering Miercurea Ciuc, Romania
PICCIONE, Vincenzo – Roma Tre University, Department of Education Sciences, Italy
RAZUMOVA, Tatiana – Moscow State Lomonosov University, Economic Faculty, Department of Labour and Personnel Economics, Russia
SIK, Endre – Eötvös Loránd University, Budapest, Hungary; TÁRKI Social Research Institute, Budapest, Hungary
SZABÓ, Márton – University of Miskolc, Hungary
SZÁNTÓ, Zoltán – Corvinus University of Budapest, Hungary
TIMÁR, Judit – Hungarian Academy of Sciences Centre for Economic and Regional Studies Research Center; Eötvös Loránd University Department of Social and Economic Geography, Hungary
URIZ, Maria Jesús – University of Navarra, Pamplona, Spain
WIKTORSKA-ŚWIĘCKA, Aldona – University of Wrocław, Poland

Olvasószerkesztő:

Dr. Szekeres Melinda

Tördelőszerkesztő:

Juhászné Marosi Edit

Technikai munkatársak:

Béres Zsuzsa (szerkesztés, koordinálás)
Fábián Márton (webdesign)

ISSN 2063-6415

Kiadja: a Debreceni Egyetem Politikatudományi és Szociológiai Intézet
Felelős kiadó: a DE BTK PSZI igazgatója
Webcím: metszetek.unideb.hu
E-mail: metszetek@arts.unideb.hu



Tartalomjegyzék

Emlékezés Szabó Ildikóra

Vendégszerkesztő: Tibori Theodosia Timea

Bevezető gondolatok a Szabó Ildikóra emlékező írásokhoz (<i>Tibori Timea</i>).....	5
MURÁNYI ISTVÁN: A demokratikus politikai szocializáció (<i>Szubjektív szakmai emlékezet</i>)	6

EMLÉKKÉPEK, BESZÉLGETÉSTÖREDÉKEK

„Én már ovis koromban részt vettem az ellenzéki mozgalomban” (<i>Csanádi Mária</i>).....	13
RIGÓ RÓBERT: „Az igazság, az igazság érvényesülése, az igazság képviselete foglalkoztatott...”	15
Ahogy teltek az évek (<i>Csanádi Mária</i>).....	20
Búcsú (<i>Csanádi Mária</i>).....	22

TANULMÁNYOK

CSÁKÓ MIHÁLY: Politikai szocializáció serdülőkorban	27
CSEPELI GYÖRGY – ÖRKÉNY ANTAL: A nacionalizmus alakváltozása Magyarországon és Oroszországban 1995 és 2013 között	43
BOCSI VERONIKA – KOVÁCS KLÁRA: A szabadidő mintázatai a középiskolákban.....	64
PATAKI GYÖNGYVÉR: A felsőoktatási kollégiumok változó világa: Közösségfejlesztés, avagy a PPP konstrukciókhoz igazodó üzemeltetés	79
FÓNAI MIHÁLY – MÁRTON SÁNDOR: Társadalomtudományi területen végzett hallgatók munkaerőpiaci életútjának hasonlóságai és eltérései	109
FÉNYES HAJNALKA – MARKOS VALÉRIA – PUSZTAI GABRIELLA: A felsőoktatási hallgatók civil aktivitása és a lemorzsolódási esélyük összefüggései	141
Szabó Ildikó konferenciaköszöntője (MSZT és ELTE TáTK – A bizonytalanság szociológiája. Konferencia Hankiss Elemér tiszteletére)	157
TIBORI TIMEA: Közösségkép – másképp	161

A NAGYDOKTORI VÉDÉS OPPONENCIÁI ÉS A VÁLASZOK

Részletek Szabó Ildikó nagydoktori dolgozatának téziseiből, opponensi véleményeiből és a válaszából (<i>Nagy Péter Tibor</i>)	171
SZABÓ ILDIKÓ: Nemzeti tematika és politikai szocializáció. A kollektív önmeghatározások politikai befolyásolása Magyarországon 1867–2006 Akadémiai doktori értekezés rövid összefoglalója.....	172



OPPONENSI VÉLEMÉNYEK

Erős Ferenc DSc	187
Nagy Péter Tibor DSc.....	190
Szabó Máté DSc	197
SZABÓ ILDIKÓ: Válasz a bírálatokra.....	200
Abstracts	210



Contents

MIHÁLY CSÁKÓ: Political Socialization in the Adolescence	27
GYÖRGY CSEPELI – ANTAL ÖRKÉNY: The metamorphosis of nationalism in Hungary and Russia between 1995 and 2013: results of a comparative comparison research	43
VERONIKA BOCSI – KLÁRA KOVÁCS: Free time allocation in various types of secondary schools.....	64
GYÖNGYVÉR PATAKI: Rethinking the public in Higher Education: Communitarian Engagement vs. Service-Based dependency	79
MIHÁLY FÓNAI – SÁNDOR MÁRTON: Similarities and Differences of Students' Labour Market Paths Graduated in the Field of Social Science	109
HAJNALKA FÉNYES – VALÉRIA MARKOS – GABRIELLA PUSZTAI: The civil activity of higher education students and the correlation of their chances of dropping out	141
Szabó Ildikó konferenciaköszöntője (MSZT és ELTE TáTK – A bizonytalanság szociológiája. Konferencia Hankiss Elemér tiszteletére)	157
TIMEA TIBORI: Communities – in another way	161
Abstracts	210

Szabó Ildikó (1946–2016)

Szabó Ildikó (DSc) 2007. december 1-től 2011. augusztus 31-ig a Debreceni Egyetem Szociológia és Szociálpolitika Tanszékének oktatójaként dolgozott, 2009-től egyetemi tanárként. Ezzel a kiadvánnyal emléke előtt tisztelgünk.



A fotókat készítette: Kenéz György



Bevezető gondolatok a Szabó Ildikóra emlékező írásokhoz

*„A barátság szolgálat, erős és komoly szolgálat,
a legnagyobb emberi próba és szerep.” (Seneca)*

A méltatást a kötet kiadására vállalkozó közösség nem az utólagos okoskodás attitűdjével tette, sokkal inkább azért, hogy árnyaltabb képet adjon egy jelentős oktatóról, érzékeny és hajlíthatatlan személyiségről, mely konfliktusok eredője volt. Ezekről – ismeretségünk évtizedei során – többször beszélgettünk, vitatkoztunk, két dolgról azonban nem: az egyik a halál, a másik a barátság, hiszen többnyire szakmai kérdésekről esett szó. Mérlegeltük egymás érveit, de az autonómiánkról sosem mondtunk le. Ugyanakkor számos hasonló tudás- és olvasmányélmény alapján mindketten vallottuk: az ember értelmet kereső lény.

Az egzisztencialista pszichológia Hamis, Átmeneti és Végső Értelemről beszél, feltételezve, hogy az utóbbi segít túllépni a halált. Néhányan – Luis Hoffman, Otto Ranke, Freud, Kierkegaard –, akik foglalkoztak a lét, nem-lét kérdésével, végül hasonló eredményre jutottak: a szorongó embert lényegében a szabadsággal járó felelősség motiválja döntéseiben. Szabó Ildikó arra törekedett, hogy folyamatosan növelje egyéni szabadságfokát, s tette ezt minden nehézség, külső-belső akadályoztatás ellenére. Kapcsolatunknak is ez volt a fundamentuma, s ez indokolja az emlékkötet megjelentetését is.

Abban a körben, akik számára fontos a tiszteletadás, az emlékezés, nem volt kétséges, hogy olyan cikket, tanulmányt készítenek, amely tematikájában kapcsolódik Szabó Ildikó oeuvre-jéhez, utalva a kapcsolatukra.

Sokszínű, módszertanában eltérő írásból válogattunk, melyek mégis utalnak Szabó Ildikó érdeklődésére, partnerkeresésére, szakmai, tanítványi kapcsolataira. A lektorok, az olvasószerkesztői javaslatok alapján néhány téma körvonalazódott:

- kutatások, útkeresés a politikai szocializáció területén;
- az ifjúságkutatás sajátos terepe: a campus-lét;
- civilség;

– néhány mozzanat, dokumentum és írástörredék a személyes kutatói küzdelmekből.

A Metszetek szerkesztőinek, lektorainak köszönhetően végül olyan összeállítás született, amely hozzájárulhat az emlékezéshez éppúgy, mint a hazai szociológia szakmatörténetének mélyebb megismeréséhez.

Debrecen – Budapest, 2018.

Tibori Timea



SZUBJEKTÍV SZAKMAI EMLÉKEZET

A demokratikus politikai szocializáció

Fragmentált modell és tepertőkrém...

Szubjektív szakmai emlékezet

MURÁNYI ISTVÁN¹

Mivel Szabó Ildikó tudományos munkásságáról, fontosabb munkáiról több kiváló elemzést és visszaemlékezést² olvashatunk, ezért a következő oldalakon egyfajta „szubjektív szakmai emlékezetre” vállalkozunk. Ildikót nem csak a több diszciplínához kapcsolódó szaktudományos érdeklődés, hanem a világ (és társadalom) képét formáló, személyes életútját meghatározó, közelmúltbéli hazai történelmi folyamatok és események is befolyásolták. Az írásban és szóban megfogalmazott visszatekintések mindezt egyértelműen hangsúlyozzák, de szaktudományos könyveiben és tanulmányaiban nem szerepel az élettörténet egyetlen mozzanata sem. Ildikónál ezt nem csak a publikálás szabályai és az eredmények interpretálásának objektivitása magyarázza. Mint legtöbbször a saját múlt részletes elbeszélése, nála is kölcsönös bizalomra épült a személyes történetek kifejtése, azonban Ildikónál a verbális közlés egyfajta „rejtett” kezdeményezéssel párosult. (Ezt a budaörsi – majd később a budapesti – lakásában többször is tapasztaltam. A mindkettőnket érdeklő beszélgetéseket³ megszakította egy-egy kínálás (francia sajt és/vagy tepertőkrém), rövid megjegyzéssel kísérve: „*Pista, tudom, hogy a sajtot és a tepertőt nagyon szereti*”. Ildikó sokáig magázott, de ezt mindig megbecsülésként és nem lekezelésként éreztem, hasonlóan a későbbi tegeződéshez.

¹ Egyetemi docens, Debreceni Egyetem Szociológia és Szociálpolitika Tanszék.

² Sik, D. (2009): Szabó Ildikó: Nemzet és szocializáció. A politika szerepe az identitások formálásában Magyarországon 1867–2006. (L'Harmattan Kiadó, Budapest) Recenzió, In: BUKSZ 2010, 164–168. Örkény Antal interjúja Szabó Ildikóval (1946–2016) (2010), Socio.hu, 152–158.

³ Szabó, I. (1983): Az ifjúság politikai kultúrájáról. In: Molnár Zoltán (szerk.): Közművelődés és politikai műveltség. TIT Csongrád megyei szervezete, Szeged, 137–149.

Szabó, I. – Csepeli, Gy. (1984): Politikai érzelmek iskolája. Jel-Kép 2., 26–31.

Szabó, I. (1985): A fiatalok politikai kultúrájának néhány sajátossága. In: Bojti Ferenc (szerk.): Politizáló fiatalok. Zrínyi Kiadó, Budapest, 42–47.

Szabó, I. (1987): Az érvényesülés konfliktusai a fiatalok körében. In: Hoppál Mihály – Szecskó Tamás (szerk.): Értékek és változások. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest 257–277.

Szabó, I. (1987): Nicht vor dem Kind? A család szerepe a politikai szocializációban. Ifjúsági Szemle, 51–60.



SZUBJEKTÍV SZAKMAI EMLÉKEZET

A már nem igazán fiatal szociológus hallgató (ez lennék én) Ildikót kérte fel szakdolgozata témavezetőjének. A dolgozat alapkérdése nemcsak a (már nem igazán ifjú) hallgató számára volt új és izgalmas, de a hazai szakirodalomban is elvétve fordult elő. A politikai szocializáció folyamatait a magyar társadalmi sajátosságokhoz illeszkedő komplex leírás a nyolcvanas években gyakorlatilag nem létezett, ezért a főiskolások politikai szocializációjának vizsgálatára vállalkozó (nem igazán) ifjú hallgató számára érdekes és értékes, de releváns elméleti háttér nélkül elkészült cikkek álltak rendelkezésre.

Ezzel párhuzamosan a felkért témavezető 1988-ban befejezett kandidátusi disszertációja azonban már tartalmazta azt a szemléletmódot, amelyben a megélt történelem, a társadalomtörténet és az élettörténetnek kiemelt szerepe van, de a valószínűsítést nem írja felül. Ennek ellenére az ELTE Szociológiai Intézetének „fura ura” (H. T.) megalkuvásból vagy félelemből – vagy mindkettőnek köszönhetően – elutasította, hogy a disszertáció könyv formájában megjelenjen.

1991-ben – bár hosszas küzdelem árán, de – mégis megjelent a kötet⁴, amely nem csupán a késő kádári korszak fiataljainak politikai magatartását, politikai ismeretét, de a politikához való viszonyát is leírja. Ildikó első szintetizáló munkája a saját és más kutatók kvalitatív és kvantitatív empirikus vizsgálatainak eredményeire épülő, a hazai társadalomtudományban előzmények nélküli modellt is tartalmaz. A 1945–1990 közötti hazai politikai szocializációs folyamatok tudásszociológiai szemlélete alapján történő leírása politikai és társadalomtörténeti keretben, egyéni sorsokat leképező típusokban történik. Az egyén és a hatalom viszonyának konfliktusos (Rákosi-korszak), majd a konfliktuskerülő (Kádár-korszak) működési sajátosságokat bemutató, mindvégig a kettős politikai szocializáció modelljéhez kötődő (hatalmi centrumhoz illeszkedő formális, nem illeszkedő informális szocializáció) világot tárja föl. Az empirikus adatokkal alátámasztott, végtelenül logikus és jól olvasható munka gyorsan beépült az egyre radikálisabb társadalomtudományi gondolkodásba. (Megjelenése előtt a kötet sokszorosított „szamizdatként” terjedt. A kedves kolléganőmtől kapott példány olvasása hasonló érzést keltett, mint a Bibó-émlékkönyv megismerése vagy a Tanú videó változatának megnézése. Ezek egyszerre jelentették a tiltott gyümölcs falatozásának izalmát és egy korszak agóniája kezdetének megismerését. Szabó Ildikó munkájának jelentőségét több kiváló társadalomkutató is felismerte: a szakdolgozat védésén az elnök – Angelusz Róbert – ránézett Ildikóra és csupán annyit mondott: ez a könyv a vég kezdete...)

A rendszerváltozást követően, a kilencvenes évek első felében Ildikó több olyan tanulmányt és könyvet írt, amelyek egyrészt követik *Az ember államosítása* című könyv alapvető téziseit, másrészt bemutatják a több esetben új módszertan alapján

⁴ Szabó, I. (1991): *Az ember államosítása. Politikai szocializáció Magyarországon. Tekintet Könyvek*. Budapest



SZUBJEKTÍV SZAKMAI EMLÉKEZET

lebonyolított vizsgálatok eredményeit.⁵ Ezen publikációk közé sorolhatjuk a külföldön és itthon megjelent idegennyelvű publikációkat is.⁶

Ezek a munkák már erőteljesen kapcsolódtak az Ildikó számára szakmai és emberi szempontból egyaránt etalonnak tekintett francia Annick Percheron politikai szocializáció értelmezéséhez. Egy meghívásnak (ösztöndíjnak) köszönhetően a Franciaországban eltöltött másfél év (1990–1991 között) nagyon sokat jelentett Ildikónak. A multidiszciplináris értelmezés és metodika, a történelmi hagyományok és a gyermekkor meghatározó szerepe számára nem igazán új, de szisztematikus elméleti keretet kínált. A többnyire politikatudományi és merev fejlődéslelektani értelmezéseket preferáló amerikai modellekkel szemben Percheron az európai jellegzetességekhez illeszthető, a politikai szocializációt dinamikus, az egyén és a hatalmi centrumok közötti kölcsönös hatásrendszerként, a politikai világkép kialakulásának tekinti.

A francia szociológushoz hasonlóan Ildikó szakmai érdeklődése is mindig szorosan kapcsolódott az empirikus adatfelvételek eredményeinek interpretálásához. Ugyanakkor a különböző metodika alapján lebonyolított kutatások végkövetkeztetéseinek és a politikai szocializációt jellemző indirekt jelenségek értelmezésének egyre inkább a történelmi kontinuitás (és diszkontinuitás) alapján legtöbbször tudás-szociológiai szintetizáláshoz vezettek.⁷

A kilencvenes évek második felében publikált munkák közül kiemelkedik az Örkeny Antallal írt könyv, amelyben egy nagyívű empirikus adatfelvétel adatait felhasználva a politikai szocializáció folyamatát egy tágabb fogalmi keretben, az állampolgári szocializáció szerves részeként tárgyalta.⁸

Ennek megfelelően nem véletlen, hogy ebben az időszakban Ildikó egyre több olyan kutatásnak volt résztvevője, amely az iskolában zajló szocializációs folyamatokra⁹, a fiatalok nemzeti identitásának¹⁰ és előítéletességének vizsgálatá-

⁵ Szabó, I. – Örkeny, A. (1997): Magyar középiskolások politikai érzelmei és ismeretei. Politikatudományi Szemle, 31–69.

⁶ Szabó, I. (1989): Political Socialization in Hungary. The Duality of Institutional and Non-Institutional Processes Frankfurt am Main, Bern, New York, Paris: Peter Lang.

Szabó, I. – Csepeli, Gy. (1984): The School of Political Emotions. Jel–Kép, Special Edition.

Szabó, I. (1988): Succes at Home and Abroad. A Sociological Youth Survey, Ifjúsági Szemle 8. Special Issue 1988. 29–34.

⁷ Szabó, I. (1991): A megtanulhatatlan rendszer. Tudás-szociológiai tanulmány a politikai világkép felépítésének nehézségeiről. Társadalomtudományi Közlemények, 1–2., 128–158.

⁸ Szabó, I. – Örkeny, A. (1998): Tizenévesek állampolgári kultúrája. Minoritás Könyvek, Budapest.

⁹ Szabó, I. (1999): Iskola és társadalom. Közoktatással kapcsolatos társadalmi elvárások Magyarországon. Új Pedagógiai Szemle, 1999/9., 27–42.

¹⁰ Szabó, I. – Horváth, Á. (1996): Magyarok Európában. Főiskolások nemzettudata egy empirikus kutatás tükrében. Iskolakultúra, 1996/11., 71–87.

Szabó, I. (2006): Nemzetfogalom és nemzeti identitás a dualizmus korában. Politikatudományi Szemle, 2006/1., 201–250.

Szabó, I. (2007): Nemzeti szocializáció a két világháború között Magyarországon. Iskolakultúra, 50–70.



SZUBJEKTÍV SZAKMAI EMLÉKEZET

ra¹¹ (is) vállalkozott. A szocializációs ágensek komplex hatásrendszerét mindig hangsúlyozó kutató számára a család a későbbiekben is kitüntetett szerepet játszott.¹²

Korábban sem volt ritka, hogy Ildikó társszerzővel dolgozott (legtöbbször Örkeny Antallal), de a kilencvenes években egyre gyakrabban fordult elő a munkahelyi vagy szakmai kolléga közreműködése.¹³

A többnyire kevésbé tapasztalt kutatókat annak ellenére egyenrangú partnernek tekintette, hogy mindkét fél számára egyértelmű volt a valóság. (Az első közös munkánkat¹⁴ ma már kőkorszakinak tekinthető körülmények között írtuk. 1992 meleg nyári napjait Ildikó Budapesten, jómagam a Balaton partján töltöttem. A korábban még Debrecenben mátrix nyomtatón kinyomtatott, átláthatatlanul nagy SPSS táblákat postán cseréltük. A nemzeti identitás típusok közötti kapcsolatok feltárásával elért részeredmények lezárása során Ildikó soha nem az „én”, mindig csak a „mi” személyes névmást használta...). A fiatalok nemzetfogalmának és nemzeti identitásának különböző szocializációs környezetben (iskola, család) történő empirikus vizsgálata mellett a kilencvenes évek utolján végzett munkája egyre jobban a történelmi kontextusban tárgyalt politika világának és a nemzeti szocializáció vizsgálatára irányult. Publikációinak ismeretében nem nehéz felfedezni, hogy ezek a munkák már a nagydoktori disszertáció előzményének tekinthetők. (A nemzeti szocializáció mint kutatási téma már korábban is intenzíven érdekelte Ildikót: busszal zötyögtünk Budaörsre, amikor férje, Lázár Guy halkán megkérdezte, hogy pontosan mi érdekel engem. Magabiztosan válaszoltam, mire Ő csendben megjegyezte: „Jó helyre jössz. Ildikót a nemzeti kérdések, engem a csoportközi előítéletesség foglalkoztat.”)

Ildikó akadémiai doktori dolgozatának könyvben megjelent verziója¹⁵ életművének talán a legjelentősebb darabja. Olyan vállalkozás, amely komplex (szociológiai, politikatudományi, történeti) keretben kísérli meg az ezredforduló politikai szocializációs jellemzőit. A korábbi munkáiban kidolgozott szocializációs modellek (konfliktustagadó, konfliktuskerülő) mellett részletesen foglalkozik a rendszerváltozást követő időszakot leíró fragmentált modell jellemzésével. Az alaptermatikák (vallási, nemzeti, demokratikus) szocializációt és identitást befolyásoló szerepének történeti kontextusban történő leírása legalább két féléves kurzus anyaga bármelyik társadalomtudományi szakon. Bármelyik európai országban.

¹¹ Szabó, I. – Murányi, I. (2007): Középiszólások előítéletességének egy lehetséges magyarázata: az életforma. *Educatio*, 2007/Tavaszi, 38–49.

¹² Szabó, I. – Csákó, M. – Murányi, I. – Sik, D. (2010): A családi politikai szocializációról. *Társadalomkutatás*, Vol. 28. No. 4. 419–446.

¹³ A teljesség igénye nélkül: Marián Béla, Rigó Róbert, Lannert Judit, Garami Erika, Horváth Ágnes

¹⁴ Szabó, I. – Murányi, I. (1993): Nemzet és magyarság. Állampolgárság és magyarság egy kutatás tükrében. *Regio*, 1993/1., 121–133.

¹⁵ Szabó, I. (2009): Nemzet és szocializáció. A politika szerepe az identitások formálásában Magyarországon 1867–2006. L'Harmattan Kiadó, Budapest.



SZUBJEKTÍV SZAKMAI EMLÉKEZET

Összegzés helyett: egy korábban megjelent emlékezés

Csak keveseknek sikerül a múlt által meghatározott magyar jelent maradandó és nemzetközi érvényességgel leképező társadalomtudományi modellel leírni. Szintén csak kevesek kiváltsága, ha a permanens válságokkal küzdő felsőoktatásban hallgatók és kollégák egyaránt pedagógusnak tekintik és tisztelik. Az elmúlt hetven évben az sem volt tömegesen jellemző a közép-kelet európai kompromisszágban, hogy minden élethelyzetben következetes demokrata legyen egy kritikus értelmiségi. Szabó Ildikó ezen kevesekhez tartozott. A gyermekként kitelepített, fiatal diplomás pályakezdőként Párizsban ösztöndíjas szociológus leginkább a politikai szocializáció magyar jellegzetességeinek leírásával és modelljeinek kidolgozásával lett egyre ismertebb és elismertebb. A politikai felnőtté válást mindig is olyan interdiszciplináris, komplex és dinamikus folyamatnak tekintette, amelyben a polgárnak konszenzuson alapuló primátusa van a politika felett. Szabó Ildikó számára az ember állt az empirikus vagy teoretikus kutatási kérdések középpontjában – hasonlóan a hétköznapok világához. Nagyon jelentős társadalomkutatót, oktatót, kollégát és barátot veszítettünk el.



EMLÉKKÉPEK, BESZÉLGETÉSTÖREDÉKEK

Kollégák, barátok





EMLÉKKÉPEK, BESZÉLGETÉSTÖREDÉKEK

„Én már ovis koromban részt vettem az ellenzéki mozgalomban”

Nem vagyok a szavak embere, ezért énekelni fogok: Nem, mégsem, csak felsorolom, bár még mindig tudom gyerekkorom összes mozgalmi énekét. A nagy vezetőről szólókat: Rákosi a legjobb apa, minden dolgozó a fia; vagy Rákosi pajtás bennünket, győzedelmes útra vezet; vagy az ércorkok harsogva zúgják a szélnek felszabadítónk Sztálin nevét; de tudom még azokat is, amelyek gyerekkoromban hibásan rögzültek: a MINTA mókus fenn a fán-t, az évek szállanak KANYÁRI fák alatt. De megmaradt Sztálin kedvenc dala is a Szuliko, és annak csúfondáros kifordítása: az eresz alatt fészkel a zsiráf, cérnaszálon csüng az elefánt, száraz ágon turbékol a vaddisznó, jaj de szép madár a víziló.

Én már ovis koromban részt vettem az ellenzéki mozgalomban. Nagymamám egyszer behívták az óvodába, hogy szemére vessék, milyen politikai nevelést ad nekem. Kiscsoportos foglalkozás keretében Rákosiról beszélgetett velünk az óvónéni, és mindenkinek kellett mondani egy-egy olyan tulajdonságot, ami Rákosi pajtásra jellemző. Kedves, jó, okos, szép, mondták a gyerekek. Én pedig azt mondtam, hogy kopasz. Nagymama, aki hátébéként nem volt politikailag eléggé szocializált, és különben is, férje szoc-dem volt, azt kérdezte az óvónőtől, hogy mit mondjon az a szegény gyerek, hát nem kopasz? Azért a nagymamát hívták be, mert szüleim már néhány éve „akadályoztatva voltak”. Két és fél éves voltam ugyanis, amikor a hajnalban ránk törő ÁVO-sok egyike azt javasolta a háztartási alkalmazottnak, hogy mondja azt nagymamáéknak, hogy szüleim pártfőiskolára mentek. Ezt az ötletet nagyszüleim olyan jónak tartották, hogy ők is terjesztették, amíg nővéremet meg engem neveltek. Sztálin halálakor azonban sírtam. Tudtam, hogy Sztálin halála nagy tragédia. Szüleimet viszont nem sokkal később Rákosi kiengedte a „pártfőiskoláról”.

Ildikó nálam sokkal tudatosabb volt. Már kisgyerek korában ellene szegült a közvetlen politikai szocializálásnak. Szülei Pocsajon tanítottak 1949 és 50 között. Ekkor az iskolának volt egy – Ildikó által csak rákosista szadistaként jellemzett – igazgatója, akit azonban Fényes elvtársnak hívtak. A család ellenszenvét a négyéves Ildikó versbe formázta, és egyik nap a következő rigmussal állt Fényes elvtárs elé: „Kényes-fényes-kelevényes, nyald a seggem, mikor fényes.” Nem sokkal később az amúgy is rossz pozícióban levő család a kis hortobágyi Nagyszögtanyára került.

A közvetlen politikai ráhatás a mi gyerekeink életének már csak mellékszövegéje volt. A hetvenes évek közepén egyszer anyámnál voltunk és a gyerekek bekapcsolták a tévét. Kisfiam ekkor középső csoportos óvodás lehetett. A tévében éppen az Auróra



EMLÉKKÉPEK, BESZÉLGETÉSTÖREDÉKEK

cirkálóról szólt egy műsor. Misuka meglátta a hajót, és lelkesen felkiáltott: „Mama, nézd, a Lenin!” Misuka politikai szocializációja is sok kívánnivalót hagyott maga után, de ez akkor már az ő életére nem hatott ki.

Szabó Ildikó ugyanezeket a dolgokat írta meg, csak egy kicsit bonyolultabban. A pártállam bomlása idején született tanulmánya pedig hasonló hatást gyakorolt vezető professzorára, mint annak idején versikéje Fényes elvtársra, bár ezúttal csak munkahelyéről kellett távoznia. Félretéve a tréfát, „A pártállam gyermekei” című tanulmánykötet a pártállam politikai szocializációjáról szól, a bölcsőtől a koporsóig, a rendszer kemény korszakától annak bomlásáig. Szabó a hatalmi struktúra működésének társadalmi megjelenését és következményeit írja le az egyén magatartására. Precíz, a hatalmi struktúra bonyolultságát, sokdimenziós hatását követő, és mégis tiszta logikájú, nagyon komoly munka áll előttünk. Én nagyon sokat tanultam belőle. Kérem, olvassák épülésükre.

Csanádi Mária



EMLÉKKÉPEK, BESZÉLGETÉSTÖREDÉKEK

„Az igazság, az igazság érvényesülése, az igazság képviselte foglalkoztatott...”

Emlékek Ildikóról

RIGÓ RÓBERT¹

Jórést Szabó Ildikónak köszönhetem azt, hogy a felsőoktatásban dolgozok és kutatok. Ő indított el ezen a pályán, ösztönzött a doktori tanulmányok elkezdésére, egyengette kutatói érdeklődésemet, formálta módszertani tudásomat, szemléletmódot. Ildikót elsőszámú mesteremnek és mentoromnak, barátomnak tartom, és ez már nem fog megváltozni.

Egyetemi tanulmányaim befejezése után Szegeden a versenyszférában helyezkedtem el, egy multinacionális cégnél. Mivel a sorkatonai szolgálatomat teljesítenem kellett, friss házasként a feleségemmel úgy döntöttünk, hogy a családjainkhoz közelebbi városba, Kecskemétre költözünk és 2000 szeptemberében, az akkor létrejött Kecskeméti Főiskolán, a Tanítóképző Főiskolai Kar Társadalomtudományi Tanszékén lettem polgári szolgálatos, mint tanszéki minden (adminisztrátor, kutatásszervező, kutató, beugró óraadó). Szabó Ildikó szociológiát, politikai szocializációt tanított itt, majd hamarosan ő lett a tanszék vezetője. Ildikó szívügyének tekintette a pedagógusképzést, szülei tanyasi, falusi tanítók voltak, ez meghatározó élménye, emléke volt.² Ildikó rendszerint heti egy-két napra jött Kecskemétre, mivel egy szobában voltunk, elég sok időt töltöttünk együtt. Miután megtartotta az óráit, rendszerint elmentünk a város valamelyik közgyűjteményébe, megnéztünk egy-egy kiállítást és közben nagyon sokat beszélgettünk. Az is előfordult, hogy csak sétáltunk Kecskemét belvárosában, vagy beültünk ebédelni, vagy egy kávéra valahová. Ildikó általában úgy érkezett Kecskemétre, hogy valami téma foglalkoztatta – ez gyakran aktuálpolitikai kérdés volt –, de ezek háttérét rendszerint igyekeztünk tágabb, történeti kontextusba helyezni. Ildikót erősen foglalkoztatta a családtörténet, nem csak a sajátja, hanem más emberek sorsa, története is. Mivel tudta, hogy ez engem is érdekel, sokszor meséltünk egymásnak emberekről, sorsokról tanulságos történeteket,

¹ Történész, szociológus, főiskolai docens, tanszékvezető, Neumann János Egyetem Pedagógusképző Kar Alapismereti és Szakmódszertani Tanszék.

² Ennek jelentőségét csak Ildikó *Emlékkönyve* olvasása során értettem meg. Szabó Ildikó (2016): *Ahogy teltek az évek. Emlékkönyv*. L' Harmattan, Budapest.



EMLÉKKÉPEK, BESZÉLGETÉSTÖREDÉKEK

és többször is, ilyen témájú könyvet kaptam tőle.³ Sokat beszélgettünk – néha vitatkoztunk is – a két világháború közötti magyar társadalom problémáiról, Trianon következményeiről, az antiszemitizmusról, a zsidó–magyar együttélés problémáiról. Ildikó 1946-ban született, így a második világháború utáni nehézségekről, a kiépülő diktatúra elnyomásáról, a kitelepítésekről a személyes emlékei, az olvasmányélményei és a kapcsolatai alapján széleskörű tapasztalattal és tudással rendelkezett. Ildikó egy idő után eljött hozzánk, megismerkedett a feleségemmel, majd születésük után a gyermekeim cseperedését is figyelemmel követte, számos alkalommal aludt nálunk és mi is nála, családi barátokká váltunk.

A Szegedi Tudományegyetem történelem és szociológia szakán néhány meghatározó tanár, Tomka Béla, Bárdi Nándor, Balog Iván és a Móra Ferenc Kollégiumban kialakult baráti és szakmai kör formálta érdeklődésemet, ami egyre inkább a gazdaságtörténet, majd a társadalomtörténet felé orientált. Később, az Ildikóval több éven át, rendszeresen folytatott beszélgetéseink hatottak rám legerősebben és mélyítettek el tudásomat, érdeklődésemet és kutatási témáimat ebbe az irányba. Egyre inkább az a kérdés foglalkoztatott és foglalkoztat a mai napig leginkább, hogy a történelem miként hatott az egyénre, az ember életét hogyan befolyásolták a történelmi események (a háborúk, a forradalmak, a megszállás, a zsidótörvények, a tulajdontól való megfosztás, a kollektivizálás stb.), a fennálló hatalom, egy-egy hatalommal felruházott személy, elsősorban lokális szinten, ahol a leginkább kitapinthatók ezek a folyamatok, hatalmi viszonyok. Ezek a történelmi események hogyan nyomorították meg, lehetetlenítették el az emberek életét a 20. században Magyarországon, és mindezek ellenére hogyan próbáltak meg élni, boldogulni az akkor élők. Milyen technikákat, napi gyakorlatot alakítottak ki a túlélésre és a hatalom milyen sérelmeket, elfojtásokat, frusztrációkat okozott számukra. Ezekről a kérdésekről beszélgettünk a legtöbbit Ildikóval, az elmúlt évtizedben ezt kutattam, kutatom.

Ildikóval több közös szociológiai kutatást folytattunk a kétezres években. Az első a kecskeméti középiskolások körében készítettük, ekkoriban tanultam Ildikótól a kérdőívkészítés fortélyait, a kutatásszervezés és a lekérdezés technikáit, az adatrögzítés és elemzés alapjait.⁴ Tanszékvezetőként Ildikó személyes ügyének érezte, hogy – szakmai érdeklődésének és szakterületének megkoronázásaként – megalapítsuk az ifjúságsegítő alapszakot. Sok időt, energiát öltünk a szakalapítási és -indítási akkreditációs kérelmek megírásába, igen sok egyeztetést kívánt a tantárgyi hálótér és az oktatói háttér kialakítása is. A szakindításához szükség volt az ágazati

³ Többek között: Stern Samu (2004): *Emlékirataim. – Versenyfutás az idővel! – A „zsidótanács” működése a német megszállás és a nyilas uralom idején.* Babel Kiadó, Budapest; Marczali Henrik (2000): *Emlékeim. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest; Fodor András (1996): A hetvenes évek. (Napló, 1975–1979).* Nap Kiadó, Budapest.

⁴ Szabó Ildikó, Kántor Judit, Rigó Róbert: Tanítóképző főiskolások drogokhoz való viszonya. *Pedagógusképzés*, 2005/1. szám.



EMLÉKKÉPEK, BESZÉLGETÉSTÖREDÉKEK

minisztérium támogató állásfoglalására, amit több egyeztetést követően sem kaptunk meg, így elutasították a beadványunkat. Mindez az ezredfordulót követő években zajlott. Ezzel párhuzamosan egy másik kutatásba is belefogtunk, aminek az volt a lényege, hogy megvizsgáltuk, az ifjúságsegítő képzésbe miként lehet bevonni az egyre kiterjedő ifjúsági civil szféra meghatározó szereplőit.⁵

2003-ban Ildikóval egy nagyobb kutatási munkát vállaltunk, a Mobilitás Nemzetközi Igazgatóságának megbízásából értékeltük az európai uniós *Ifjúság 2000–2006 Program* hazai megvalósításának eredményeit a féldőben és a projekt végén. A két kutatás eredményeként két kutatási jelentést írtunk.⁶ Részben a záró értékelés alapján készült el az Európa Tanács nemzetközi jelentése az *Ifjúságpolitikai vizsgálat Magyarországon 2008* címmel.⁷ Mindkét kutatás során a módszertani sokszínűségre törekedtünk: az ifjúsági szervezetekre vonatkozó statisztikai adatgyűjtéstől, az önkitöltős kérdőíves adatfelvételen és elemzésen át az interjúkészítésig és a fókuszcsoporthoz beszélgetésig, mindezt országos szinten. Módszertanilag és szakmailag nagyon sokat tanultam ezekből az évekből tartó, közösen végzett kutatásokból. Ekkoriban sokat jártam Budapestre, a kutatás bázisa Ildikó lakása volt.

Oktatóként Ildikó fegyelmegesen járt Kecskemétre, például előkészítette az előadásait, és ha tehetjük, továbbra is látogattuk a múzeumokat. Nagyon szerette Tóth Menyhért képeit. Gyakran felkerestük a Cifrapalotát, ahol a felső szinten, állandó kiállítás keretében lehet megtekinteni „Menyus bácsi” néhány nagyobb és több kisebb alkotását. Egy alkalommal Alföldi Róbert adta elő itt a képek között Tóth Menyhért *Fényima* című szerkesztett írását, ami Ildikóra is nagy hatással volt. A falusi, nyomorék, meg nem értett festő, aki állhatatosan, igen szerény körülmények között festette zseniális képeit. Ildikónak volt is egy Tóth Menyhért képe, amire nagyon büszke volt. Többször megfordultunk a Bozsó-gyűjteményben, a Népi Iparművészeti Múzeumban, a Ráday-gyűjteményben is. Ildikó igen tájékozott volt a képzőművészetben és nagyon kedvelte a modern, kortárs megoldásokat is, de a népművészet is közel állt hozzá. Ezt az érdeklődését a lakása berendezése és az ott elhelyezett képzőművészeti alkotások is jól kifejezték.

Ildikónak fontos volt az otthona és a háztartása. A lakását igyekezett patinás, régi bútorokkal berendezni, de ebben jól megtalálta a modern, funkcionális darabok helyét is. Nagy szenvedéllyel tudta keresni, vásárolni a különböző bútorokat, kiegészítőket a Vaterán. A konyhában és az étkezőben a századfordulós polgári darabokat jó

⁵ Szabó Ildikó – Rigó Róbert: *Az ifjúsági munkát végző civil szervezetek részvétele az ifjúságsegítő szakemberek felsőfokú képzésében: A felsőoktatás és a civil szervezetek együttműködésének egy lehetséges modellje*. Új Ifjúsági Szemle 2004/4. szám

⁶ Szabó, Ildikó – Rigó, Róbert (2006): *Final Evaluation Report on the YOUTH Programme in Hungary 2000–2006* (Zárójelentés a Magyarország YOUTH programról 2000–2006) Budapest, és Szabó Ildikó – Rigó Róbert (2003): *Féldő, Az Ifjúság 2000–2006 program értékelése*, Mobilitás Európai Fejlesztési Igazgatóság, Budapest.

⁷ http://www.unp.hu/sites/default/files/imuk/pdf/ifjusagpolitikai_vizsgalat_magyarorszagon.pdf



EMLÉKKÉPEK, BESZÉLGETÉSTÖREDÉKEK

ízléssel egészítette ki a parasztpolgári elemekkel. A sok közös munka ellenére is, Ildikó minden esetben főtt étellel várt, vagy már előre elkészítette azt, ha nem volt ideje a főzésre. Nagyon odafigyelt a vendéglátásra, az étkezés minőségére, hangulatára. Ildikó szeretett és tudott is főzni, egyszerű, de mégis ízletes ételeket készített. Ildikó szerette vendégül látni a barátait, több alkalommal volt szerencsénk részt venni nála nagyobb, baráti alkalmakon, beszélgetéseken.

Ildikó szeretett utazni, kirándulni, világot látni. Az utakat rendszerint fia, Dávid szervezte, néhány alkalommal mi is velük tartottunk. Egyszer Szabadka és Palics környékét, más alkalommal a Szepesség városait néztük meg. Ildikó fáradhatatlanul ment, megnézett mindent, jó szemmel látta meg a hely szépségét, stílusát, hangulatát, és nagyon szeretett ezekről beszélni. Ildikó szeretett sétálni, betegsége idején, ha meglátogattam, rendszerint elmentünk egy nagyobb körre a Városliget felé és közben nagyon jókat és őszintén beszélgettünk.

Ildikó szélsőségesen őszinte és következetes ember volt. Mindig őszintén elmondta a véleményét, akkor is, ha ezzel megsértett másokat. Fanatikus liberális demokrataként, a végsőig kitartott a meggyőződése, igaza mellett, amit nem rejtett véka alá. Ebből fakadóan számos konfliktushelyzetet vállalt fel, sokan nem értették ezt. Nem bírta elviselni a hátsó szándékot, a mézes-mázás gesztusokat, az álmegoldásokat. Azt hiszem, az első pillanattól az őszinteség volt a barátságunk alapja, ami mindvégig megmaradt.

Ildikó igyekezett megfeledkezni azokról – legalábbis a nevükről –, akiket nem tudott elviselni. Nehezen viselte a butaságot, a rossz szándékot és leginkább az elnyomást. Azonnal fellázadt és szóvá tette az ilyen helyzeteket. Ebből fakadóan a munkahelyi vezetőivel előbb-utóbb konfliktusba keveredett, felmondott, elment, nem bírta tovább ott maradni. Így ment el Kecskemétről is 2006-ban, először a Károli Gáspár Református Egyetem nagykőrösi Tanítóképző Karára. Az intézménynek Ildikóra elsősorban akkreditációs szempontból volt szüksége, így éveken át én jártam át szociológia órákat tartani, majd félállásban oktattam a szomszédos városban. Ekkoriban írta Ildikó az akadémiai doktori értekezését, gyakran átküldte az írását, amire történeti nézőpontból igyekeztem reagálni, felhívni a figyelmét szakirodalmakra, a történelmi eseményekből következő szükségszerűségekre, ezekről sokat beszélgettünk akkoriban. Ildikó pedig az én doktori értekezésemet olvasta át többször, és javaslataival segített jobbá, pontosabbá tenni. Egy baráti beszélgetést is összehívott a lakásán, hogy hozzáértő barátaival megvitasuk, véleményt mondjanak róla.

Egyik utolsó közös munkánk volt, amikor a kecskeméti *Forrás* folyóirat migrációról szóló, 2015-ös nyári dupla számát szerkesztve, Ildikótól kértem egy interjút, amit barátjával, Nisszánnal készített.⁸ A nagyon tartalmas életút alapján, jó interjú szüle-

⁸ *Egy ember három néven: Georg, György, Niszán* (Hirschmann Györggyel Szabó Ildikó beszélget) *Forrás* 77–96.



EMLÉKKÉPEK, BESZÉLGETÉSTÖREDÉKEK

tett Ildikó tollából, sok pozitív visszajelzést kaptunk. Ildikót már betegen Karády Viktor és felesége hozta le szeptemberben a szám bemutatójára, a Katona József Megyei Könyvtárba.

Végül Ildikót idézem, aki igen pontosan határozta meg kutatói hitvallását: *„Az igazság, az igazság érvényesülése, az igazság képviselője foglalkoztatott. Személyes tapasztalataim vezettek szakmai területemre. Életem alakulása nagy szerepet játszott abban, hogy a társadalomtörténeti kérdések kezdtek el foglalkoztatni. Kutatási területem a politikai magatartások formálódása, a politikához való viszony, az, amit a szakma politikai szocializációnak, illetve állampolgári szocializációnak nevez. Igyekeztem megérteni a magyar történelemnek azt a furcsa korszakát is, amely a gyerekkoromat jelentette.”*

Ildikó posztumusz megjelent könyve, az *Ahogy teltek az évek* segít megérteni azt, hogy mik is voltak ezek a társadalmi tapasztalatok, társadalomtörténeti kérdések.

Többszöri összevonás és átalakulás után most én vezetem azt a tanszéket, ahová Ildikó vett föl. Igyekszem a mesteremhez, mentoromhoz és barátomhoz méltó módon menni tovább, a kijelölt úton.



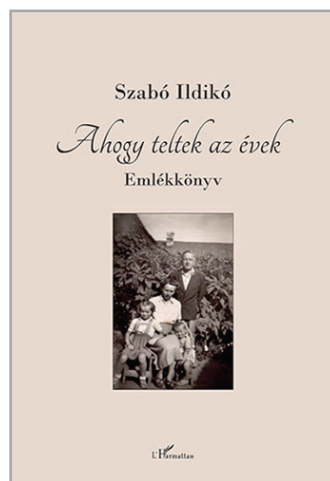
EMLÉKKÉPEK, BESZÉLGETÉSTÖREDÉKEK

Ahogy teltek az évek*

Posztumusz könyvbemutató, 2016. május 28.

Ildikót az utolsó hónapokban, napokban és órákban az éltette, hogy a könyvét befejezze: utolsó tudatos pillanatáig versenyt futott érte a halállal. Bár a Csákó Misi által bevitt laptopon már nem tudott tovább írni, mégis, azt mondhatjuk, hogy ő győzött. A könyv elkészült, az Ildikó iránti tiszteletből a L'Harmattan Kiadó által vállalt hihetetlen gyors és minőségi munka folytán. Az utolsó néhány oldal történeteit, amit Ildikó már nem integrált a főszövegbe, néhány sorrendi változtatástól eltekintve úgy hagytuk, ahogy ő tervezte. Ahol a sajtó alá rendezés részéről szerkesztői megjegyzéseket igényelt, ott az – a könyv tartalmához illeszkedve és a barátság okán is – személyes hangvétellé.

Ez a könyv, amit kezemben tartok, Ildikó önéletrajzi-szépirodalmi alkotása. Nem vagyok műkritikus, mégis megpróbálom megfogalmazni, hogy miért involválódtam a történetbe már az első mondat után. Egyszerre kordokumentum és családtörténet, egy kislány és egy felnőtt szemével, amelyben Ildikó emléket állít szüleinek, akiket rajongásig szeretett. Egyszerre szikár humorú az emberi magatartások és történetek leírásában, szigorúan dokumentatív ezek történelmi háttérében, és antropológiai részletességű a tárgyi környezet bemutatásában. Ahogy ír, szinte vele együtt tudom kézbe fogni a tárgyakat, és ujjaimmal végigsimogatni a falakat, házakat, ott vagyok vele a kertben, a poros utcákon, a döngölt földű cselédházakban, a romos kúriában, az iskolapadban, a levendulabokornál, s dobom el döbbenet gondolatban a családi kertben talált színes cserepeket, amikről utólag kiderül, hogy azok elhurcolt zsidók tárgyi maradványai voltak a mátészalkai gettónegyedben. Átélem szülei iránti szeretetét és bizalmát, s haláluk miatt érzett múlhatatlan szomorúságát és fájdalmit. A szegénységet, a tisztességet, a politika betüremkedését a családi, baráti, iskolai és társadalmi környezetbe, a szocializációs mintákat és a szülőket, a kislány és testvére magatartását ebben a közegben. Vele haladok előre a tanyától, a



* Szabó Ildikó: *Ahogy teltek az évek (Emlékkönyv)*. Budapest: L'Harmattan, 2016.



EMLÉKKÉPEK, BESZÉLGETÉSTÖREDÉKEK

falun, a kisvároson át a nagyváros és a nagyvilág felé, a közben kötött szoros barátságok szélesedő hálójában, mégis sokszor magányosan, a fővárosi cselédszobai nyomorúságból az önálló családi otthonig gyermekeivel és férjével, a kényszerű pénzkereső munkától a kutató alkotásig. Látom örömeit és nehézségeit, kiállításait és kompromisszumait. Egy szép és jó könyvet tartok a kezemben. Érdeemes elolvasni.

Csanádi Mária



EMLÉKKÉPEK, BESZÉLGETÉSTÖREDÉKEK

Búcsú

Ildikó többször meghalhatott volna élete során: akkor, amikor hatévesen belesúszott a csatornába és csak harmadszori felbukkanásakor sikerült az úszni nem tudó apukájának kihúznia; amikor anyukájához hasonlóan mellrákja lett; és amikor vírusos agyvelőgyulladásal hetekig tartó mély kómában volt. Szépen el is aludhatott volna, de nem tette. Ildikó nagyon szerette az életet és élni akart. Ezért csodát művelt, és cserébe kapott még éveket az élettől. Fantasztikus *élmény* volt tapasztalni, ahogy a tudatába lassan visszatértek az elemi, majd a bonyolultabb fogalmak, újra tanulta a kifejezéseket, a számítógépet, és Aranka segítségével fizikailag is helyrejött. Újra családja, barátai, kollégái és tanítványai körében lehetett és alkothatott, és mi szerethettük. 2013-ban újra beteg lett és egyre jobban terjedt benne a rák. A keddek megint aktuálisak lettek. Hősiesen járt keddenként az embertelen kezelésre, az empátiát nem ismerő orvoshoz, s tűrte, hogy *a gyógyulás érdekében* az tárgyként kezelje. De *a többi napon tárgyból megint emberré* varázsolta magát, és amíg csak bírta, kihasználta az életet. Sok öröme volt. Bélalékkal minden nap skype-olt, Péter hozta hozzá Simont, akivel jókat beszélgettek, büszke volt Péter kiváló írásaira, örült annak is, hogy láthatja, és hogy Péter átvette Dávidék elutazása után a családfői feladatokat; Amíg itthon voltak, Dávid és Suzana sokat voltak vele, rendszeresen hozták Tamást és Annát, és vitték őt Suzi szüleihez, Ceske Budejovicébe, távoli országokba, aztán később Izlandra is többször utazott. Megismerhette és megszerethette Léna Attiláját, aki a kórházi látogatások alkalmával egyszer csak lecserélte a Korányiban bedöglött mikrokat, Péter Kingáját aki maga sütötte kenyeret hozott neki ismerkedéskor, meg örömteli leveskéket a kórházba, hogy Ildikó nehezedő torkán valami finom lecsússon. A mátészalkai barátok is eljöttek minden jóval megpakolva, hogy Ildikónak örömet okozzanak. Velünk, barátokkal mozizott, scrable-zett, sétált, beszélgetett, s a barátokká vált munkatársaival és tanítványaival kiváló *műveket alkotott*. Margitkával *már régóta*, Arival pedig a betegsége során nagyon szoros barát-ság alakult ki. Ildikó azt mondaná utólag is, hogy mindez az öröm megérte.

Ildikóval 2015 márciusában megbeszéltük, hogy a „biztonság kedvéért” készítsünk olyan életútinterjú-félét, hátha – mondta – nem lesz ideje befejezni az emlékkönyvét. Több ülésben diktafonra mondta élettörténetét, addig az időpontig, ahol a könyvét le akarta zárni. E könyv megírása nagyon fontos volt a számára. Versenyt futott érte a halállal az utolsó tudatos pillanatáig. Mondhatjuk ő győzött. A diktafonról pedig, családja és barátai számára a hangja is megmaradt.

„Keddenként egy kicsit meghalok” – írta 1999-ben, Dávid által idézett versében. Aztán 2016-ban, április 12-én egy keddi reggelen, fél nyolc után két perccel végleg elaludt. Aranka virrasztotta át az éjszakát mellette.

EMLÉKKÉPEK, BESZÉLGETÉSTÖREDÉKEK



A SÍRNÁL

Esti imádság, amit Ildikó a szüleitől tanult:

*Én lefekszem én ágyamba,
Mint egy esti koporsóba,
Három angyal fejem felett,
Egyik őrzi testemet,
Másik őrzi lelkemet,
Harmadik zárja szememet.
Ámen.*

Aludj békében Anyukád közelében, Ildikó.

Csanádi Mária







TANULMÁNYOK

Barátok, kollégák, tanítványok



Politikai szocializáció serdülőkorban

CSÁKÓ MIHÁLY¹

ABSZTRAKT

Az „Iskola és társadalom 2005” kutatásban arra voltunk kíváncsiak, hogy mire is nevelnek a magyar középiskolák a politikai szocializáció terén. A meglepő eredmények szerint a középiskolások csaknem négyötöde antidemokratikus elveket támogat: a vezérelvet és az erőszakos egypártrendszert. 2008-ban megismételtük kutatásunkat, amely során az előzőhöz hasonló következtetésekre jutottunk. Legutóbb 2017-ben bonyolítottam le ugyanezt a kutatást. Jelen tanulmányban a 2008-as és 2017-es kutatás eredményeit vetem össze.

KULCSSZAVAK: értékek, politikai orientáció, politikai ismeretek

ABSTRACT

Political Socialization in the Adolescence

In the research „School and Society, 2005” we had got an astonishing picture of the political socialization. Nearly four fifths of the high school students support antidemocratic principles: control and one-party political system. In 2008 we repeated the research and we had got similar results. Next time I did this research in 2017 and in this paper I summarize the results of the 2008 and 2017 research. I focus on the similar and different results.

KEYWORDS: worthes, political orientation, political knowledges

Bevezetés

Annak idején az Európa Parlament a 2005. évet az Állampolgárrá Nevelés Európai Événév nyilvánította, én pedig úgy gondoltam, hogy ez jó alkalom arra, hogy azt kutassuk, mire is nevelnek a magyar középiskolák. Mivel addigra már több politikai szocializáció kutatást vezettünk együtt Szabó Ildikóval általános iskolákban, magától értetődött, hogy ezt a középiskolai kutatást is együtt vezessük.² A kutatás Budapesten túl kiterjedt Baranya, Fejér, Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye gimnáziumaiban.

¹ Egyetemi docens, Wesley János Főiskola.

² „Iskola és társadalom, 2005” kutatás. A kutatócsoport további tagjai: Domokos Tamás, Ligeti György, Murányi István, Péntek Eszter.



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

umainak, szakközépiskoláinak és szakiskoláinak mintájára. Meghökkenítő képet kaptunk eredményül a politikai szocializációról: kiderült, hogy a középiskolások csaknem négyötöde antidemokratikus elveket támogat: a vezérelvet és az erőszakos egypártrendszert. A következő évek tüntetései és erőszakosságai érthetővé tették az eredményt, minket pedig kíváncsivá a változásokra. Ezért a tervezettnél hamarabb, már 2008-ban megismételtük kutatásunkat – nem erősebb, de hasonló eredménnyel. Ezután az iskolától elfordulva a család politikai szocializációs szerepét vizsgáltuk meg (Csákó et al. 2010), és 2011 után már nem kaptam lehetőséget iskolai kutatásra, egészen 2017-ig. Most tehát a csaknem teljesen azonos kérdőívvel mért 2008. és a 2017. évi állapotok összevetésére teszek kísérletet, ami biztosan jobban sikerülne, ha Szabó Ildikóval együtt vághatnánk neki.

Elméleti alapjainkat sokszor kifejtettük. A politikai kultúrát az egyén jellemzőjeként fogjuk fel, és elemezhetőnek tartjuk Almond és Verba (1963) fogalmi rendszerével. A politikai szocializáció valójában a politikai kultúra kialakulása három dimenzióban: ismeretként, érzelmeként és értékelésként. E három dimenzióban alkotja újjá magának az egyén a politikumot mint tárgyat, amely egyrészt a rendszer egészét, másrészt a politikacsinálás folyamatát – Almond és Verbánál: input –, harmadrészt az így létrehozott politikai koncepciók megvalósítását – Almond és Verbánál: output –, végül az aktív részvétel elemeit.

A gyermek- és serdülőkori politikai szocializáció felfogásában Annick Percheront (1971, 1974) követjük, aki szerint a „jelzős” szocializációk csupán egyetlen nagy folyamatnak a társadalmi élet dimenziói szerint megkülönböztetett aspektusai, amelyek a személyiség kifejlődésének különböző szakaszaiban kerülnek jobban előtérbe. Ám eltérő kifejelettséggel más szakaszokban is jelen vannak, és hatnak rájuk a szocializáció más aspektusai – pl. hitek, interperszonális kapcsolatok és kezelésük kialakuló módjai. Az utóbbiak között – a szocializáció legtöbb elmélete szerint – megkülönböztetett jelentőségük van az olyan nagy társadalmi intézmények keretében létrejövő kapcsolatoknak és kezelésüknek, mint a család és az iskola.

2010 előtt elsősorban az iskola hatásaira voltunk kíváncsiak – már az említett „európai motiváció” miatt is –, 2017-ben pedig a lehető legközelebbi hasonlóságot akartuk elérni a korai adatfelvételekkel, így csaknem teljesen megtartottuk a 2008-as kérdőívet. A mintavételi tervet nem tudtuk megtartani, mert még annyi költségfedezetünk sem volt, mint akkor – megyei minták helyett mindössze négy városi mintát tudtunk lekérdezni: egy-egy budapesti, debreceni, győri és pécsi mintát. Következésképpen összehasonlításról csak Budapest esetében lehet szó, mivel az mindegyik felvételben külön mintavételi egységnek számított, a többi város diákjainak adatai legföljebb sejtésekre, óvatos spekulációkra adnak módot 2008 és 2017 között.

Ebben az elemzésben az *értékek alakulásával*, rendeződésével, a *politikai orientációkkal* és a *politikai ismeretek szintjével* foglalkozom.



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

1. Az értékrend alakulása

Az értékeket mindegyik kutatásban sokkal szélesebben közelítettük meg a politikai dimenziónál, mivel Percheron nyomán úgy tekintjük, hogy a szocializációs folyamatban hatnak egymásra olyan vélemények, amelyeket később, felnövekedvén, egymástól távolinak minősít az ember. Ezért a kérdőív nem csupán a demokrácia fogalmat igyekezett részletesen feltárni, ami a 2005-ös induláskor a kutatásban központi jelentőségű volt, hanem egy szélesebb, 35 itemből álló „értékvilágot” is, amelyek mindegyikét a „Mennyire fontos számodra a ...?” kérdés keretezte. A 35 item a következő:

1. táblázat: Az értékvilág feltárására szolgáló 35 item

Mennyire fontos számodra a ...	Mennyire fontos számodra a ... ³
a szerelem	az önmegvalósítás, kreatív élet
a biztonság	a másság elfogadása
a barátság	a szabadidő
a származás	a bizalom
a szórakozás	a hazaszeretet
a tudás	a tanárok tisztelete
a szabadság	a sikeres élet
jó kondíció, egészség	az igazság érvényesülése
a részvétel a közügyekben	segíteni másokon, hasznos élet
a tulajdon	szépség, jó megjelenés
a hatalom	nemzeti érzés, magyarságtudat
a törvények betartása	a szülők tisztelete
a hírnév	az egyenlő bánásmód mindenkivel
a család	a vallásosság
a szegények segítése	a rasszizmus-ellenesség
a demokratikus társadalmi rend	a kisebbségek védelme
a politizálás	a pénz, anyagi javak
	a hagyományok tisztelete

Forrás: Saját szerkesztés

Négyfokú skálán lehetett válaszolni: egyáltalán nem fontos / kicsit fontos / inkább fontos / nagyon fontos. A főkomponens-elemzés 2008-ban hét, 2017-ben nyolc

³ A kérdőívben oszloptörés nélkül szerepeltek az itemek.



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

komponensbe rendezte az itemeket. A fő különbséget az jelenti, hogy 2017-ben a család a szülők tiszteletével önálló komponensként tűnik ki, míg 2008-ban a többi magánéleti itemmel együtt alkotott egy komponenst. Ha nem is egyezik pontosan a két komponens-struktúra, meglehetősen közel áll egymáshoz. De figyelemre méltóak az olyan kisebb elmozdulások, mint az, hogy 2008-ban a vallásosság értéke a szociális érzéssel társult pozitívan, amit talán karitatív árnyalatként értelmezhetünk, 2017-ben viszont a nemzettel és a magyarsággal kapcsolódik, ami a vallásosság politikai arculatára utal inkább. Erre találtunk utalást a családi politikai szocializáció kutatásában is: míg a szülők generációjában a nemzeti érzésnek vallásos színezete volt, addig a 18 év körüli gyerekeik – 2011-ben – inkább politikai dimenzióban élték meg magyarságukat (Csákó 2014). Hasonló apróság, hogy a tanárok és a törvények tisztelete ugyan mindkét alkalommal együtt jár, de a szülők tisztelete csak 2008-ban kapcsolódott ezekhez, 2017-ben a családdal jár együtt. Ez a tapasztalat felkínálja azt az értelmezést, hogy a fiatalabb generáció inkább a család emberi közösségéhez köti a szülők tiszteletét, a nagyjából tíz évvel idősebbek egy mérhető része pedig ennyi idős korában inkább a rendhez és a fegyelemhez kötötte. Az is a rend és fegyelem kissé eltérő értelmezésére utal, hogy 2017-ben a tudás is ehhez az értékkomponenshez tartozik, míg korábban a tartalmas élet egyéb jellemzőihez kapcsolódott.

2. táblázat: Komponensek a 2008-as és 2017-es kutatásokban

Komponensek 2008-ban	Komponensek 2017-ben
Szociális érzék	Szociális érzék
Érvényesülés	Érvényesülés
Rend és tisztelet	Rend és tudás
Demokratikus közélet	Demokratikus közélet
Tartalmas élet	Szabad élet
Magánélet	Magánélet
Magyarság	Nemzet és vallás
	Család

Forrás: Saját szerkesztés

A komponensek a felsorolás sorrendjében járulnak hozzá a variancia magyarázatához: 2017-ben a szociális érzék csaknem 16%-ot magyaráz, az érvényesülés már csaknem egészen 10%-ot, a család magyarázó ereje pedig épp 3% alatt marad. (Összesen 51,3%; 2008-ban 56,4% volt.) De értékeik nem véletlenszerűen járnak együtt. Klaszterelemzéssel 2008-ban is és 2017-ben is találtunk 3 klasztert a népességben, amelyek értelmesen megkülönböztethetők egymástól és a két népességben is jellegzetesen különböznek. Különbözőségüket csillagdiagrammal tehetjük jól látha-



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

tóvá, ahol az értékkomponensek a csillagtér egy-egy dimenzióját – a csillag „ágát” – alkotják.

Az 1. ábrán jól látható, hogy 2008-ban a három klaszter között nem annyira tartalmi, mint inkább intenzitásbeli különbségek voltak. (Ezért nem is tudok nekik tartalmat jelző címkét, nevet adni – megmaradok a puszta számozásnál.) Az 1. és a 2. klaszter tagjai mindegyik dimenziót hasonlóan fontosnak tartják, csak a 3. klaszter tért el jobban a többitől: ennek tagjai sokkal kisebb jelentőséget tulajdonítottak a magánéletnek mind konkrét tartalmaiban (pl. szerelem, barátság), mind lelki jelentőségében (pl. bizalom, szabadság), mint a másik két klaszter. A legnagyobb jelentőséget a demokratikus közéletben való részvételnek tulajdonították, de még ebben is megelőzte őket egy másik klaszter. Az utóbbi azonban valamennyi dimenzióban pozitív értéket mutat (az 1. ábrán a 2. klaszter). Az 1. klaszter minden értékdimenzióban középen áll a másik kettő között, kivéve a közéleti értékekben, amelyeknek a legkevésbé tulajdonít fontosságot.

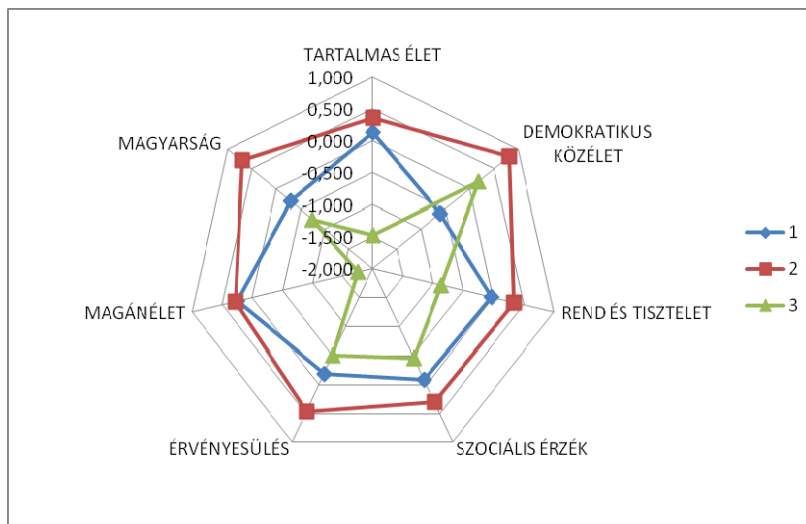
2017-ben a három klaszter különbsége igen jellegzetes. (2. ábra) Az első klaszter tagjai számára a hazaszeretet, a nemzeti érzés, a vallásosság a legfontosabb, de szorosán követi ezt az igazság, a tudás, a tanárok és a törvények tisztelete. A magánéletnek, a szociális érzékenységnek, de még a családnak sincs számukra komolyabb jelentősége. Ezért nevezem őket a nemzet és a rend híveinek. A második klaszter tagjai épp ellenkezőleg: szociális érzékenységükkel, a család és a magánélet fontosságával tűnnek ki, de nem annyira a politizálás dimenziójában, hanem a másokat segítő egyenlőség elvű tevékenységekben. Harmadiknak megjelent egy meglepetés-klaszter: talán a leendő politikusok? A politizálásnak és az érvényesülés értékeinek tulajdonítanak nagy fontosságot, miközben sem a nemzeti értékekre, sem a szociális értékekre – lehetséges eszmei célokra – nem helyeznek hangsúlyt, inkább a magánéletre. A demokratikus jelzőt azért vehetjük bele a klaszter nevébe, mert a közéleti részvételt olyan társadalomban képzelik el, amelynek demokratikus jellegét fontosnak tartják. Ez együtt így is egy pragmatista, nem értékalapú politizálás vonzását sejteti, amit, ha hosszabb távon igazolódna, akkor a NER új politikus-generációja első megfigyelésének tekinthetnénk. Egyelőre ez csak az adatok egyik lehetséges olvasata, amely mindenképpen fontossá tenné vizsgálataink gyakoribb megismétlését.⁴

⁴ Sik Domonkos (2014) a családi politikai szocializáció kutatás (OTKA, K78579) adatainak elemzése közben talált egy ehhez hasonló, akkor – azt az adatfelvételt 2010–2011-ben végeztük – mindössze 6%-os csoportot, ami erősíti mostani értelmezésünket.



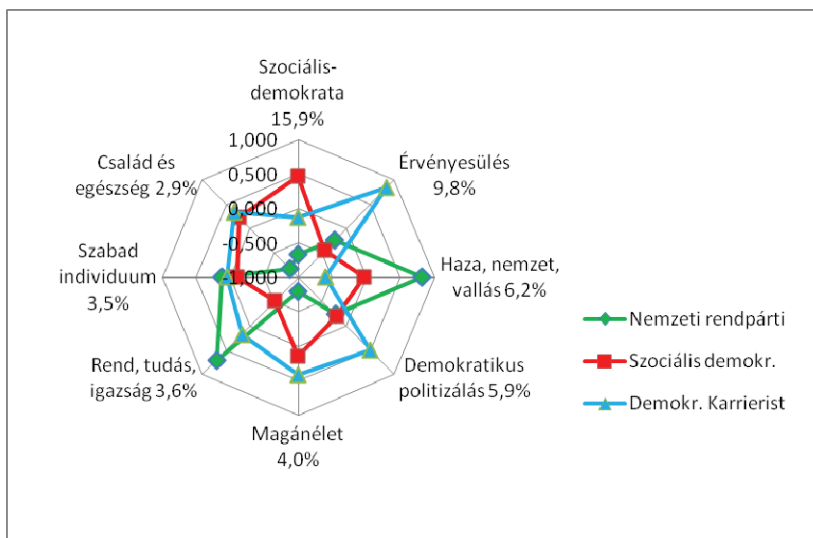
KÖZELKÉP - TANULMÁNYOK

1. ábra: Értékklaszterek 2008-ban



Forrás: Saját szerkesztés

2. ábra: Értékklaszterek 2017-ben (A komponensek magyarázó ereje %)



Forrás: Saját szerkesztés



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

Érdeemes felfigyelni arra is, hogy az egyes klaszterek tagjai milyen távol vannak a klaszterük középpontjától. A klaszterek jól elkülönülnek egymástól ($\eta^2 = 0,164$; $F = 159,136$; $p = 0,000$) és a legnagyobb elemszámú ($N = 726$) szociális és magánéleti értékeket hangsúlyozó klaszter szórása a legkisebb ($s = 0,597$); a legkisebb elemszámú ($N = 421$) nemzet-haza-vallásosság hármasa köré szerveződő klaszter szórása pedig a legnagyobb ($s = 1,280$). Feltételezhető, hogy más-másféle kohéziós erők működnek az eltérő értékeket valló klaszterekben.

2008-ban és 2017-ben két olyan népesség járt különféle középiskolákba, amelyek értékfelfogása lényegesen különbözik egymástól. A korábbi – ma már 24–26 éves – kohorsz értékorientációiban sokkal kevésbé volt változatos – talán azt is mondhatnánk: kialakult –, mint a ma 15–17 évesek. Sajnos ennyire ritka adatfelvétel mellett sejtésünk sincs arról, hogy a mai változatosság fokozatosan jött-e létre vagy hirtelen változással, mikor, melyik szocializációs ágensnek mekkora szerepe volt benne, és milyen áttételeken keresztül érte el a fiatalokat.

2. Politikai orientációk

Huszonhetedik éve végzek kutatásokat a magyar serdülők politikai szocializációjáról azon a furcsa módon, hogy nem tárgya a kutatásoknak maga a konkrét politikai élet. Ennek az az oka, hogy a politikai pártoknak az iskolából való kitiltását a mindenkor oktatási kormányzatok és az iskolákat vezető pedagógusok többsége mindmáig a politika kitiltásaként értelmezte. Még a legáltalánosabb kifejezésekkel megfogalmazott kérdéseink is gyakran fennakadtak ezen az igazgatói félreértésen. Saját felfogásom szerint az ország politikai élete éppúgy a tananyag része kell, hogy legyen, mint az ország gazdaságföldrajza vagy történelmi néprajzi változásai. Különösen így van ez a középiskolákban, amelyeknek tanulói egy-két éven belül teljes jogú, szavazó állampolgárok lesznek anélkül, hogy az állam – amelynek polgárai lesznek – felkészítené őket iskoláiban erre a szerepre.

Paradox módon ennek következtében a pártokhoz még mindig határozottabb a diákok viszonya, mint a politikai rendszerek általánosabb elveihez és jellemzőihez. E tekintetben nem is tudtuk igazán követni Almond és Verba bevezetőben hivatkozott elemző sémáját, egy próbálkozás után le kellett tennünk róla, mert ilyen fajta megkülönböztetésekre és ezekkel kapcsolatos ítéletalkotásra a magyar középiskolások jelentős része képtelen.

A politikához való viszonyt így különböző politikai erők – vagy a diffúz „közvélemény” – által hangoztatott állítások, kijelentések megítélésével próbáltuk mérni, amelyek már 2005-ben is „a levegőben voltak”. E kijelentések a következők:



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

3. táblázat: A politikához való viszony mérésének kérdései

Mennyire értesz egyet a következő kijelentésekkel?
Magyarországnak arra lenne szüksége, hogy lecserélődjön a politikusi gárda.
A politikában való részvétel meg tudja változtatni az emberek életét Magyarországon.
Ennek az országnak nem annyira törvényekre van szüksége, mint inkább egy olyan vezetőre, akiben a nép megbízik.
Magyarországnak szüksége van egy olyan pártra, amelyik nem csak beszél, hanem, ha kell, oda is üt.
A politikai pártok csak arra jók, hogy a politikusok megcsinálják a maguk karrierjét.
Minden törvény mellett van egy kiskapu.
A politikának nincsen semmi haszna.
A törvények betartása mindennél fontosabb.

Forrás: Saját szerkesztés

Az egyetértést négyfokú skálán mértük: teljesen egyetérttek/inkább egyetérttek/inkább nem értek egyet/egyáltalán nem értek egyet. Explicit lehetőséget adtunk a vélemény kihagyására is a „nem tudom” válasszal.

A kérdés változatlanul szerepelt a 2005., a 2008. és a 2017. évi kérdőívben. Ezek közül csak az első két adatfelvétel történt hasonló mintavétellel, és hasonló eredményt is adtak. 2005-ben a vezérelvű és az erőszakos pártot reklamáló vélemény támogatása alig maradt el a 80 százaléktól, 2008-ban pedig 70 és 75 százalék közé esett. Amint az 1. táblázat mutatja, a budapesti diákok véleményeiben még ennyi változás sem történt. 2017-ben nem megyei, hanem városi mintavétellel 60 és 66 százalék között találjuk. A fővárosi adatok azonban mind összehasonlíthatók, mert Budapesten mindhárom mintavétel azonos módon történt. (4. táblázat)



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

4. táblázat: Politikai véleményekkel való egyetértés arány a budapesti középiskolások között, 2005, 2008, 2017 (%)

POLITIKAI VÉLEMÉNYEK	Az egyetértők aránya Budapesten (%)		
	2005-ben	2008-ban	2017-ben
Magyarországnak arra lenne szüksége, hogy lecserélődjön a politikusi gárda.	83,0	85,0	81,3
A politikában való részvétel meg tudja változtatni az emberek életét Magyarországon.	63,1	73,2	76,0
Ennek az országnak nem annyira törvényekre van szüksége, mint inkább egy olyan vezetőre, akiben a nép megbízik.	73,7	82,6	77,0
Magyarországnak szüksége van egy olyan pártra, amelyik nem csak beszél, hanem, ha kell, oda is üt.	84,3	85,0	81,0
A politikai pártok csak arra jók, hogy a politikusok megcsinálják a maguk karrierjét.	78,4	78,6	76,2
Minden törvény mellett van egy kiskapu.	76,9	80,6	81,1
A politikának nincsen semmi haszna.	38,2	42,6	34,7
A törvények betartása mindennél fontosabb.	74,0	82,7	76,3

Forrás: Saját szerkesztés

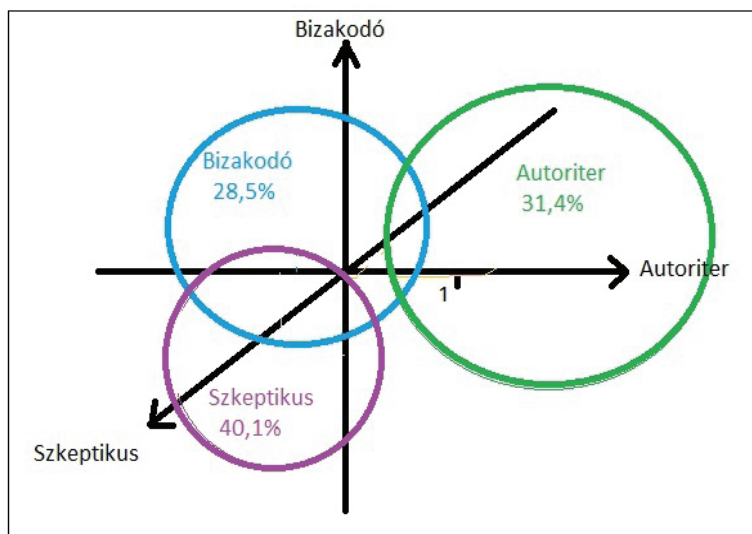
A fővárosban nincs változás a különböző politikai vélemények támogatottságában az utóbbi tíz évben. A változatlanság is meglepő lehet, de még meglepőbb az, hogy erősen eltérő politikai vélemények is hasonlóképpen igen magas támogatottságot kapnak. Hajlamos vagyok a politikai szocializáció hiányosságával magyarázni, amire már utaltam. Az egyetlen állítás, amely annyira eltér a többitől, hogy eltérését észreveszik, a politika haszontalanságára vonatkozó vélemény. Azt a különbséget azonban már nem reagálják le, ami a politika közhasznúságának hangsúlyozása (2. item), illetve kizárólagos magánhasznának kiemelése (5. item) között van: mindkettőt elfogadja a diákok háromnegyed része.

Ha feltételezzük, hogy esetleg látens struktúra húzódik meg mégis a politikai vélemények mögött, nem csalódnunk. Az az eljárás, amelyet az értékek elemzésére is használtunk – főkomponens-, majd klaszterelemzés – három komponenst talál, amelyek mindegyike domináns egy-egy klaszterben. Az egyik a nyersen antidemokratikus véleménycsomag, a második a politikával szembeni szkepticizmus, a harmadik a politikába és a törvényességbe vetett bizalom. Mivel itt csak három dimenzió-

KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

ban helyezkednek el az adatok, bonyolult csillagdiagram helyett egyszerű derékszögű koordináta-rendszerben ábrázolhatjuk a klaszterek középpontjait, és a klaszter tagjainak a középponttól mért távolságának átlagával húzott körrel érzékeltethetjük a klaszterek kiterjedését.⁵ A kiterjedésen kívül a sűrűség is fontos jellemző. Az autoriter nézeteket támogató klaszterben a legnagyobb a szórás, vagyis ennek a véleménycsoportnak a kohéziója kisebb, mint a másik kettőnek. A legkohérensőbb a szkeptikus klaszter, szórása csak feleakkora, mint az autoriter klaszteré.

3. ábra: A fővárosi középiskolások politikai véleményklaszterei 2017-ben



Forrás: Saját szerkesztés

A három véleménykomponens által meghatározott térben a klaszterek láthatóan jól elkülönülnek, mindegyik csak egy dimenzióban kapott pozitív értéket – ennek megfelelően lehetett elnevezni őket.⁶

Természetesen adódik a kérdés, hogy összefüggenek-e a politikai vélemények az értékklaszterekkel. Az elméleti logika szerint az értékektől függenek a politikai vélemények, nem pedig fordítva, tehát így ábrázolom kapcsolatukat.

⁵ Finomíthatnánk még a szórás hozzáadásával és levonásával rajzolt körökkel, de az már túl bonyolulttá tenné az ábrát.

⁶ Nem szabad elfelejteni, hogy a politikai véleményeket nem a diákok fogalmazták meg, ők csak viszonyultak hozzájuk. Ezért ez a kutatási eszköz magán viseli a kor jeleit, amelyben született: a politikával és a politikusokkal szemben egyre növekvő bizalmatlanság jelét. Ugyanakkor konkrét politikai irányok közül csak az autoriter orientációt tesztelt. A demokráciakép és a hozzá való viszony elemzésére külön eszközt használtunk.



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

5. táblázat: Függenek-e a politikai vélemények az értékklaszterektől? (%)

Értékklaszterek	Politikai véleményklaszterek			N=100%
	autoriter	szkeptikus	bizakodó	
Nemzeti rend	31,0%	28,0%	41,0%	239
Szociális demokrácia	25,7%	31,6%	42,7%	377
Demokratikus karrier	32,5%	31,4%	36,1%	255

Nem szignifikáns: Cramer's $V=0,054$; $p=0,270$.

Forrás: Saját szerkesztés

Az értékklaszterek és a politikai vélemények klaszterei között tehát nem találunk kapcsolatot. Más szóval: a diákoknak a nemzet, haza, család, vallás, barátság, szerelem, tudás, szabadság fontosságáról tett kijelentései nem befolyásolják kimutathatóan a politika jelentőségéről és az erőn alapuló politika-alakításról alkotott véleményüket. De ha visszalépünk egy lépéssel, és nem a komponensekké aggregált véleményekre, hanem az egyes konkrét véleményekre figyelünk, kiderül, hogy egyedül a politika teljes jelentéktelenségének kijelentésében nincs különbség az eltérő értékklaszterekhez kapcsolódó diákok között, minden más véleményhez szignifikánsan különbözőképp viszonyulnak. A politikusi gárda lecserélésével a nemzet-haza-vallásosság hármásának támogatói értenek egyet a legnagyobb arányban és a politikai karrieren gondolkodók a legkevésbé. Az utóbbiak ugyanakkor a legnagyobb arányban bíznak a politika pozitív lehetőségeiben és utasítják el, hogy a hivatásos politizálás csak magánérdekeket szolgálja. Egyúttal ők támogatják a legjobban egy „ütős” párt szükségességét. Ezek a szignifikáns kapcsolatok erősítik azt a korábban fölvetett sejtést, hogy ez az értékklaszter az újgenerációs NER-politikusok bölcsője lehet.

A másik két klaszter sokkal következetlenebb az egyes politikai vélemények elfogadásában vagy elvetésében. Ezt az állapotot úgy tekinthetjük, mint a Szabó Ildikó által *fragmentált szocializációként* jellemzett folyamat újabb sajátosságát (Szabó 2009). A szocializáció folyamata abban az értelemben is fragmentált, hogy egyes szálai, dimenziói, amelyek a politikai kultúra kifejlett állapotában összefonódnak és hatással vannak egymásra, még a serdülőkorban is többnyire egymástól többé-kevésbé függetlenül, egymást kevésbé befolyásolva alakulnak, kevésbé ismert külső hatásokra. Felvethető az a feltevés is, hogy bár általában az általános értékektől haladunk a konkrétabb attitűdök és viselkedési módok felé, épp a kissé részletesebben bemutatott esetben valószínű, hogy az érvényesülés értékei és a politikáról alkotott vélemények között az utóbbiak vonzásának a szokásosnál nagyobb szerepe lehet.



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

3. A politikai ismeretek szintje

Az ismeretek szintjét különösen érdekes lenne az Almond–Verba-féle elemző séma szerint vizsgálni, csakhogy sem a politikai rendszerekről általában, sem az input és output folyamatokról és intézményekről nem rendelkeznek a középiskolások kérdezhető ismeretekkel.⁷ A pártok a legszembetűnőbb input elemek Almond–Verba rendszerében ezek szerepelnek a diákokat is elérő közbeszédben is leginkább. Ezért ismereteik szintjét a pártok ismeretén át vizsgáltuk: ezek hozzák létre a közakaratóból a politikát a parlamentben. Ezek az ismeretek azonban nagyon gyorsan változnak, ezért a 2017-es adatok semmiképpen nem hasonlíthatók a 2008-as adatokhoz: a közben a pártok jelentős része kicserélődött.

Kérdőívünk egyszerűen annyit kérdezett meg 9 pártról, hogy kormányon van-e, a parlamenten belüli ellenzéki párt, vagy parlamenten kívüli párt-e. A helyes válaszok számának összesítése így egy 0–9 skálán történik, ennek városenkénti átlagértékeit mutatja a 6. táblázat.

6. táblázat: Hány párt helyzetét ismeri? (db)

Város	Átlag	N	Szórás
Budapest	4,16	1938	3,01
Debrecen	4,83	370	2,90
Győr	4,29	254	2,92
Pécs	3,97	229	2,72
Együtt	4,24	2791	2,98

Forrás: Saját szerkesztés

Bár szokva vagyunk ahhoz, hogy a fővárosiak rendelkeznek a legtöbb ismerettel, ezúttal nem ez a helyzet. Budapest diáksága csak a harmadik a négy város közül, csak Pécs marad látványosan mögötte.

Fontos lehet azonban, hogy a földrajzi hely kevésbé okoz különbségeket az ismeretszintben, mint az iskolatípusokban kifejeződő társadalmi-kulturális rétegződés és a demográfiai tényezők.

Feltűnő, hogy még a szakgimnazisták ismeretszintje is az átlag alatt marad. Az évfolyamok és a nemek között a várakozásnak megfelelő különbségeket találtunk: az idősebbek átlagosan eggyel több párt helyzetét ismerik, mint a kilencedikesek. Ugyanígy a fiúk eggyel többet, mint a lányok.

⁷ 2008-ban a minisztériumok, önkormányzatok és hasonló output intézmények szerepére vonatkozó ismeretkérdések teljes kudarcba fulladtak, annyira kevésbé ismerték őket.



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

7. táblázat: Hány párt helyzetét ismeri? (db)

Iskolatípus	Átlag	N	Szórás
Gimnázium	4,79	1426	3,00
Szakközépiskola	3,97	960	2,82
Együtt	4,24	2791	2,98

Forrás: Saját szerkesztés

4. A szocializáció három dimenziója közötti kapcsolat

Azt várnánk, hogy az értékek világa valamennyire leképeződik a politikai attitűdökben és az ismeretek szintje is összefügg velük. Feltevésünket az értékklaszterek és a politikai véleményklaszterek keresztábrázolásával ellenőrizzük (8. táblázat).

8. táblázat: Értékklaszterek és politikai véleményklaszterek kapcsolata (%)

Értékklaszterek	Politikai véleményklaszterek			N=100%
	autoriter	szkeptikus	bizakodó	
Nemzeti rend	31,0%	28,0%	41,0%	239
Szociális demokrácia	25,7%	31,6%	42,7%	377
Demokratikus karrier	32,5%	31,4%	36,1%	255

P=0,270

Forrás: Saját szerkesztés

Hipotézisünk tehát nem áll meg: nem tudjuk bizonyítani, hogy kapcsolat lenne a serdülők alakuló értékrendje és alakuló politikai véleményei között.

Ugyancsak feltételezzük, hogy *a)* a politikai ismeretek szintje és az értékklaszterek között, valamint *b)* az ismeretek szintje és a politikai vélemények között kapcsolat van. Ha F-próbával ellenőrizzük ezeket a hipotéziseket, azt találjuk, hogy az értékklaszterek parlamenti tájékozottsága nagyjából azonos szintűnek tekinthető, 4,27-től 4,37-ig terjednek az átlagértékek, a különbség véletlenségének valószínűsége pedig $p=0,857$. A *b)* hipotézis azonban $p=0,000$ valószínűségi szinten igazolódik (9. táblázat).



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

9. táblázat: A politikai véleményklasszterek átlagos tájékozottsága a pártok helyzetéről (átlag)

POLITIKAI ATTITÚD KLASZTEREK	Átlag	Szórás
autoriter	5,57	2,76
szkeptikus	4,93	2,96
bizakodó	4,61	2,73
Együtt	4,98	2,84

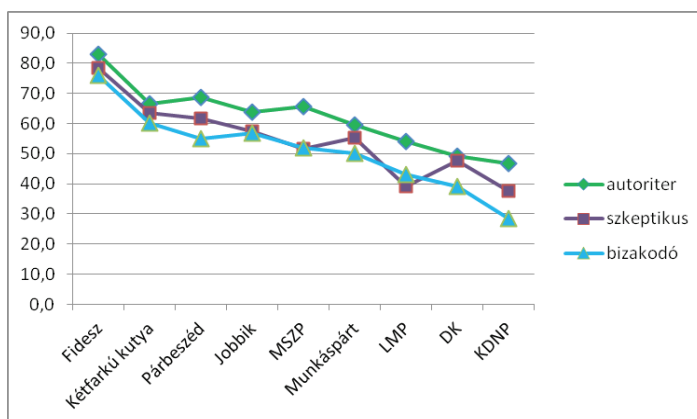
$\text{Eta}^2=0,020$; $\text{df}=2$; $F=10,108$; $p=0,000$

Forrás: Saját szerkesztés

Természetesen az egyes pártok ismertsége is különböző, nem csupán a serdülők csoportjainak ismeretszintje. Még az sincs kizárva, hogy vannak olyan pártok, amelyeket szignifikánsan eltérő szinten ismernek az értékklasszterek is, miközben az összes pártra együtt ez nem igaz – mint láttuk.

Az értékklasszterekre azonban ez az „alhipotézis” sem teljesül. Annál inkább teljesül a politikai véleményklasszterekre (4. ábra). Az ábrán a pártok az átlagos ismertség rangsorába állítva szerepelnek a vízszintes tengelyen a legismertebbtől a legkevésbé ismertig. A klasszterek ismeretszintjének átlagai között a különbségek csak három párt esetében nem szignifikánsak: a Fidesz, a Kétfarkú Kutya Párt és a Jobbik esetében. Az ábrán az is jól látszik, hogy az ismeretszint különbségei sokféle módon jöhetnek létre. Van, ahol mindhárom érték eltér egymástól és van, ahol kettő nagyon hasonló, csak egy áll messze tőlük.

4. ábra: Milyen arányban ismerik a pártok helyzetét a politikai véleményklasszterek tagjai



Forrás: Saját szerkesztés



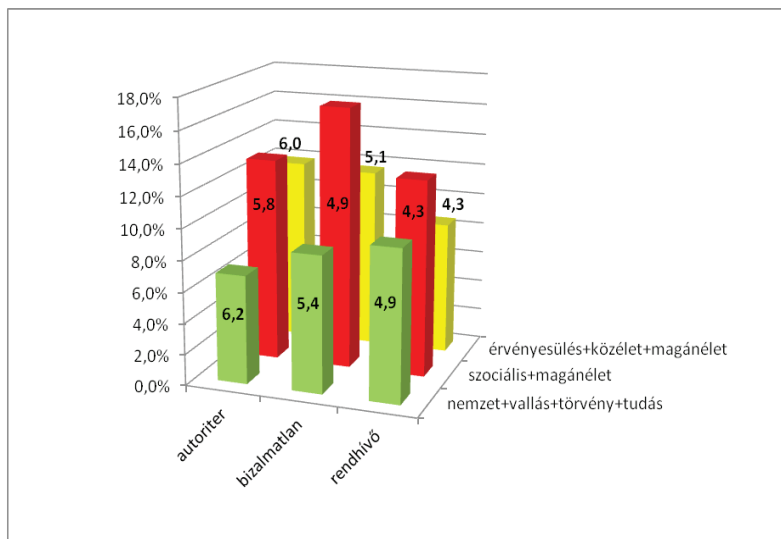
KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

Az is jól látszik, hogy az aggregált mutatóban látott szignifikáns különbség lényegében úgy jön létre, hogy minden párttal kapcsolatban az autoriter véleménykaszter a legtájékozottabb és a bizakodók a legkevésbé azok – egy kivétellel: az LMP-vel kapcsolatban.

Összegzés helyett

Valójában nem meglepő az eredmény, amit kaptunk. A konkrét politikai ismeretek egy-egy párt helyzetéről érthetően azoknál gyakoribbak és pontosabbak, akik mutatnak valamiféle kapcsolódást a politika szférájához. Erre pedig a vizsgált kérdésekben az autoriter vélemények adtak lehetőséget. A politikai szkepticizmus köztes helyzete sokkal nehezebben érthető, mint az autoriter véleménykaszter ismeretszintje. Az a tény, hogy a szkeptikusok ismeretszintje éppen a Párbeszéd, a Munkáspárt és a DK esetében magasabbak igazán a „bizakodókénál”, azt sejteti, hogy az ő szkepticizmusuk valószínűleg mégsem általában a politikának szól, hanem a most tapasztalható politikának, és bizonyára sajátos szocializációs háttéren jön létre. Ezt azonban az itt elemzett adatokból nem tudhatjuk kiolvasni.

5. ábra: A politikai szocializáció három dimenziójának kapcsolata a budapesti középiskolásoknál 2017-ben (Politikai vélemény, értékorientáció, politikai ismeretszint átlaga csoportonként)



Forrás: Saját szerkesztés



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

Az 5. ábra összefoglalóan mutatja, hogy az első két dimenzió között nem találunk kapcsolatot, a pártok ismeretén mért ismeretszint azonban összefügg a politikai véleményekkel. A képet bizonyára árnyalni fogja, amikor össze tudjuk kapcsolni a demokráciáról alkotott képvel.

Irodalom

- Almond, G. A. – Verba, S. (1963): *The Civic Culture*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
- Csákó, M. (2014): Családi emlékezet és történelem, *socio.hu* 2014/1.
- Csákó, M. – Murányi, I. – Sik, D. – Szabó, I. (2010): A családi politikai szocializációról, *Társadalomkutatás*, 28. köt., 4. sz.
- Percheron, A. (1971) La formation politique de l'individu, in: Jean-Luc Parodi (szerk.), *La politique*, Paris, Science de l'action.
- Percheron, A. (1974) *L'univers politique des enfants*, Fondation nationale des sciences politiques, Armand Colin, Paris.
- Sik, D. (2014): *Demokratikus kultúra és modernizáció*, L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Szabó, I. (2009): *Nemzet és szocializáció*, L'Harmattan Kiadó, Budapest.



A nacionalizmus alakváltozása Magyarországon és Oroszországban 1995 és 2013 között

Egy komparatív összehasonlító kutatás eredményei

CSEPELI GYÖRGY¹–ÖRKÉNY ANTAL^{2,3}

ABSZTRAKT

Tanulmányunkban a nacionalizmus alakváltozását vizsgáljuk Oroszországban, Magyarországon és az Európai Unió többi országában 1995 és 2013 között. A mintákat és az elemzést a nemzeti identitás nemzetközi kutatása szolgáltatja az ISSP vizsgálat három fordulójának összehasonlításában. A nacionalizmus társadalom-lélektani mozgatórugóinak feltárása során olyan dimenziókat vizsgálunk, mint a spontán nemzeti identitás és közelségérzés a saját ország és Európa iránt, az etnocentrizmus, a nemzeti kategorizáció, a nemzeti büszkeség, a nacionalizmus és az idegengyűlölet. Az egyes szempontok bemutatása után többváltozós elemzés tárja fel a nacionalizmus jellegzetességeit, erősségét és változását mindkét országban, a piacgazdasági átmenet és a demokratizálódás, majd pedig a radikális politikai változások fényében. Mivel úgy tűnik, hogy az átmenet nem ért véget sikeresen, és mivel a folyamattal szemben ellentendenciák indultak be mindkét országban, beleértve a nemzeti ideológia felerősödését is, a tanulmány a nacionalizmus szerepét próbálja vizsgálni ebben a folyamatban.

KULCSSZAVAK: nemzeti identitás, etnocentrizmus, nacionalizmus, idegengyűlölet

ABSTRACT

The metamorphosis of nationalism in Hungary and Russia between 1995 and 2013: results of a comparative comparison research

In this paper we are focusing on the metamorphosis of nationalism in Russia, in Hungary and in the other countries in the European Union between 1995 and 2013. For the research we had used the ISSP research. We had researched the dimensions like spontaneous national

¹ Emeritus professzor, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Miskolci Egyetem.

² Egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem.

³ 1963–67. között a Huszár Tibor által elindított szociológiai képzésben közösen kutatott Szabó Ildikóval Csepeli György és Örkény Antal, elsősorban a politikai szocializáció témájában. Szabó Ildikó a 90-es években középiskolások identitását, attitűdjeit vizsgálta, melyhez több alkalommal csatlakozott Örkény Antal, közös publikációkat készítettek. Pl.: Szabó Ildikó – Örkény Antal (1998): Tizenévesek állampolgári kultúrája. Gondolat Kiadó, Budapest, Örkény Antal – Szabó Ildikó (2002): Társadalmi értékmenték, politikai szocializáció. In: Educatio, 2002. 3. sz. 404–430.



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

identity, ethnocentrism, national categorization, national pride, nationalism and xenophobia. First we introduce the several aspects, then we reveal the features of the nationalism. This paper focus ont he role of the nationalism in the running of the capitalism.

KEYWORDS: *national identity, ethnocentrism, nationalism, xenophobia*

Bevezetés

A rövid huszadik század végén váratlanul eltűnt a kétosztatú világrend. Összeomlott a Szovjetunió által uralt „béketábor”, s versenytárs nélkül maradt az USA által uralt „szabad világ” (Hobsbawm 1995). Fukuyama várakozásaival ellentétben azonban a történelemnek nem lett vége. Az egykori Szovjetunió helyén új államok jelentek meg, Németország nyugati és keleti fele egyesült, Jugoszlávia széthullott, a közép-és kelet-európai kisállamok java része az Európai Unió tagja lett. A „csodálatos év” (annus mirabilis) után azonban egy ideig Fukuyama joggal hihette, hogy a történelem véget ért, győzött a kapitalizmus és a liberális demokrácia (Fukuyama 1989).

Hamarosan kiütköztek a jelek, melyek arra utaltak, hogy az államszocializmusból a piacgazdaságba és a politikai pluralizmusba való átmenet hallatlan nehézségekkel jár együtt az érintett országok számára. A 21.század első felében két ország esetében különösen szembeötlő a különút. Az államszocializmus összeomlását követően előbb Oroszországban, majd később Magyarországon egyértelművé vált, hogy a társadalom többsége nem tud és nem képes élni a liberális átalakulás által lehetővé tett gazdasági és politikai szabadságjogokkal. Ezekben az országokban bekövetkezett a változás, melyet Fareed Zakaria a demokrácia „illiberális” irányba való fordulataként írt le már 1997-ben (Zakaria 1997).

Az államszocializmusban az egyéneknek nem jutott szabadság, de egzisztenciális és episztemológiai biztonságban éltek. Mindenkinek volt munkahelye, kiszámítható volt az élet egészen a nyugdíjig, sőt még utána is. A világ megváltoztathatatlanak tűnt, az állandóság érzete hatotta át az emberek érzésvilágát, a múltó idő elvesztette jelentőségét.

Volt, aki elfogadta a rendszer által hirdetett igazságot, s volt, aki nem. Aki elfogadta, amit a párt mondott, az hazugságnak hitte, amit a politikailag üldözött ellenzék állított. De megfordítva is ez volt a helyzet, aki igazságnak tartotta, amit az ellenzék mondott, az hazugságnak vélte a rendszer állításait. Havel joggal igényelte, hogy eljött az ideje annak, hogy az emberek „igazságban éljenek”. Az Economist Havel halála alkalmából közreadott méltatásában helyesen írta, hogy „no single phrase did more to inspire those trying to subvert and overthrow the communist empire in Europe” (Economist 2011).

A rendszerváltás fordulatával azonban kiderült, hogy mindkét bizonyosságnak vége. Az államszocialista gazdasági rendszer lebontása következtében tönkrement a szocialista nagyipar és a szövetkezeti mezőgazdaság. Százezrek, ha nem milliók vál-



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

tak munkanélkülivé, vesztették el egzisztenciájukat, életbiztonságukat, vagy lettek kényszerből nyugdíjasok. Akik vállalkozni kezdtek, azok megtapasztalták, hogy a kapitalizmusban a siker és a bukás ikertestvérek. A társadalmi egyenlőtlenségek kiéleződtek, kevesek lettek gazdagok, sokan szegények. Az évente végzett közvéleménykutatások eredményei szerint mindig többségben voltak azok, akik a rendszerváltás veszteségeiként határozták meg magukat. Nem jött létre az autonóm értékek szerint élő középosztály, mely a liberális demokratikus politikai rendszer talpköve lehetett volna. A várt jólét elmaradása delegitimálta az átmenetet a piacgazdaságba és a politikai pluralizmusba.

A nyilvánosság szabaddá válása a nézetek, vélemények sokaságát szabadította az emberekre, akik képtelenek voltak eldönteni, hogy abból, amit hallanak és olvasnak, mi igaz és mi nem igaz.

Elkezdődött a múlt átértékelése, s kiderült, hogy semmi sem olyan bizonytalan, mint a múlt (Bernhard – Kubik 2014). A politikai ideológiák forgószelében átértékelődtek az értékek, s nem maradtak támpontok, melyek eligazíthatták volna a választó polgárokat politikai választásaikban. Az emberek elveszték az egymással versengő igazság-narratívák labirintusában.

Vonzó jövőkép hiányában többé-kevésbé minden posztszocialista országban a hivatalos identitáspolitikában a kiutat a hamis illúziókkal és emlékekkel átszótt múlt felé fordulás jelentette. Magyarország 2011-ben elfogadott új alaptörvénye egyenesen kimondta, hogy „Hazánk 1944. március 19-én elveszített állami önrendelkezésének visszaálltát 1990. május 2-ától, az első szabadon választott népképviselő megalkulásától számítjuk. Ezt a napot tekintjük hazánk új demokráciája és alkotmányos rendje kezdetének.”

Az uralkodó politikai erők a legitimációs válságot úgy akarták megoldani, hogy a rendelkezésre álló politikai-ideológiai repertoárból a nemzeti képzeletet mozgósították. Azt remélték – a múltbeli tapasztalatok alapján nem is hiába –, hogy ezáltal az elveszített bizonyosság érzése helyreállítható.

Cikkünkben empirikus szociológiai adatok alapján azt vizsgáljuk, hogy a rendszerváltást követően Oroszországban és Magyarországon milyen sikerrel járt a nemzeti képzelet felélesztése, a nemzeti érzés és -tudat milyen változatai keltek életre, milyen arányban váltak meghatározóvá a két országban, s mik voltak a változások 1995 és 2013 között.

A múlthoz való visszatérés Magyarországon spirituális irredentizmus formájában jelentkezett, mely csak halvány mása az 1920 és 1945 között sikeres irredentizmusnak, melynek Magyarország II. világháborús veresége véget vetett. Oroszországban a nemzeti tudat bőven meríthetett a cárok által 1917-ig uralt Orosz Birodalom emlékéből, melyet a Szovjetunió bukása újraélesztett (Thompson 2000). Kérdés, hogy a hajdani nemzeti nagyságot megidéző emlékezet a lakosság mekkora arányát ragadja magával, s létrejöttek-e az modern nemzetállamra jellemző, az állampolgárságra épülő nemzeti identitásalakzatok.



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

A nemzeti identitás kutatása

Szövegünk alapját az International Social Survey Programme keretében végzett kutatások eredményei képezik (Haller – Jowell – Smith 2009). Az országos reprezentatív mintákon 1995-ben, 2003-ban és 2013-ban végzett kutatás átfogta a nemzeti identitás érzelmi, kognitív és ideológiai összetevőit. Mivel mindhárom kutatási hullámban sok országban került sor a kérdőív lekérdezésére, a kérdések szükségképpen egyszerűek voltak, érzéketlenek maradván az egyes országok egyedi körülményeire. A kérdések leegyszerűsítését és uniformizálását az is indokolta, hogy a kérdőívet minden országban le kellett fordítani az adott ország nyelvére. A fordításokat angolra való visszafordítással hitelesítették.

A kérdések a nemzetre vonatkozó tudáskészlet minden releváns elemét operacionalizálták (Csepeli 1997). A válaszadók elsőként a természetes, más szóval spontán nemzeti azonosulással kapcsolatos kérdésekkel találkoztak, melyek azt vizsgálták, hogy hol helyezkedik el a nemzeti identitás a nemzeti szűkebb és tágabb terek szerint konstruált identitásokhoz képest. A 2003-as hullámban olyan kérdéseket is feltek, amelyekből kiderült, hogy a nemzeti kategória mentén létrejött identitás hol helyezkedik el a válaszadó azonosságát meghatározó egyéb kategóriák által meghatározott dimenziókban. Ennek során megkérték a válaszadót, hogy osztályozza a nemzeti, az etnikai, a vallási, a regionális, a nemzedéki, a politikai, a családi és az osztály kategóriákat aszerint, hogy azok mennyire fontosak számára akkor, amikor önmaga meghatározására gondol.

A nemzeti tudáskészlet az etnocentrizmusból táplálkozó természetes nemzeti identitás bázisára épülve megszerkeszti a nemzeti valóságot, mely nemzeti jelentésekkel ellátva átalakítja a teret és az időt (Berlant 1991). Ezáltal a nemzeti valóság részévé válik a természeti környezet, a fauna, a flóra. A tér nemzetiesítése nem lehetne végbe a nemzeti múlt történeti narratívái nélkül, melynek szereplői, sorsformáló eseményei (győzelmek, vereségek, forradalmak) az adott térben mentek végbe. Más témák is részévé válnak a nemzeti tudáskészletnek, mint például az erkölcs, az emberi jogok, a politika, a szociálpolitika, a gazdaság, a kultúra, a tudomány, a sport, a hadsereg, a nemzetközi befolyás. Az egyes tematizációkhoz kapcsolódva érzések, attitűdök, nézetek, értékek jelennek meg, melyek végső foglalatja a nacionalizmus.

Eredmények

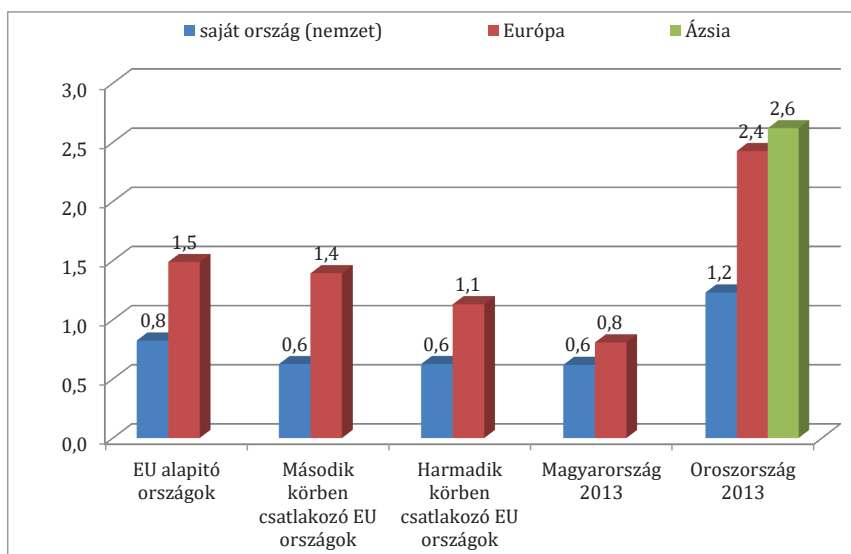
A lokális, nemzeti és kontinentális identitást egy-egy kérdéssel mérték. Arra kérték a válaszadót, hogy egy négyfokú skálán jelölje meg, mennyire érzi közel magához a szűkebb régióját, az országot és a kontinenst, ahol él. Minél alacsonyabb az érték, annál közelebb érzi magát a választó a vonatkozási pontokhoz, és minél magasabb,



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

annál távolabb. Az EU országokat három csoportba soroltuk az elemzésünk során: az első csoportba tartoztak a legrégebbi tagországok, akik alapítói voltak az Európai Uniónak; a következő csoportba a második körben csatlakozott országok szerepelnek; a harmadik csoportban pedig a 2004-ben csatlakozott posztsovjet országok találhatók. Külön is bemutatjuk Magyarországot és Oroszországot adatait, ahol a kutatásra 2013-ban is sor került, és ahonnan ezek az adatok már rendelkezésünkre állnak. Az egyes értékek a közelségérzet országok átlagait jelzik.

1. ábra: Spontán nemzeti identitás Európában, Magyarországon és Oroszországban, 2003-ban, négyfokú skálaátlag



Forrás: Saját szerkesztés

Az 1. ábra azt mutatja, hogy a spontán nemzeti identitás különösen jellemző az EU keleti térfelébe eső országokban, ide értve Magyarországot is, míg az Európához érzett közelség a nyugat-európai országokban erősebb. Oroszország esetében az látszik, hogy az EU-ban élőkhez képest a saját országhoz érzett közelség kisebb mértékű, s különösen kirívó a kontinentális távolságérzet, függetlenül attól, hogy Európa vagy Ázsia a vonatkoztatás alapja.

Összességében azt mondhatjuk, hogy az emberek számára mindhárom régióban – sőt relatív mértékben még Oroszországban is – a nemzethez való kötődés jelenti a legszorosabb kötődést és legerősebb érzelmi azonosulást, jóllehet a kötődés mértéke annál erősebb, minél kevésbé fejlett gazdaságilag a válaszadó által lakott ország és minél tradicionálisabb a társadalmi szerkezet.



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

1. táblázat: A csoportkategorizáció szintereinek fontossága a társadalmi identitás alakításában 2003-ban, a különböző kategóriák említése mint a legfontosabb szempont, százalék

	Foglalkozás	Etnikai csoport	Nem	Életkor	Vallás	Politikai pártválasztás	Nemzeti hovatartozás	Családi kapcsolatok	Társadalmi osztály	Lokális régió	Nincs válasz
GW	14.7	5.1	13.3	4.1	3.1	1.1	3.1	27.8	2.0	3.8	22.1
GE	17.8	4.1	18.3	5.5	1.6	0.0	5.3	24.5	3.4	5.7	13.7
GB	9.1	1.7	7.0	3.0	2.2	0.2	6.7	40.6	1.5	1.4	26.7
AUS	17.2	5.0	8.8	2.5	3.9	1.0	8.5	39.0	3.1	5.5	5.6
HUN	13.0	7.9	7.0	12.0	3.1	1.2	0.0	31.9	5.7	11.7	6.5
IRA	14.5	2.9	7.9	2.8	7.4	0.5	14.9	37.3	0.7	3.8	7.4
SWE	7.0	0.4	6.5	2.1	1.1	0.7	2.8	24.6	0.4	1.3	53.1
CZE	26.0	4.2	15.3	8.9	2.3	0.9	8.5	25.6	3.1	4.6	0.5
SLOV	17.5	11.4	9.8	5.9	2.8	0.3	10.0	24.4	1.6	11.6	4.7
POL	16.0	1.6	9.2	3.8	9.6	0.3	12.0	29.9	2.3	4.0	11.2
LIV	22.4	12.2	8.0	10.1	2.9	0.0	1.2	35.3	4.1	2.6	1.2
SLV	14.5	1.5	10.9	3.7	12.2	0.6	4.8	40.6	0.8	6.4	4.0
FRA	13.6	6.9	19.7	5.5	4.2	1.8	14.7	18.7	5.5	5.9	3.5
POR	12.7	2.7	18.0	5.4	3.2	1.1	14.7	29.6	1.9	5.5	5.2
DEN	7.4	0.8	3.4	2.0	1.4	0.5	3.5	41.3	1.0	1.2	37.5
FIN	13.8	1.0	5.4	5.4	2.4	0.9	12.4	10.5	1.4	1.5	45.3
RUS	25.5	10.2	8.5	8.0	2.1	0.6	2.9	27.5	6.5	7.2	1.0
SUM	15.9%	4.9%	10.4%	5.5%	3.8%	0.7%	7.7%	29.3%	2.9%	5.0%	

Forrás: Saját szerkesztés

GW Németország (nyugati rész), GE Németország (keleti rész), GB Nagy Britannia, AUS Ausztria, HUN Magyarország, IRA Írország, SWE Svédország, CZE Cseh Köztársaság, SLOV Szlovénia, POL Lengyelország, LIV Litvánia, SLV Szlovákia, FRA Franciaország, POR Portugália, DEN Dánia, FIN Finnország, RUS Oroszország

Meglepő módon azonban az is megfigyelhető, hogy a legrégebben EU-tag, alapító országok számára jelent legkevésbé azonosulási pontot a közös Európához tartozás, szemben a 2003-ban még csak csatlakozásra váró poszt-szocialista országokkal.



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

Európa csökkenő vonzereje keletről nyugat felé haladva azt jelzi, hogy az Európai Unió bővítése a korábbi tagországok polgárait inkább eltávolította, semmint közelítette a közös Európa eszméjéhez. A közös Európához való tartozás illúzióját láthatóan megtépázta az egyesülés okozta problémátömeg.

A spontán érzelmi azonosulás európai és nemzeti vonatkozásai azonban alapvetően csak a fizikai, politikai és szimbolikus közösségi terek teremtette identitás erősségét jelzik. Érdeemes azt is megnéznünk, hogy hogyan viszonyul a nemzethez való kötődésünk más csoportviszonyok adta identitásokhoz, mint például a család, a foglalkozás, a generációs és nemi különbségek, vagy az osztály hovatartozásunk.

Az 1. táblázat mutatja a társadalmi identitást alakító csoportkategóriák egymáshoz viszonyított súlyát 2003-ban 15 országban.⁴ A kutatásban a kérdezetteknek tíz különböző csoportvontkozás közül kellett a három legfontosabbat kiválasztani, melyek közül mi most a legfontosabbnak tekintett kategória előfordulási gyakoriságát mutatjuk meg.

A táblázatban azt láthatjuk, hogy a válaszadók társadalmi identitását leginkább a családi és a foglalkozási kategóriák határozzák meg, melyek erejét a mindennapi élet adja. A mindennapi élettől távoli kategóriák jóval kisebb súllyal formálják a társadalmi identitást. Ez utóbbin belül a nemzeti identitás viszonylag nagy súllyal (15 %) van jelen Portugáliában, Franciaországban és Írországban. Igen csekély a nemzeti kategória súlya a társadalmi identitás formálásában Dániában és Németországban.

Ebből a szempontból Magyarország és Oroszország sem jelent kivételt. A magyarok esetében kiemelkedően nagy hangsúlyt kapnak a családi kötődések, valamint a regionális hovatartozás és a foglalkozási szempontok; az orosz válaszadók pedig különösen a foglalkozást, a családi kötődést és kisebb mértékben ugyan, de az etnikai hovatartozást hangsúlyozzák. A nemzeti kötődés azonban szinte alig fordul elő a válaszadók említései között. Ez különösen a magyarok esetében meglepő, hiszen más szempontból körükben kiemelkedően magas a nemzeti közösséghez való spontán kötődés ereje (lásd az 1. ábrát).

A spontán nemzeti identitás azonban csak a „ki vagyok én?” kérdésre ad nemzeti terminusokban választ. Érdeemes tehát megvizsgálni, hogy a válasz mögött milyen tematizációk húzódnak meg, amelyeknek fontos szerep jut a nemzeti közösség elképzelésében.

A következő ábra mutatja be a nemzeti kategória tartalmainak említési gyakoriságait Oroszország és Magyarország esetében. A válaszadóknak azt kellett megmondaniuk, hogy az „orosz” vagy a „magyar” nemzeti kategória meghatározásakor milyen tartalmakat tartanak fontosnak és melyeket nem tartják fontosnak. A skála minden tartalom esetében 4 fokú volt. A válaszadóknak el kellett dönteniük, hogy a nemzeti azonosításban mennyire fontos számukra a születés helye, az állampolgárság, a lete-

⁴ Ezt a kérdést nem tették fel sem 1995-ben, sem 2013-ban.

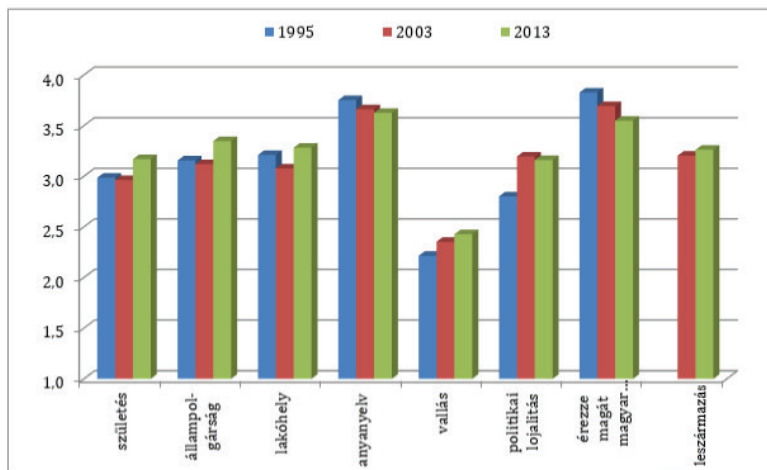


KÖZELKÉP - TANULMÁNYOK

lepedés helye, az anyanyelv, a vallás, az országot vezérlő politikai-jogi alapelvek, a szubjektív érzések és önmeghatározás, valamint az etnikai-nemzeti leszámazás.

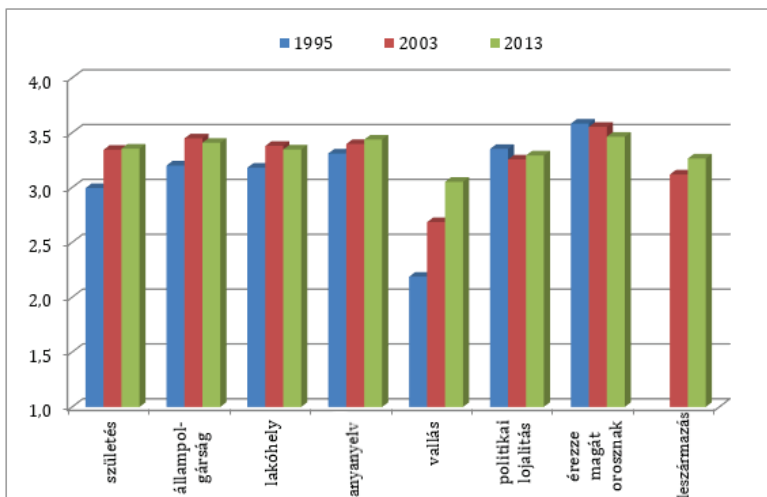
2. ábra: A nemzeti kategorizáció szempontjai Magyarországon és Oroszországban, négyfokú skálaátlagok

2.a Magyarország



Forrás: Saját szerkesztés

2.b Oroszország



Forrás: Saját szerkesztés



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

A 2. ábra azt mutatja, hogy a nemzeti azonosításban a vallás kivételével mindegyik tartalom meglehetősen fontos a válaszadók számára. Az 1995 és 2013 között eltelt 18 évben mindkét országban minden tartalom fontossága nő. Szembetűnő azonban, hogy a vallás fontossága Oroszországban milyen jelentős mértékben nő.

A magyarok esetében az anyanyelv és a szubjektív azonosulás, míg az oroszok esetében a szubjektív azonosulás vezet mindhárom mérési évben.

A nyolc tartalom választásainak együttjárásai nem mutattak jellegzetes mintázatokat. Abban viszont volt különbség, hogy a válaszadók mennyire tágra, illetve mennyire szűkre szabták a nemzeti azonosítás szempontjainak tárát. Minél szűkebb a szempontok tára, annál kizáróbb a nemzeti kategorizáció, s minél több szempont kerül elismerésre a nemzeti azonosítás során, annál nyíltabb, befogadóbb a nemzeti azonosítás.

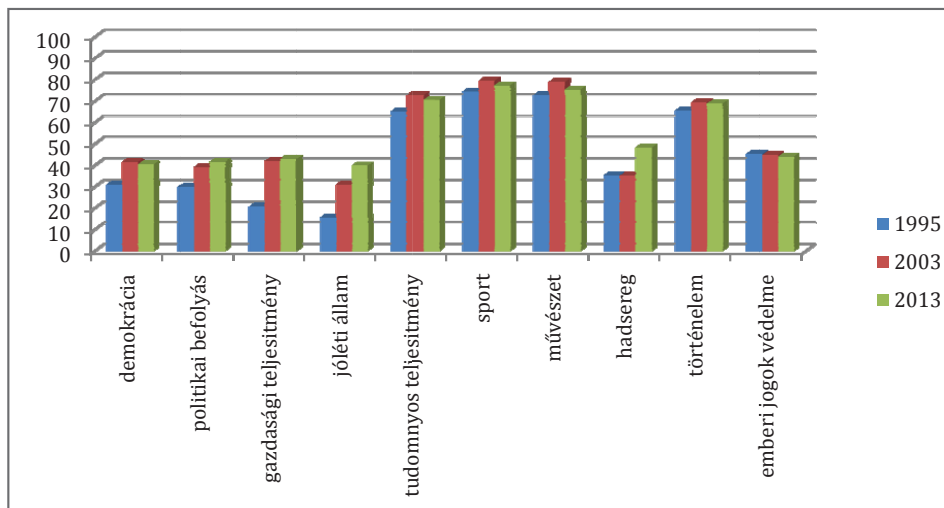
A spontán nemzeti identitás ingroupra és outgroupra osztja az emberi világot. Az ingroupal való pozitív azonosulás primordiális etnocentrikus mintája a modern nemzetállamok polgárai körében mint nemzeti büszkeség tér vissza. Büszkeségre a nemzeti lét által konstruált valóság különböző területei adhatnak okot. A kérdőívben tíz ilyen területet soroltunk fel, s a válaszadóknak az volt a feladatuk, hogy minden egyes terület esetében meg kellett mondaniuk, hogy milyen mértékben adhat okot a saját országa nemzeti büszkeségre. A kérdőívben a következő témák szerepeltek: a demokrácia, az egyenlőség, a nemzetközi befolyás, a gazdaság, a kultúra, a hadsereg, a történelem, az emberi jogok, a szociálpolitika és a sport (Smith 2009.)

A válaszok matematikai-statisztikai elemzése azt mutatta, hogy a nemzeti büszkeségre okot adó témák két csoportra különültek el. Az első csoportba a demokrácia, a nemzetközi politikai befolyás, a gazdaság, a szociálpolitika és az egyenlőség mint témák tartoznak, melyek mindegyike a modernitás értékeivel hozható összefüggésbe. A második csoportba a történelem, a kultúra, a tudomány, a sport témái kerültek. Az első csoport témái empirikusan igazolható tényeket tartalmaznak. Aki inkább ezekre büszke, az tényekkel tudja alátámasztani büszkeségét. A második csoport témái empirikusan igazolhatatlan támpontokat képeznek. Akinek a büszkesége ezekben a témákban gyökerezik, az büszkeségét jórészt mások véleményével és értékítéleteivel tudja igazolni. Ezt a folyamatot nevezi Festinger társadalmi összehasonlításnak (Festinger 1954).

KÖZELKÉP - TANULMÁNYOK

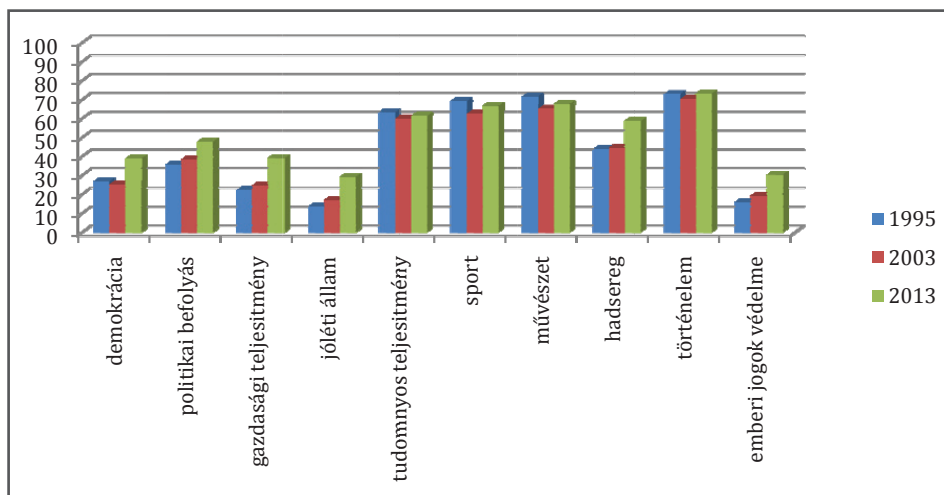
3. ábra: A nemzeti büszkeség forrásai Magyarországon és Oroszországban, százfokú skálaátlag

3.a Magyarország



Forrás: Saját szerkesztés

3.b Oroszország



Forrás: Saját szerkesztés

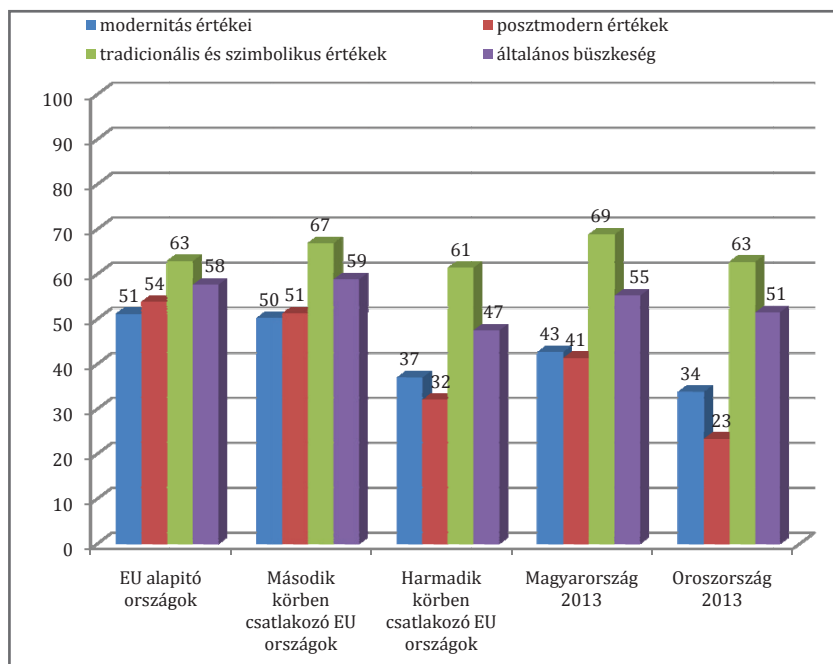


KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

A 3. ábra azt mutatja, hogy a három kérdezési időszakban melyek voltak a nemzeti büszkeségre okot adó jellegzetes témák a két országban. A tendenciák szembe-tűnően hasonlóak. Mindkét országban a nemzeti büszkeséget azok a témák uralják, amelyek jórészt nem az empirikusan igazolható tényekből, hanem a hitből merítik erejüket. A nemzeti büszkeség forrásai ez esetben történelmi sikerek, a kulturális és tudományos teljesítmények és a sportsikerek. Azt is látjuk, hogy a modernitás értékeivel összefüggésbe hozható, empirikusan igazolható tényekre támaszkodó témák mindkét országban kevésbé vesznek részt a nemzeti büszkeség alakításában. A demokrácia, a nemzetközi politikai befolyás, a gazdaság, a jóléti rendszer, az egyenlőség láthatóan egyik országban sem ad alapot különösebb nemzeti büszkeségre.

Ugyanakkor a különbségek is számottevők. A magyar válaszadókhoz képest az orosz válaszadók kevésbé büszkéek a jóléti rendszerre és a társadalmi csoportokkal való egyenlő és tisztességes bánásmódra, de a magyaroknál picit büszkébbek a hadseregre és a történelemre, ami nyilván nem független a birodalmi emlékezet már említett reneszánszától Oroszországban.

4. ábra: A nemzeti büszkeség szimbolikus-narratív, modernizációs és posztmodern forrásai Európában, 2003-ban, (Magyarországon és Oroszországban 2013-ban is), százalékos skálaátlag



Forrás: Saját szerkesztés



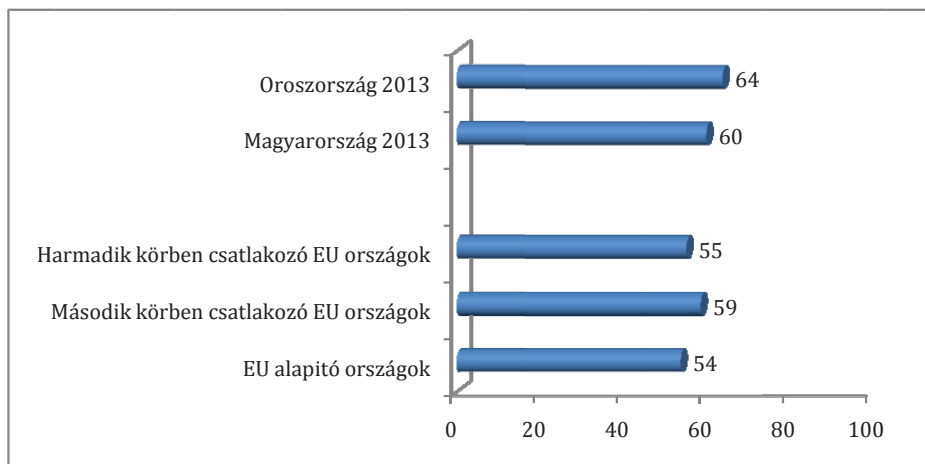
KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

A 4. ábrán azt mutatjuk be, hogy miként alakul a nemzeti büszkeséget meghatározó tartalmak szerkezete Európában. Ezúttal nem két, hanem három jellegzetes témacsoport különült el. Az első csoportban látjuk a demokrácia, a gazdaság és a nemzetközi politikai befolyás témáit, melyek kulcsszerepet töltenek be a modern társadalomszerveződésben. A második csoportba kerültek az egyenlőség és a jólét témái, melyek a posztmodern társadalomban válnak fontossá igazán. A harmadik csoportban találjuk a nemzeti büszkeség szempontjából hagyományosan fontos szimbolikus témákat, melyek sorába tartozik a történelem, a hadsereg, a sport, a kultúra és a tudomány.

Az ábra alátámasztja Szűcs Jenő Európa három történelmi régiójára vonatkozó elméletét (Szűcs 1983). Minél inkább nyugat felé haladunk, annál inkább a modern és a posztmodern témák dominanciáját látjuk a nemzeti büszkeségben. Oroszországban különösen kevesen vannak, akik nemzeti büszkesége a modernitás témáiban gyökerezne. Másrészt azt látjuk, hogy a hagyományos, szimbolikus témák által uralt nemzeti büszkeség minden európai országban jelen van.

Már említettük, hogy a modern nemzeti identitás pozitív érzelmi alapja az emberi világot ingroup-outgroup dichotómia szerint osztályozó etnocentrizmus (Smith 1993). A modern nemzeti identitás etnocentrikus előzményeit az ISSSP vizsgálat kérdőívében 10 állítás segítségével mértük fel. A válaszadóknak minden egyes állítás esetében el kellett döntenükhöz, hogy milyen mértékben értenek egyet, vagy nem értenek egyet az állításban foglalt gondolattal.

5. ábra: Etnocentrizmus Európában 2003-ban,
(Magyarországon és Oroszországon 2013-ban is), százfokú skálaátlag



Forrás: Saját szerkesztés



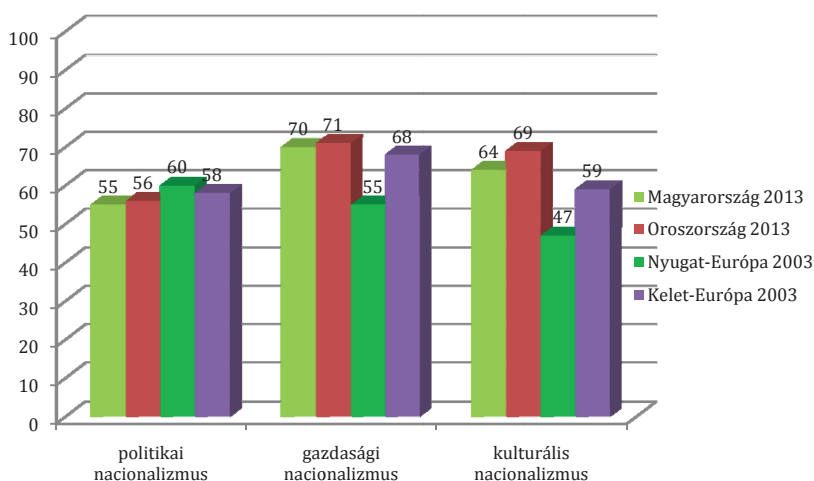
KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

A tíz állításra adott válaszokat együtt kezelve egy 100 fokú skálát hoztunk létre, mely az egyes országokban mutatja az etnocentrizmus mértékét. A 5. ábra alapján látható, hogy a legmagasabb etnocentrizmus értéket Oroszország esetében tapasztaljuk, míg a legalacsonyabb etnocentrizmus értékek az EU alapító országaiban mutatkoznak. Ez az eredmény is erős bizonyíték Szűcs Jenő elméletének mai érvényességére. A nyugat-európai országokban élő polgárokban kevésbé eleven az etnocentrizmus, mint a közép-és kelet-európai országokban élő polgárok körében. Ugyanakkor az ábra figyelmeztet arra, hogy az etnocentrizmus korántsem csak a közép-és kelet-európaiak érzeménye. Az ábrából láthatjuk, hogy minden európai országban a polgárok legalább fele rokonszenvezik az etnocentrizmussal.

Az etnocentrizmus azonban még nem jelent feltétlenül nacionalizmust. Akkor beszélhetünk nacionalizmusról, ha az etnocentrikus felfogás az egész közösség működését áthatja, rendszerszervező ideológiává válik. Ilyen esetben egy ország politikai irányultságát teljes egészében a nacionalizmus határozza meg: a gazdaságpolitikát éppen úgy, mint ahogy a külpolitikát vagy a kultúrpolitikát.

A nacionalizmust ugyancsak 10 állítás segítségével mérték az ISSP vizsgálatokban. Az állítások lehetőséget adtak arra, hogy külön vizsgáljuk a politikai, gazdasági és kulturális nacionalizmust, melynek mindhárom esetben az a lényege, hogy a saját nemzetet feltétlenül előnyben részesíti a többi nemzettel szemben. A válaszadók öt-fokú skálákon jelölhették meg, hogy milyen mértékben értenek egyet, vagy nem értenek egyet az egyes állításokkal. Ebből aggregáltunk az egyszerűség kedvéért egy százalékos skálát.

6. ábra: A nacionalizmus különféle formái (politikai, gazdasági, kulturális) Európában 2003-ban, (Magyarországon és Oroszországban 2013-ban is), százalékos skálaátlag



Forrás: Saját szerkesztés



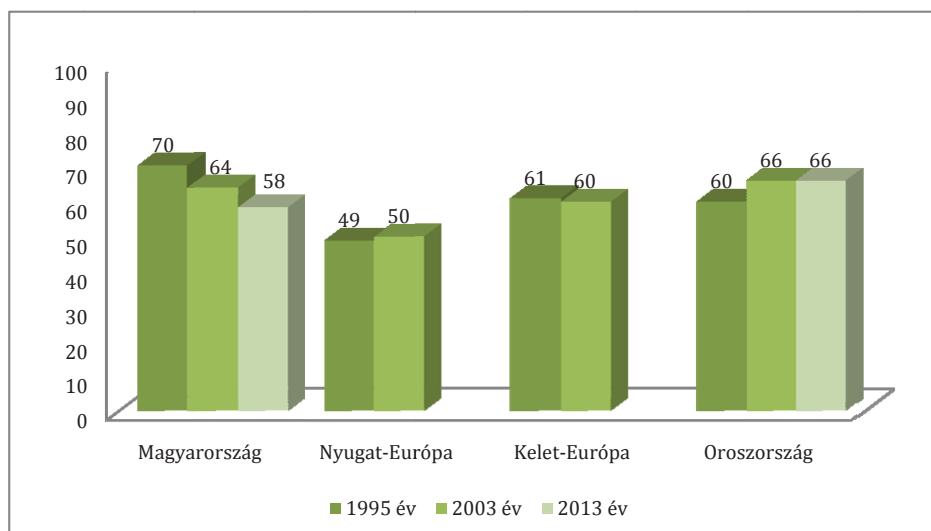
KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

A 6. ábra azt mutatja, hogy a politikai nacionalizmus Nyugat-Európa országaiban viszonylag erős, Oroszországban és Magyarországon gyengébb. Nyugat-Európa országaihoz képest a gazdasági nacionalizmus Oroszországban és Magyarországon jóval erősebb, s a két ország között alig van különbség. Nem ez a helyzet a kulturális nacionalizmus esetében. A kulturális nacionalizmus Oroszországban rendkívül erős, erősebb, mint Magyarországon, ahol szintén magas szintű. Ezzel szemben Nyugat-Európában a kulturális nacionalizmus kevéssé jelentkezik.

A nemzeti identitás pozitív érzelmi alapjait az ismerősnek, közelinek, természetesnek tartott csoporthoz való tartozás biztosítja, melynek ereje endogén és exogén meghatározókból táplálkozik. A nemzeti identitás magabiztosságának a jele, ha a nemzeti hovatartozás pozitív alapjainak alakulásában az endogén meghatározók játsszák a meghatározó szerepet. Ha a nemzeti identitás komplexusos, kiegyensúlyozatlan, akkor a pozitív érzések megtartása érdekében megnő a külső meghatározók szerepe, ami által szakadék nyílik a nemzeti ingroup és az outgroup között.

A xenofóbia az outgrouptól való elhatárolódás nagy hatású eszköze. Az outgroupról létrehozott negatív kép tükrében az ingroup felértékelődik, a bizonytalanságoaktól rettegő én menedékévé válik.

7. ábra: Az idegenellenesség erőssége Európában, Magyarországon és Oroszországban (1995,2003, 2013), százfokú skálaátlag



Forrás: Saját szerkesztés



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

A xenofóbiát hat állítás segítségével mértük. Egyes állítások negatív ítéleteket fogalmaztak meg az idegenekkel (bevándorlókkal) szemben (pl. bűnözés, elveszik a munkát), míg más állításokban pozitív ítéletek jelentek meg (pl. gazdagítják a kultúrát, gazdasági hasznot hoznak). Akkor következtettünk xenofóbiára, ha a válaszadó a negatív ítéleteket elfogadta és a pozitív ítéleteket elutasította. A hét állításra adott válaszokat együtt kezelve azt látjuk, hogy a xenofóbia 1995-ben Magyarországon erősebb volt, mint Oroszországban. 2003-ban és 2013-ban viszont a xenofóbia már Oroszországban volt erősebb.

Szűcs Jenő elméletének további megerősítése, hogy a xenofóbia a nyugat-európai országokban mindhárom mérési időszakban jóval alacsonyabb volt. Másfelől azt látjuk, hogy a nyugat-európai országokban erőteljesen érvényesült az asszimilációs elvárás a kisebbségekkel szemben. A nyugat-európai országokban a válaszadók igen nagy arányban értettek egyet azzal az állítással, mely szerint "akik nem sajátítják el teljes egészében országunk kultúráját és hagyományait, azok nem lehetnek teljes értékű állampolgárok". Közép-és Kelet-Európában ez a várakozás jóval kevésbé talált követőkre. Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy Európa nyugati és keleti régióiban a másság egyaránt jelen van, csak a másságra adott reagálás módja különböző. Keleten az asszimilációt lehetetlennek tartó nyílt xenofóbia, Nyugaton az asszimilációs elvárásba bujtatott burkolt xenofóbia jellemző.

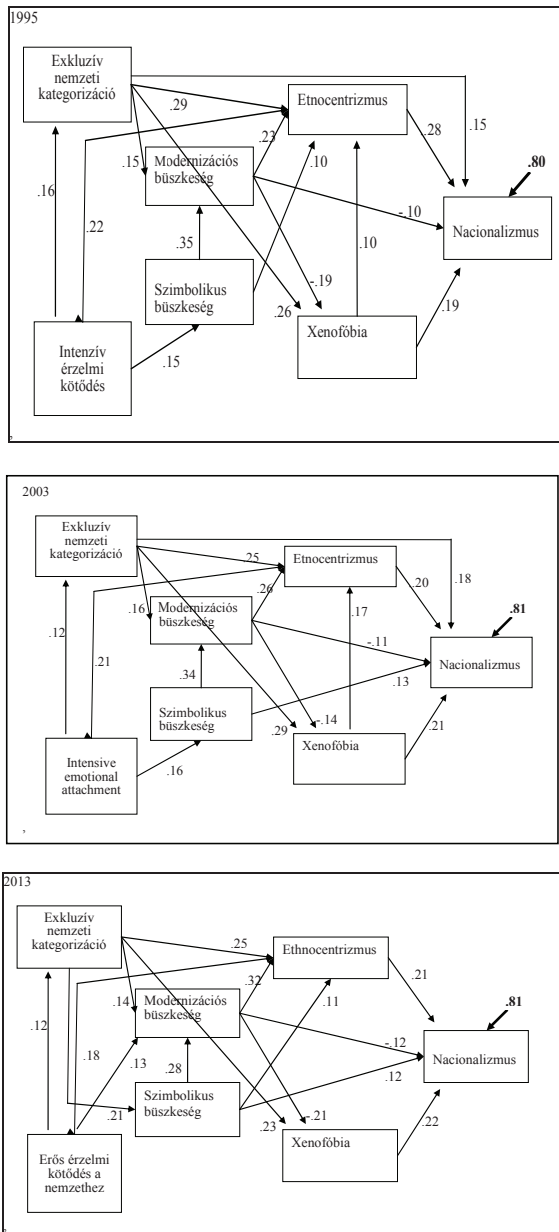
A nemzeti identitás magyarázó modelljei

Miután egymás után bemutattuk a nemzetre vonatkozó tudáskészlet legfontosabb változóit, most érdemes megvizsgálni, hogy ezek a változók milyen kapcsolatban állnak egymással. Azt nézzük, hogy milyen utak vezetnek a nacionalizmushoz. Ha a modellek azt mutatják, hogy a végpont a nacionalizmus, akkor annak meghatározásában milyen szerep jut az olyan tényezőknek, mint a spontán nemzeti identitás, a kizárásos nemzeti kategorizáció, a nemzeti büszkeség szimbolikus vagy modern igazolása, az etnocentrizmus és a xenofóbia.

A három egymást követő időszakban felvett adatok alapján készített útmodelleket összehasonlítva nem látunk nagy változásokat. Fontos észrevennünk, hogy a spontán nemzeti azonosulás nincs közvetlen kapcsolatban a nacionalizmussal. Az "én magyar vagyok" érzés csak akkor indul el a "magyar hitvallás" vállalása felé, ha belép a kizárásos nemzeti kategorizáció, mely leszűkíti a nemzeti tagság kritériumainak számát. Ezután következik a szimbolikus témákból táplálkozó nemzeti büszkeség és az etnocentrizmus, ami után már nincs akadály a nacionalista felfogás érvényesülése előtt. Van egy másik út is, mely a nacionalizmushoz vezet. Ebben az esetben a xenofóbia és az etnocentrizmus közvetít a nacionalista felfogáshoz. Ez az út 1995-ben és 2003-ban nyitva állt, de 2013-ban már nem.

KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

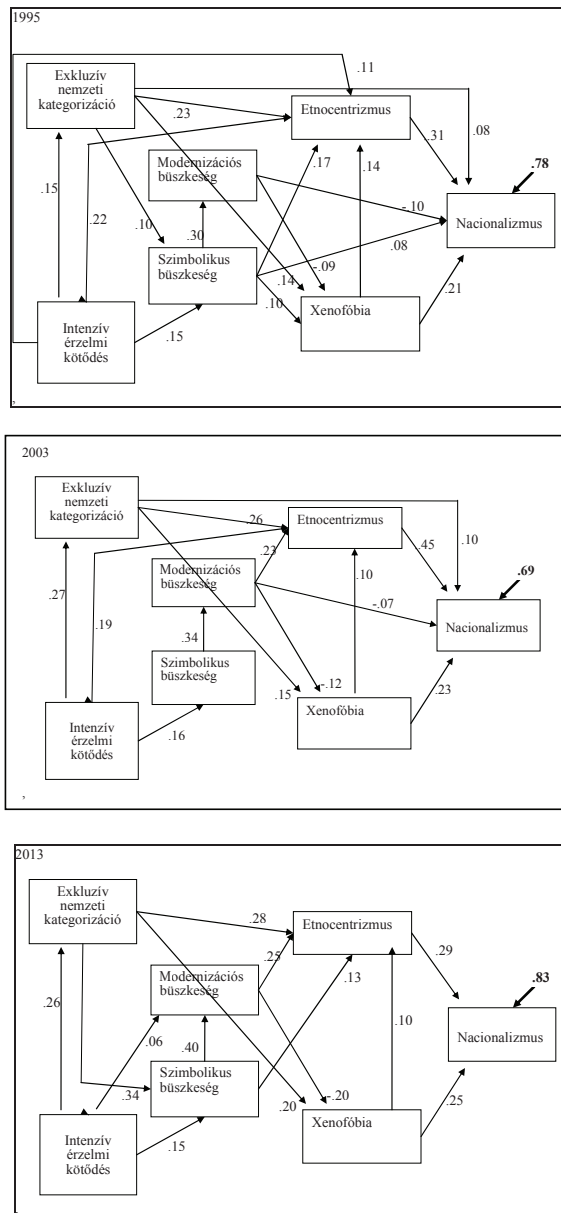
8. ábra: A magyar nacionalizmus lineáris regressziós útmodellje (1995, 2003, 2013)



Forrás: Saját szerkesztés

KÖZELKÉP - TANULMÁNYOK

9. ábra: Az orosz nacionalizmus lineáris regressziós útmodellje (1995, 2003, 2013)



Forrás: Saját szerkesztés



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

Rendkívül fontos tanulsága az útmodelleknek, hogy a modern társadalomfejlődés témáiból táplálkozó nemzeti büszkeség kizárja a nacionalizmus megjelenését, negatívan korrelál a nacionalista felfogással. Eszerint a nacionalizmus ellenszere, ha a nemzeti társadalom tagjai arra büszkék, hogy nálunk demokrácia, jólét és egyenlőség van.

Az orosz útmodellek nagyon hasonlítanak a magyar útmodellekhez. Mindhárom mérési időszakban, mindkét országban nagyon hasonló a nacionalizmust meghatározó tényezők szerkezete. Oroszországban is azt látjuk, hogy a modern társadalomfejlődéssel kapcsolatos témákra támaszkodó nemzeti büszkeség korlátozni képes a nacionalista felfogás érvényesülését. Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy Oroszországban a nemzeti büszkeség elszigeteltebb. A szimbolikus és a modern forrásból táplálkozó nemzeti büszkeség Oroszországban is kölcsönösen erősíti egymást, de a modern témákból táplálkozó nemzeti büszkeség és a nacionalizmus hiánya között nincs közvetlen kapcsolat, szemben azzal, amit Magyarországon tapasztaltunk. A modern témákból táplálkozó nemzeti büszkeség gyengíti a xenofóbiát és az etnocentrizmust, s ahogyan haladunk az időben előre 1995 és 2013 között, a hatás erősödik.

Oroszországban a xenofóbia és az etnocentrizmus között mindhárom mérési alkalommal pozitív kapcsolatot látunk. A kizáró nemzeti kategorizáció 1995-ben és 2003-ban közvetlenül kapcsolódott a nacionalizmushoz, de ez a kapcsolat 2013-ban már eltűnt.

A nemzeti identitás típusai

Az útmodellek csak azt mutatják meg, hogy mi a szerkezete a nemzet identitásnak, milyen változók határozzák meg a végpontként választott nacionalizmust. Az útmodellek alapján nem tudunk semmit mondani arról, hogy a populáció miként oszlik meg a nacionalizmus jellege alapján. Ennek a kérdésnek a megválaszolására vállalkoztunk az útmodellbe bevont változók segítségével.

A klaszterelemzés alapján négy csoportra bukkantunk, melyek tagjai a nemzeti identitást meghatározó változók alapján intenzitásban egymástól különböztek mindkét országban és mindhárom évben.

Az „*radikális*” nemzetfelfogás azokra a válaszadókra volt jellemző, akik a nemzeti identitást mérő összes változó esetében kiugróan magas értéket mutattak. A nacionalista, etnocentrikus, xenofób és kizáró tendencia erős ebben a csoportban, melynek tagjai egyidejűleg büszkék mind a modern, mind a szimbolikus témákra.

A „*nacionalista*” nemzetfelfogást valló csoportba azok a válaszadók kerültek, akik a nacionalizmust, az etnocentrizmust és xenofóbiát magukévá tették, s a nemzeti azonosítás során alkalmazott kategorizációs szempontjaik tárát szűkre szabták, kevés lehetőséget engedve arra, hogy másokat a saját nemzeti csoportjuk tagjaként



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

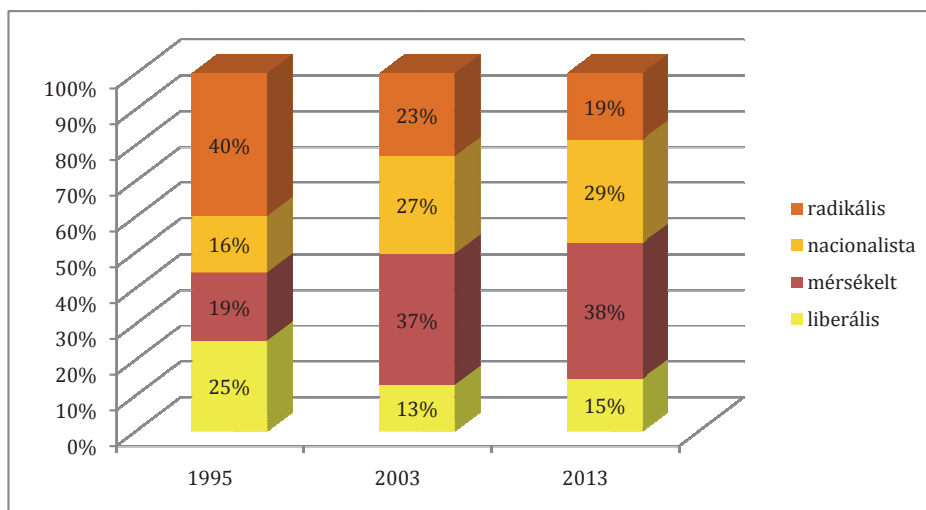
elfogadjanak. A nemzeti büszkeséget esetükben a szimbolikus (puha) témák táplálták elsődlegesen, a modern (kemény) témák említését kerülték.

A nemzeti identitás kevésbé intenzív, „*mérsékelt*” változata azokra a válaszadókra volt jellemző, akikben kevésbé élnek az ingroup és az outgroup közötti különbséget elmélyítő érzések, mint a xenofóbia, etnocentrizmus és nacionalizmus. Erős bennük a szimbolikus témák által táplált nemzeti büszkeség, s nem szűk, de nem is tág a szempontok készlete, melyből nemzeti kategorizációjukat igazolják.

A „*liberális*” nemzetfelfogást vallók csoport tagjai a nemzeti identitást mérő valamennyi változó esetében alacsony pontszámot mutatnak. Egyetlen megkülönböztető sajátosságuk, hogy a modern (kemény) témák okán ugyanúgy kevésbé érznek büszkeséget, mint a tőlük egyébként diametriálisan különböző kizáró nemzetfelfogás hívei.

Az egyes csoportok arányai azonban az idő és az ország függvényében jellegzetesen változtak.

10. ábra: A magyar nemzeti identitás jellegzetes típusai(1995, 2003, 2013), százalék



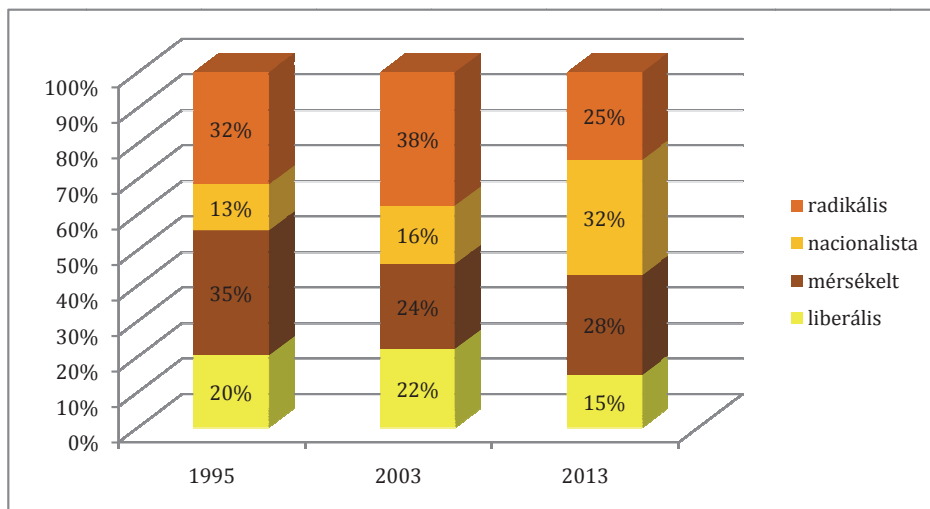
Forrás: Saját szerkesztés

Magyarországon azt látjuk, hogy 1995 és 2013 között jelentős mértékben csökkent a kizáró, erőteljesen nacionalista érzésű és gondolkodású csoportok aránya. Az igazi, valójában szélsőséges nacionalisták aránya viszont elég jelentős mértékben nőtt (16%-ról 29%-ra). Ezzel párhuzamosan csökkent azok aránya, akikre a visszafogott, befogadó nacionalizmus jellemző. A tendencia egyértelműen a mérsékelt nacionalista csoport növekedése. A változások első sorban 1995 és 2003 között mentek vég-

KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

be. 2003 és 2013 között a tendenciák ugyanabban az irányban folytatódtak, de a változások mértéke jóval kisebb volt, mint az 1995 és 2003 közötti időszakban.

11. ábra: Az orosz nemzeti identitás jellegzetes típusai (1995, 2003, 2013), százalék



Forrás: Saját szerkesztés

Oroszországra nem a mérséklődése, hanem inkább a radikalizálódás jellemző. Az igazi, valójában radikális nacionalizmus hívei 1995-ben még csak a populáció 13 %-át tették ki. Ez az arány 2003-ban 16%-ra, s 2013-ban 32%-ra emelkedett. A többi csoportban az idő függvényében a csökkenés volt a tendencia. A mérsékelt aránya az 1995-ben mért 35%-ról 2013-ban 28%-ra csökkent. A visszafogottak 1995-ben sem voltak sokan (20%), s 2013-ban arányuk 15%-ra apadt. A kizáró nacionalisták aránya 2003-ban érte el a csúcst (38%).

Összegzés

Az ISSP nemzeti identitással kapcsolatos felmérései során 1995-ben, 2003-ban és 2013-ban keletkezett Oroszországra és Magyarországra vonatkozó adatbázisainak vizsgálata azt mutatja, hogy a rendszerváltást követően ebben a két országban részben hasonló, részben ellentétes tendenciák mutatkoztak. A három vizsgálatot átfogó 18 év alatt a nemzeti identitás mindkét országban jelentősen támaszkodhatott az etnocentrizmus, a nacionalizmus és a xenofóbia érzelmi tartalékaira, valamint a nemzeti hovatartozást meghatározó kategóriák szűkítésében megnyilvánuló kizáró nemzeti kategorizációra. A nemzeti büszkeség mindkét országban döntő mértékben



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

a szimbolikus, a társadalmi összehasonlítási folyamatok által meghatározott tartalmakból támaszkodott. A modern nemzetállam témái kevésbé játszanak szerepet mindkét országban a nemzeti identitásban.

A rendszerváltást követően szabaddá vált nyilvánosságban mindkét országban megjelentek a nemzeti identitás versengő mintái, melyek szélsőséges, mérsékelt és visszafogott változatai egyaránt megragadhatták a lakosság nemzeti képzetét. Magyarország esetében azt láttuk, hogy egy kisebbség körében a szélsőséges nacionalizmus, míg a többség körében a mérsékelt nacionalizmus vált uralkodóvá. Oroszországban az 1995 és 2013 között eltelt időszak a radikális, szélsőséges nacionalizmus híveinek előre törését eredményezte. A visszafogott, birodalmi nosztalgiáktól mentes nemzeti identitás hívei mindkét országban kisebbségbe szorultak.

Irodalom

- Berlant, L. (1991): *The Anatomy of National Fantasy: Hawthorne, Utopia, and Everyday Life* University of Chicago Press, Chicago.
- Bernhard, M. – Kubik, J. (eds.) (2014): *Twenty years after Communism. The Politics of memory and Commemoration*. Oxford University Press.
- Csepeli, Gy. (1992): *Nemzet által homályosan*, Századvég Kiadó, Budapest.
- Economist* (2011): Living in Truth, Vaclav Havel 1936–2011. dec. 31.
- Festinger, L. (1976) (1954): A társadalmi összehasonlítás elmélete. In: Pataki, F. (szerk.): *Pedagógiai szociálpszichológia*. Gondolat Kiadó, Budapest, 259–291.
- Fukuyama, F. (2014): *A történelem vége és az utolsó ember*. Európa Kiadó, Budapest.
- Haller, M. – Jowell, R. – Smith, T. (eds.) (2009): *The International Social Survey Programme 1984–2009*. Routledge, London, New York.
- Hobsbawm, E. (1998): *A szélsőségek kora*. Pannonica, Budapest.
- Örkény, A. (2011): European Identity and National Attachment: Harmony or Dissonance. In: *Corvinus Journal of Sociology and Social Policy* Vol.2/1, 33–61.
- Smith, T. W. (2009): National pride in comparative perspective. In: Haller, J. S. (eds.): *The International Social Survey Programme 1984–2009*. Routledge, London, New York, 197–221.
- Szűcs, J. (1983): *Vázlat Európa három fejlődési régiójáról*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Smith, A. (1993): *The Ethnic Origins of the Nations*. Blackwell, Oxford.
- Thomposon, E. M. (2000): *Imperial Knowledge. Russian Literature and Colonialism.* Praeger an imprint of ABC-CLIO, LLC., Santa Barbara.
- Zakaria, F. (1997): The rise of illiberal deocracy. *Foreign Affairs*. nov-dec.



A szabadidő mintázatai a középiskolákban¹

BOCSI VERONIKA² – KOVÁCS KLÁRA^{3,4}

ABSZTRAKT

Kutatásunkban arra keressük a választ, hogy mi jellemzi a magyar középiskolások szabadidő-el-töltését és milyen különbségek vannak a szabad idő mennyiségében, helyszínében és intézménytípusok látogatásában iskolatípusonként. Hazánk oktatási rendszere szelektív – a szülői hatások erősek, így feltételezhető, hogy a művelődés- és szabadidő területén megfogható különbségek is erősek. Az iskola klímája, kapcsolattrendszere, a formális szervezet maga is generálhat egy szabadidős teret, emellett intézményi hatásokkal is számolhatunk (kortárskapcsolatok, tanári hatások, intézményi programok), tehát akár csökkentheti is a kulturális hátrányokat, vagy éppen hogy felerősítheti, továbbörökítheti ezeket. Kérdésünk, hogy a formális szervezeteknek (iskolák-nak) milyen hatása van a középiskolások szabadidős preferenciáira. Képes-e korrigálni a társadalmi, kulturális hátrányokat? Milyen eszközök vannak az intézmények kezében: többek között be tudnak-e vezetni pl. magaskulturális aktivitási formákat az életmódba?

A tanulmány célja, hogy a szabadidő felhasználásának mintázatait a Magyar Ifjúság Kutatás 2012-es adatbázisát felhasználva mutassa be úgy, hogy az egyes iskolatípusok (szakiskolák, szakközépiskolák, gimnáziumok és szerkezetváltó gimnáziumok) jellegzetességeire fókuszálunk. Elemzésünkben a szabadidő becsült mennyiségét, annak színtereit, a „screentime” tevékenységek ráfordításait és a különböző művelődési intézmények látogatásának gyakoriságait mértük fel átlagok, khí-négyzet statisztika, variancia-analízis, faktoranalízis és lineáris regresszió segítségével. Az eredmények képletesen rajzolják meg az egyes iskolatípusok mintázatait, amelyek komoly, a művelődés és a szabadidő szférájában megfogható különbségekre utalnak.

KULCSSZAVAK: szabadidő, szabadidő-felhasználás, társadalmi egyenlőtlenségek, középiskolai tanulók

ABSTRACT

Free time allocation in various types of secondary schools

The aim of this study is analyse the free time allocation in different types of secondary schools in Hungary. The use of free time is connected with social inequalities and the agglomeration of

¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

² Egyetemi docens, Debreceni Egyetem Gyermeknevelési és Gyógypedagógiai Kar.

³ Egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem Nevelés- és Művelődéstudományi Intézet.

⁴ Kovács Klára doktori tanulmányait a Debreceni Egyetem Neveléstudományi Doktori Programjában végezte Szabó Ildikó témavezetésével, 2014-ben szerzett PhD-fokozatot. Szabó Ildikó első védett PhD-hallgatója pedig Bocsi Veronika volt, akivel később a Campus-lét kutatás során dolgozott együtt.



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

cultural capital so these patterns are rooted most of all in the social background. Besides, educational sociology involves an institutional effect in this field as well. Hungary has got a selective educational system and the different types of secondary schools refer mainly to specific social groups so the differences in the use of free time can be significant.

The database of Hungarian Youth Research has been used during this analysis. This database is representative for regions, types of settlement, age and gender (N = 8000) and the subsample of secondary school students can be separated. Quantity of free time, places of free time, features of „screen time activities” and cultural activities have been analysed. Means, chi-square statistic, ANOVA-test, factor analysis and linear regression model were used. Our empirical findings show the different free time patterns of the subsamples (grammar school, secondary vocational school and vocational school).

KEYWORDS: *free time, free time allocation, social inequalities, secondary school students*

Bevezetés

SZABADIDŐ ÉS RÉTEG-HOVATARTOZÁS

A szabadidő felhasználását több szempontból is vizsgálhatjuk, ha annak mintázatait a réteg-hovatartozással kötjük össze. A szabadon felhasználható időkeretek, akár csak az életmód egésze, már az első szociológiai elméletekben is rétegtípusú dimenzióként jelenik meg (Weber 1987). Az egyes tevékenységekhez való hozzáférés lehetőségei (akár azok megfizethetősége, akár az egyéb jogosultságok révén) nem azonosak a különböző társadalmi rétegekből származó személyek számára, így azok tökéletesen alkalmasak arra a funkcióra, hogy az elkülönülés és a reprezentáció terepét képezzék (Veblen 1975). Bizonyos életmódelemeket ezáltal bizonyos társadalmi csoportok mintegy kisajátítanak, míg mások számára azok végzését mintegy ellehetetlenítik – így azok végzése státuszszimbólum-értékkel bír.⁵ Az egyes szabadidős aktivitási formák réteg-hovatartozása és presztízse ismert, így ha a társadalmi mobilitás célként fogalmazódik meg, akkor a végzett tevékenységek rendszere is átstrukturálódik vagy átstrukturálандóvá válik olyan módon, hogy a vágyott státusz jellegzetességeihez közelíti az egyén életmódját.

Mindez összekapcsolódhat a gyermeknevelési gyakorlatokkal és a különórák (11, Gordon – Győri 2008) rendszerével – az árnyékközpont helyzetbe hozó funkciója ezen elemek elsajátításának is a terepét képezi, s a társadalmi rekonverzióval és a mobilitás vágyával fonódhat össze. Ez az életmódváltás tehát az egész szocializációs folyamatra hatást gyakorol. A divatszociológiában ismert „leszivárgás” elmélete (Zsolt 2007) a szabadidős tevékenységek területén is értelmezhető, s ezzel a külön-

⁵ Gyáni (1999) leírásából tudjuk, hogy ez nem csupán a tevékenységek végzésének jogát, hanem akár időbeli- és térbeli korlátozásokat is jelenthetett például a városi térhasználat során (a szerző a budapesti köztér használatának példáján keresztül mutatja be ezt a mechanizmust).



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

böző hobbitevékenységek és a sportok rétegek közötti mozgása és státuszcsökkenése is modellezhető. Fontos azonban látnunk, hogy bár a szabadidő státuszgeneráló szerepe egyértelmű ténynek látszik, az egyéni mozgásterek mégis adottak, s a személyiségiyek, habitusbeli elemek vagy a divat is alakítja az egyes tevékenységek életmódba való beépülését. Ezen kívül abba a hibába sem eshetünk, hogy a szabadidős tevékenységek rajzolatait egyértelműen az anyagi tőkével való ellátottsághoz kapcsoljuk (még akkor sem kapcsolhatjuk egyértelműen ahhoz, hogyha tudatában vagyunk annak, hogy bizonyos életmód- vagy magaskulturális elemek költségei jelentősek, sőt, éppen ezen költségek miatt generálhatnak sajátos réteg-hovatartozást). A társadalmi rétegződés feltérképezésekor és a különböző csoportok „arculatának” meghatározásakor a szabadidős és életmódbeli jegyek komoly fontossággal bírnak (Andorka – Hradil – Peschar 1995).

Jelen elemzés a középiskolások szabadidős mintázatait vizsgálja. A korosztály jellemzői annyiban módosítják az itt leírtakat, hogy az általunk vizsgált terület, tehát a szabadidő az ifjúsági életszakaszban (Gábor 1992, Zinnecker 1993) kitüntetett fontossággal bír. Ezekben az életévekben ugyanis azt feltételezhetjük, hogy a végzett tevékenységek sokkal inkább képezik az identitás alapját, s sokkal inkább tekinthetünk ezekre úgy, mint egy, a külvilág számára önmagunkat megmutató, ámde tudatosan konstruált „homlokzatra”. Úgy véljük, hogy az ifjúsági kultúra képes tompítani azokat a törésvonalakat az életmód és szabadidő területén, amelyeket az réteg-hovatartozás alakít ki a magasabb életkori kohorszokban. Az ifjúsági életszakasz félfüggetlen jegyei ugyanakkor lehetővé tesznek egy olyan életmódot, ahol a szabadidős tevékenységeknek nem csupán a fontossága nő meg, hanem annak ráfordításai is jelentősek.

A szabadidő és a magaskulturális tevékenységek

A szabadidő funkciói igen sokfélék lehetnek, s ezek hatásai kétségkívül pozitívak: felölelik a stresszoldást, a rekreációt, a képességek fejlesztését vagy a kreativitás megérettését. Számunkra ezen tevékenységek egyik szelete kitüntetett fontossággal bír: ezek pedig a magaskulturálishoz és a művelődéshez kötődő aktivitási formák. Ezek speciális társadalmi hátterére már a művelődéstörténeti (Burke 1991) és a művészetszociológiai elemzések is rámutattak (Bourdieu 1978). A művelődésszociológiai vizsgálatok hangsúlyozzák, hogy a magyar társadalomban a kulturális fogyasztás területén megragadható egyenlőtlenségek jelentősek – erre utal Hunyadi (2005) azon vizsgálata is, amelyben a fogyasztás alapján kvintiliseket különít el, s a legalsó és legfelső ötöd „darábszámban” mért átlagos fogyasztása között kb. kétszázszoros különbséget mutat ki. A fiatalabb életévekben, tehát a munkavállalás és a családalapítás előtt a művelődési aktivitás magasabb szintet mutat (Füstös – Antalóczy – Hankiss 2010), ugyanakkor a különbségek minden bizonnyal ezekben a kohorszokban is élesek.



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

Bizonyos intézmények látogatása, a látottak és a hallottak dekódolása, vagy akár ezeknek a tevékenységeknek a végzése egyrészt tanulási és/vagy szocializációs folyamat eredménye, másrészt pedig a társadalmi helyzet reprezentációjának az eszköze. Ez utóbbi esetben látnunk kell, hogy ezek az alkalmak kevésbé sorolódnak a szabadon választott tevékenységek körébe (inkább a társadalmi kötelezettségek között helyezhetjük el azokat). Egy család társadalmi mobilitásának többgenerációs folyamatában ezeket az elemeket az idősebbeknek felnőtt korukban kell elsajátítaniuk (vagy akkor találkoznak ezek szükségességével), míg a fiatalabbak esetében ezeket a nevelési gyakorlatokba igyekeznek a szülők beleilleszteni. Mindez átszabja a gyermekek családi szocializációját, hiszen abban a Burke (1991) által is leírt elit kultúra elemei kitüntetett szerepet kapnak és elvárásként jelenhetnek meg (még akkor is, ha a szülők maguk ezeket a javakat-készségeket kevésbé vagy egyáltalán nem birtokolják). Ha ezt a gondolatmenetet a magyar fiatalok szocializációjához illesztjük, akkor egyrészt az óvodák és iskolák falain belül biztosított különórák (amely már a köznevelés intézményi hálózatában is versenyt generál a kínált tevékenységek tekintetében), másrészt pedig az árnyékkutatás jelenségköre juthat az eszünkbe. Fontos látnunk, hogy a különórák a szabadidő mennyiségét csökkentik, ugyanakkor abba a hibába sem eshetünk, hogy minden esetben társadalmi elvárásokkal magyarázzuk a részvételt. Az azonban bizonyos, hogy ezeknek a foglalkozásoknak a választottsága, a társadalmi mobilitással és rekonverzióval összefüggenek – még akkor is, hogy ha maguk a résztvevők ezekkel a motívumokkal nincsenek is tisztában minden esetben.

A szabadidő átalakulása, avagy a „screentime” tevékenységek megjelenése

Az utóbbi évtizedben a szabadidős tevékenységek rendszere nagymértékben alakult át, s ennek egyik legfontosabb eleme az ún. monitor előtt töltött időkeretek kibővülése. Ez kezdetben a televíziózás hosszának a megnövekedésében mutatkozott meg, később a számítógép- és internethasználat elterjedésével, majd pedig az okostelefonok és a tabletek használatával még jelentősebb átalakuláshoz vezetett (Kalenkoski – Pabilonia 2012). Az egyes eszközök súlya társadalmi csoportonként minden bizonnyal eltérő, s longitudinálisan is változik. Az internet használatának az életmódba való beépülése sokkal inkább érintette a fiatalokat – a KSH legutóbbi időmérlegvizsgálatában az internethasználat átlaga a napi tizenöt percet sem érte el (I2) – igaz azonban, hogy a tevékenységet ténylegesen végzők esetében (tehát a „C” tábla alapján) jóval magasabb napi ráfordításokkal számolhatunk (92 perc).⁶ A kü-

⁶ Az időmérleg vizsgálatok „A” táblája az átlagos ráfordításokat tartalmazza, a „B” tábla a tevékenységeket végzők százalékos arányait, míg a „C” tábla a tevékenységeket ténylegesen végzők ráfordításait.



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

lönbség azonban arra utal, hogy a magyar társadalom egy komoly hányada az interneten „kívül” éli mindennapjait. A fiatalok tevékenységstruktúráját azonban átszövik a screentime tevékenységek, s az internetes jelenlét komoly terepét képezi az én-reprezentációnak is.

A screentime tevékenységek kibővülése nagymértékben alakította át a végzett tevékenységek rendszerét. Egyrészt látnunk kell, hogy ezeket az időkereteket a fiataloknak valahonnan át kellett csoportosítaniuk, ami a monitoron kívül aktivitási formákat minden bizonnyal egysíkúbbá tette (az átcsoportosítás az olvasás, sport, társas élet stb. területéről egyaránt történhetett). Másrészt ezek a tevékenységek kitölthetik a korábbi „holt” időtereket, például az ingázás vagy a várakozások időtartamait. A társas kapcsolatok fenntartásának, gondozásának tevékenységei jelentős részben a közösségi oldalakra helyeződtek át. Valószínűleg minden mechanizmussal számolnunk kell, s nem tekinthetünk az újonnan kiforruló időkeretre úgy, mintha egy teljesen új, előzmények nélküli tevékenységként jelentek volna meg a fiatalok életmódjában.

A screentime tevékenységeket is vizsgálhatjuk az egyenlőtlenségek aspektusából. Míg a különböző IKT-eszközök elterjedésének korai szakaszaiban a hozzáférés mentén találhatunk eltéréseket, az általánossá válás időszakában már a használat módja és tartalma az, amiben a szociokulturális háttérváltozók hatásait megragadjuk (Nagy R. 2006).

A „screentime” tevékenységek ugyanakkor másfajta szabadidő-használatot eredményeznek. Ezen időkeretek egy jelentős része ún. fragmentált szabadidő – pár perces, gyakran ismétlődő ráfordítások jellemzőek, amelyeket gyakran más tevékenységekkel szimultán végzünk. Ezen kívül fontos sajátosság az is, hogy a korábban jól lehatárolható eszközhasználat (televízió, videó stb.) határai összefolynak, s nehezen eldönthetővé válik, hogy milyen kategóriába sorolódik például egy sorozat letöltése, majd megtekintése. (Erre a kérdéskörre a kutatások konceptualizálásakor mindenképpen nagyobb figyelmet kell fordítani, hiszen egyáltalán nem egyértelmű, hogy mi minősül internethasználatnak és mi televíziózásnak.) Korábbi, az egyetemista populációt kvalitatív eszközökkel felmérő vizsgálatunk eredményei arra utalnak, hogy a screentime tevékenységek az életmódot hektikussá teszik, beleszűrődnek a korábbi a nyugalmi periódusokba, és az egyént függőség irányába is elmozdíthatják (Bocsi 2013).

A változás mindenképpen komoly volumennel bír. Ha a KSH vizsgálatában leválasztjuk a legfiatalabb kohorszt, tehát a 15–19 éveseket, akkor a 2009/10-es vizsgálat során a televíziózás, internethasználat és a videózás összevont változója 126 perces napi átlagot kap az „A” táblában. Egy 2014-es, az ország több járását lefedő vizsgálat során, amelyben ötödikes és nyolcadikos diákok kerültek a mintába (N= 552 és 438), a televíziózás és a számítógép, valamint a játékkonzol használatának aggregált időtartama majdnem négy órát tett ki. (Igaz, ezt önbevallással, és nem napló alapon történő felvétellel mérték.) (Bocsi 2015). A Nemzeti Média és Hírközlési



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

Igazgatóság 2014-es felmérése egyrészt rámutat arra, hogy az internetezés technikai háttere erősen korosztályfüggő (a 15–19 évesek az okostelefonok használatát részesítik előnyben), másrészt pedig a ráfordítás időtartamait is elemzi. A vizsgálat napi 3,1 óra aktív internethasználatot, és összesen öt órás kapcsolódási időtartamot mutatott ki a vizsgált korosztályban (13). A különböző kutatások által reprezentált változás egyértelmű – a fiatalok életmódja igen komoly mértékben alakult át az elmúlt egy évtizedben.

A „screentime” tevékenységeket azonban nem sorolhatjuk egyértelműen a szabadidő kategóriájába. Tudjuk, hogy az oktatás és az internethasználat összefonódhat, de a vásárlás és az ügyintézés egy jelentős része is a hálózaton keresztül valósul meg. Tanulmányunkban a magaskulturális művelődési tartalmak fogyasztására is kitérünk – korábbi kutatásaink, amelyeket a Debreceni Egyetemen végeztünk hallgatói mintában, arra utalnak, hogy ezzel a lehetőséggel a diákok relatíve ritkán élnek (Bocsi 2014).

Az iskola és a szabadidő kapcsolatáról

A fenti két terület kapcsolatát több oldalról is megközelíthetjük. Egyrészt, felfoghatjuk az iskolai tevékenységeket oly módon, mintha a fiatalok kötött ideje volna, s így az iskolai leterheltségeket egy, a szabadidő mennyiségét alakító tényezőként értelmezhetjük. Logikus volna tehát az, hogy a nagyobb fokú iskolai követelmények a szabadidő mennyiségét csökkentik – azonban ez az összefüggés a felnőtt populáció esetében sem mindig igaz a munka-szabadidő analógiájakor. Másrészt a szabadidő esetében nem csupán mennyiségi, hanem minőségi kritériumokkal is számolnunk kell.

A magyar oktatási rendszerre a szelektivitás jellemző (Csapó 2003, Csapó et al. 2009). Ez felerősítheti egyrészt az iskolatípusonkénti szociokulturális háttérkülönbségeket például egy szakiskolás és egy gimnazista között – s mindezt a szabad iskolaválasztás és a szerkezetváltó gimnáziumok lehetősége is fokozza. A nemzetközi szakirodalom mindezt egy teljesítményorientált gyermeknevelési értékterrel hozza kapcsolatba (Freidlmeier et al. 2008), amely értelemszerűen hat a fiatalokkal kapcsolatos elvárásokra, egyfajta elérendő tudásszintre, a nevelési gyakorlatokra (beleértve a különórák rendszerét), s interiorizációja révén mindez a fiatalok önmagukra irányuló elvárásaként is megjelenhet. Ha mindezt továbbgondoljuk, a jelenséget a Riesman-féle (1983) belülről irányított emberképéhez tudjuk illeszteni. Az eredmény egy, a társadalmi mobilitás és a rekonverzió érdekében kialakított tanulásközpontú életmód lehet, ahol a szabadidő szférája lecsökkenthető. Erre a tanulóorientált életmódra utalnak Szénay (14) vizsgálati eredményei is, amely egyrészt erőteljes eltérést mutat ki az iskolatípusok között a diákok „munkaideje” kapcsán, másrészt pedig azt is megállapíthatja, hogy a leterheltség mértéke évfolyamonként változik. A 10. évfolyamon a gimnazisták 40%-ának több mint heti 55 óra a kötött ideje (ami



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

jelentősen haladja meg a napi nyolc órás munkaidőt öt napos munkahéttel számolva), a szakiskolások esetében azonban jóval kedvezőbb mintázatokat kapunk.

Az iskolák kapcsán azonban azok hatásmechanizmusai is számolnunk kell. Az intézmények ugyanis komplex hatást gyakorolnak a diákokra – még akkor is, ha ezt sok esetben nem a formális keretek között, és nem is a manifeszt céloknak megfelelően teszik. A kortárs kapcsolatok hálója mintegy keretét adja a fiatalok szabadidős színhelyeinek és a választott tevékenységeiknek. Ráadásul a kortárs kapcsolati hálóik túlnyúlnak az intézményi határokon, így az iskolai hatások leválasztása komoly kihívást jelenthet egy vizsgálat során.

Fontos kérdés az is, hogy az egyes intézmények hogyan kísérlik meg, és mennyire képesek korrigálni azokat a hátrányokat, amelyek a szabadidő felhasználásának a területén jelentkeznek. Sikerül-e egyfajta belső igényre alakítani, s hosszabb távon is rögzíteni azokat a tevékenységeket, amelyek művelődéshez kapcsolódnak. Azon is el kell gondolkoznunk, hogy a kötelező jelleggel előírt szabadidős tevékenységek mennyire vágnak egybe a diákok elképzeléseivel saját szabadidő-felhasználásukról, s milyen típusú programok azok, amelyeknek pozitív hatása ténylegesen is kimutatható. Az általános iskolák alsó tagozatán bevezetett egész napos iskola rendszere például ebbe az irányba, tehát az irányított szabadidő felé mutat – ugyanakkor a kialakuló rendszer működésében és hatásmechanizmusában számos korrigálandó terület mutatható ki (Imre 2015).

S bár úgy véljük, hogy az egyes intézmények szabadidős és életmódjegyekkel leírható klímájához pusztán kvantitatív kutatási technikák nem elegendőek, tanulmányunkban mégis megpróbáljuk megragadni az egyes iskolatípusok jellegzetességeit, illetve kiszűrni a háttérváltozók hatásait, hogy megtudjuk, befolyásolja-e pusztán a közepfokú intézmény típusa a diákok szabadidős és művelődési szokásait.

Az elemzés módszertana

Kutatási kérdéseink megválaszolásához a Kutatópont által készített Magyar Ifjúság 2012 kutatás adatbázisát használtuk fel. A survey során 8000 15 és 29 év közötti fiatalal töltettek ki kérdőívet. A minta reprezentatív korra, nemre és életkorra. Az adatbázisban leválogattuk a középiskolás korosztályt (N=1927). A mintában 403 fő szakiskolában, 859 fő szakközépiskolában, 613 fő gimnáziumban és 52 fő szerkezetváltó (6 vagy nyolcosztályos gimnáziumban) tanult. Bár ez utóbbi esetben igen alacsony elemszámot láthatunk, de korábbi kutatási eredmények igazolják, hogy ezekben az iskolákban lényegesen jobb társadalmi háttérrel bírnak a fiatalok, mind a szülők iskolai végzettségét, mind a háztartások anyagi helyzetét illetően és a legáltalánosabb a hátrányos (roma) származású diákok aránya (Bocsi 2016). Iskolatípusonként megvizsgáltuk a szabad idő becsült mennyiségét, a helyszíneket, illetve az egyes tevékenységekre fordított időmennyiséget. Az egyes szabadidős intézmények



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

látogatásának gyakorisága változókból faktorelemzéssel preferenciákat különböztettünk meg, majd lineáris regresszióval vizsgáltuk meg az iskolatípus, a roma származás és a hagyományos szociokulturális háttérváltozók (nem, szülők iskolai végzettsége, szubjektív anyagi helyzet, lakóhely településtípusa) hatását e preferenciákra.

Kutatási eredmények

A Magyar Ifjúság 2012-es vizsgálatából kitűnik, hogy a fiatalok szabadidő eltöltésére a maradék-szemlélet jellemző: a fiatalok rendszerint otthon, mediatisált környezetben töltik a munkán, tanuláson és egyéb kötelezettségeken túli idejüket, de a tévénézés vagy zenehallgatás is egyre inkább háttérbe szorul. Kiemelkedő körökben az internetezéssel, az online tevékenységekkel kapcsolatos időtöltés, ami olykor átveszi a család, az iskola vagy éppen munka által korábban uralt közegeket és tevékenységeket. Ma már a fiatalokat nem szabadidős programokon részt véve, hanem sokkal inkább a képernyő előtt ülve kell elképzelnünk (Nagy 2013). Ha csak a középiskolásokot vizsgáljuk, ez a tendencia még inkább érvényesülni látszik, hiszen ők már az ún. Z-, sőt α -generáció tagjai, akik szinte születésüktől kezdve folyamatosan használták az IKT-eszközöket, s a szocializációjukat, értékvilágukat, így a szabadidős preferenciáikat is rendszeresen meghatározza az internet világa.

Elemzésünk első lépéseként a szabadidő napi mennyiségét vizsgáltuk meg. A fiatalok ennek mennyiségét majdnem napi kilenc órára becsülték – szignifikáns különbségeket pedig nem találtunk abban az esetben, ha iskolatípusonként elemeztük a ráfordításokat. (Itt meg kell jegyezni, hogy e kérdésben az önbevallás torzíthat.) Az egyes helyszínek vizsgálatakor (1. táblázat) azonban már megfoghatók az eltérések az alminták között: a szakiskolások hétvégén és hét közben is sokkal egységesebb preferenciákkal bírnak. Leginkább rokonoknál, barátoknál vagy otthon töltik szabadidejüket, esetleg az utcán, valamilyen nyílt területen (a természetben) tartózkodnak. A gimnazisták esetében erőteljesen tudjuk kimutatni az értelmiségi habitus jegyeit. Az ide járó fiatalok inkább preferálnak olyan kulturális, művelődési helyszíneket, mint a klubok vagy művelődési házak (hétköznap), illetve a kulturális intézmények (hétvégén). A természet mint színtér esetében a szerkezetváltó gimnáziumba járók és a szakiskolások között eltérő használati módokat sejtünk, a kérdőív alapján azonban erre a kérdésre nem kaphattunk pontosabb választ.



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

1. táblázat: A szabadidő helyszínei hétközben és hétvégén iskolatípusonként

Hétköznap		Hétvégén	
Iskolatípus	Jellemző helyszínek	Iskolatípus	Jellemző helyszínek
szakiskola	rokonoknál, természetben	szakiskola	barátok, utca
szakközépiskola		szakközépiskola	barátok
gimnázium	klubok, művelődési házak	gimnázium	kulturális intézmény
szerkezetváltó gimnázium	klubok, művelődési házak, természetben	szerkezetváltó gimnázium	kulturális intézmény

$p < 0,05$

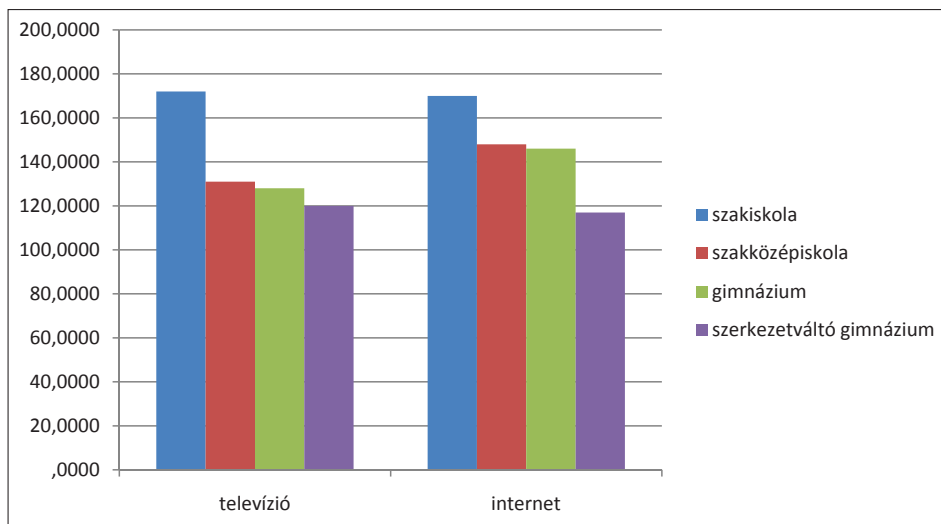
Forrás: Saját szerkesztés, Magyar Ifjúság 2012 alapján

A következő vizsgált kérdésünk az volt, hogy mivel is töltik a szabadidejüket a magyar középiskolások. Ha iskolatípusonként vizsgáljuk ezt a kérdést, akkor azt láthatjuk, hogy hétvégén, amikor több szabad idejük van, a szakiskolások töltik leginkább semmittevéssel a szabadidejüket, emellett a gyermeknevelés is az ő esetükben jelenik meg, ami összefügg ennek az almintának a családszerkezeti sajátosságaiával. A gimnazisták esetében sokkal színesebb, tartalmasabb, aktívabb szabadidő-eltöltést tapasztalhatunk: az ő esetükben a legmagasabb az olvasásra, valamilyen művészeti vagy alkotó tevékenységre (alkotó munkára, fényképezésre, filmezésre) és rekreációs sporttevékenységre (kirándulásra, túrázásra) fordított napi időmennyiség (ANOVA, chí-négyzet próba, $p < 0,05$). Ugyanakkor hétvégén a szakközépiskolások és a gimnáziumokba járók többet használnák az internetet és a játékkonzolokat (ez utóbbi esetben a jobb anyagi körülmények nyilvánvalóan szerepet játszhatnak). Ha a „screentime” tevékenységeket vizsgáljuk meg, akkor lineáris rajzolatokat láthatunk: legtöbbit a szakiskolások és szakközépiskolások interneteznek és televízióznak, a legkevesebbet pedig a szerkezetváltó gimnazisták. Ez minden bizonnyal összefügg a gimnazisták már kimutatott színesebb szabadidő-felhasználásával (1. ábra).

A Magyar Ifjúság 2012 eredményei szerint a magaskultúrához kapcsolódó tevékenységek alig játszanak szerepet a fiatalok életében. A korábbi adatbázisokhoz viszonyítva egyre nagyobb azoknak a fiataloknak az aránya, akik soha nem vesznek részt magaskulturális programokon (Nagy 2013). A rajzolatokat azonban komoly mértékben magyarázza az egyének szociokulturális háttere. Ezeket az eredményeket korábbi, debreceni egyetemisták és nyíregyházi fiatalok körében végzett kutatásaink is igazolták (Kovács 2012; 2016). Az egyes szabadidős intézmények, helyszínek látogatásának gyakoriságát faktorelemzésnek vetettük alá és két szabadidős preferenciát különböztettünk meg a középiskolás körében: az elsőt magaskultúrára irányuló preferenciának neveztük el (olyan helyszínek tartoznak ide, mint a színház,

KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

1. ábra: Tevékenységek becsült ráfordításai naponként percben megadva



$p < 0,05$

Forrás: Saját szerkesztés, Magyar Ifjúság 2012 alapján

artmozi, hangverseny, könyvtár, múzeum, opera stb.), a második pedig a kommersz nevet kapta (ide tartozott például a multiplex moziba, kávézóba, kocsmába vagy étterembe járás – 2. táblázat).

2. táblázat: Az egyes szabadidős intézmények látogatásának faktorsúlyai

	Magaskultúrára irányuló	Kommersz
Színház	,731	,284
Artmozi	,579	,231
Hangverseny	,590	,281
Könyvtár	,698	,101
Könyvesbolt	,608	,388
Múzeum, kiállítás	,737	,289
Opera	,652	,060
Multiplex	,388	,488
Kávéház	,215	,740
Kocsmá	,031	,565
Étterem	,380	,604

Forrás: Saját szerkesztés, Magyar Ifjúság 2012 alapján



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

A szakiskolásokra esetében mind a két faktor negatív értékei jellemzőek. A szakközépiskolák, illetve a négyosztályos gimnáziumok esetében a magaskultúrára irányuló faktor értéke már pozitív, a kommersz rajzolat azonban negatív átlagot vesz fel. Egyedül a szerkezetváltó gimnáziumok diákjainak esetében találhatunk pozitív értékeket (3. táblázat).

3. táblázat: A faktorszokók átlagai iskolatípusonként

	Magaskultúrára irányuló	Kommersz
Szakiskola	-0,32	-0,30
Szakközépiskola	0,06	-0,11
Gimnázium	0,35	-0,05
Szerkezetváltó gimnázium	0,77	0,14

Forrás: Saját szerkesztés, Magyar Ifjúság 2012 alapján

Elemzésünk utolsó szakaszában többlépcsős lineáris regresszióval vizsgáltuk meg az iskolatípus és a társadalmi-demográfiai háttérváltozók hatását az egyes szabadidős preferenciákra. A magaskultúrára irányuló szabadidő-eltöltés esetében azt láthatjuk, hogy minden modellben a nemnek van hatása: a lányokra inkább jellemző ez a preferencia. A társadalmi háttérváltozók közül az anya iskolai végzettsége bír még pozitív hatással. Minél magasabb az anya iskolai végzettsége, annál inkább lesz a gyerekekre is jellemző az ilyen típusú intézmények látogatása. Ez pedig jól igazolja azt a tényt, hogy ha a családi szocializáció során az anya magaskulturális tőkéje ily módon érvényesül: fontos számára, hogy a család részt vegyen ilyen kulturális programokon, s ezáltal a gyermek életmódjába is beépülnek ezek az elemek. Ez a beállítottság még középiskolás korban is megmaradhat annak ellenére, hogy ebben a korosztályban a társas kapcsolatok átstrukturálódnak, s a kortársak képezik gyakorlatilag a legerősebb szocializációs színteret. Ugyanakkor az iskolatípus beemelésével ez a hatás eltűnik: ha egy gyerek szerkezetváltó gimnáziumba jár, akkor az iskola által szervezett programokon szerzett kulturális élmények és tapasztalatok felülírják a családi szocializációs hatásokat, akár a hátrányokat is (például ha a szülőknek alacsony az iskolai végzettsége). A szerkezetváltó gimnázium pozitív hatása arra is ráerősít, hogy milyen jelentős szelekciós mechanizmusok érvényesülnek a hazai oktatási rendszerben a szabadidős preferenciák mentén is. Más változóknak, mint például a településtípusnak, nem volt befolyásoló ereje, ami arra utal, hogy nem a lehetőségek hiánya az, ami meghatározza a kultúrafogyasztás eme módjait, annak ellenére, hogy jól tudjuk, településtípusonként igen jelentős eltérések vannak az ilyen programokhoz való hozzáférésben.

A kommersz szabadidős rajzolat, úgy tűnik, sokkal inkább függ a társadalmi háttértől, hiszen a szubjektív anyagi helyzetnek, a roma származásnak és a budapesti



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

lakóhelynek van befolyásoló ereje. Minél jobb az egyénnek az anyagi helyzetéről való véleménye, annál inkább lesz rá jellemző ez a preferencia, míg a roma származás csökkenti az e tevékenységekben való részvételt. A budapesti lakóhely esetében negatív összefüggést találunk, ami arra utal, hogy az ott lévő szabadidős lehetőségek sokszínűsége inkább más preferenciák felé mozdítja a középiskolásokat. A többi változó esetében nem tudtunk magyarázó hatást kimutatni. Az iskolatípus esetében ezt azzal magyarázhatjuk, hogy az ebbe a faktorba tartozó tevékenységek a mai középiskolások mindennapi életének szerves részét képezik, s a részvételt leginkább az határozza meg, hogy saját bevallása szerint mire milyen anyagi helyzet jellemző, mennyire engedheti meg magának, hogy ilyen helyekre járjon. Ezt pedig megerősíti a roma származásra vonatkozó eredmény is, hiszen ismeretes, milyen magas körökben a hátrányos helyzetűek aránya. A regressziós együtthatókat a 4. táblázat tartalmazza.

4. táblázat: A szabadidős faktorok regressziós modelljei

	Magaskultúrára irányuló szabadidő-eltöltés			Kommersz szabadidő-eltöltés		
	1.	1.	2.	3.	2.	3.
Nem (0 férfi, 1 nő)	,211***	,172***	,169***	-,046	-,057	-,053
Szubjektív anyagi helyzet (0 rossz, 1 jó)	,068	,008	,011	,132***	,113*	,121**
Roma származású-e (0 nem bír roma identitással, 1 roma identitása van)	-,060	-,027	-,027	-,109***	-,100*	-,100*
Anyai iskolai végzettsége osztályokban	,138**	,104*	,097	-,007	-,011	-,012
Apa iskolai végzettsége osztályokban	,000	-,014	-,022	,100*	,091	,097
Szakközépiskolába jár		-,092	-,091		-,145	-,151
4 osztályos gimnáziumba jár		,079	,076		-,062	-,063
Szerkezetváltó gimnáziumba jár		,120*	,124*		-,031	-,038
Szakiskolába jár		-,207	-,203		-,159	-,160
Budapest (0 nem, 1 igen)			,047			-,081
Megyei jogú város (0 nem, 1 igen)			,012			-,044
Megyeszékhely (0 nem, 1 igen)			,059			,047*
Kisváros (0 nem, 1 igen)			-,028			,002
R ²	,091	,152	,159	,071	,077	,088



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

Következtetések

A fiatalok szabadidő-eltöltését vizsgálva azt láthatjuk, hogy az erőteljesen kapcsolódik a digitális eszközökhöz, s egyre inkább beszűkül, egysíkúvá válik. A kutatási eredmények azt is alátámasztják, hogy a preferenciák esetében egyre inkább háttérbe szorulnak a társalmi háttérváltozók mentén kialakult egyenlőtlenségek, illetve azok új szinteken való érvényesülését tapasztalhatjuk. Saját empirikus munkánk legfőbb eredményének az tekinthető, hogy a magaskultúrára irányuló szabadidő-eltöltésben lévő egyenlőtlenségek közvetve, az iskolatípusokon keresztül érvényesülnek, s kifejezetten a szerkezetváltó iskolák társadalmi és kulturális miliője kedvez ezen tevékenységeknek, illetve az ide kapcsolható intézmények látogatásának. Ugyanakkor azt a következtetést is levonhatjuk, hogy a klasszikus szocio-ökonomiai magyarázó változók mellett a jövőbeni vizsgálatokba új, elsősorban a társas kapcsolatokhoz, a szocializációhoz, az életmódhoz, esetlegesen ifjúsági (szub)kultúrákhoz kapcsolódó tényezőket is be kell majd vonnunk.

Mindazonáltal azt is kijelenthetjük, hogy a hagyományos, anyagi és etnikai helyzethez kapcsolódó hátrányok sem tűntek el teljes mértékben az áltatunk kommersznek nevezett szabadidő-eltöltési formákban (moziba, kocsmába, étterembe, kávézóba járás). A rosszabb anyagi helyzetben lévő, illetve a roma középiskolásokra kevésbé jellemző e helyszínek látogatása. A településtípus változója ugyanakkor a magaskultúrára irányuló szabadidős faktor elfogadottságát nem alakította, míg a kommersz mintázat esetében nem „lineáris”, tehát a kedvezőbb póluson nagyobb elfogadottságot felmutató kapcsolat rajzolódott ki előttünk.

A Z és α -generáció (azaz a screenagerek (Horkai 2002, Nagy 2013) szabadidő-eltöltésében egyre nehezebben tapinthatók ki a felnőtt társadalom esetében látható, „kemény” háttérváltozók által kiformált mintázatok, éppen ezért a továbbiakban már sokkal árnyaltabban kell vizsgálni az internethez és digitális eszközökhöz kapcsolódó időtöltés minőségét, s az ebben rejlő társadalmi egyenlőtlenségeket.

Irodalom

- Antalóczy, T. – Füstös, L. – Hankiss, E. (2010): Magyarország kulturális térképe. In: Antalóczy, T. – Füstös, L. – Hankiss, E. (szerk.): Mire jó a kultúra? Jelentés a magyar kultúra állapotáról. Budapest, Magna Produkció, 14–53.
- Bocsi, V. (2013): Az idő a campusokon. Szeged, Belvedere Meridionale.
- Bocsi, V. (2014): Leisure Time at Campuses: Edification of a Focus Group Examination In: Budzowski, K – Láczy, M. (szerk.): Poland, Hungary, the World. Selected Aspects of Contemporary Economy, Culture and Science. Krakow, Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, 21–30.



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

- Bocsi, V. (2015): Különórák és szabadidő az általános iskolákban. In: Imre, A. (szerk.): *Eredményesség és társadalmi beágyazottság*. Budapest, Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet (OFI), 135–156.
- Bocsi, V. (2016): Expanzió és szelektivitás. Oktatási helyzetkép a rendszerváltás után. In: Nagy, Á. – Székely, L. (szerk.): *Negyedszázad – Magyar Ifjúság 2012*. 440 p. Budapest, ISZT Alapítvány; Excenter Kutatóközpont, 147–178.
- Bourdieu, P. (1978): *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Burke, P. (1991): *A népi kultúra a kora újkori Európában*. Budapest, Századvég.
- Csapó, B. (2003): Az iskolai osztályok közötti különbségek és az oktatási rendszerdemokratizálása. *Iskolakultúra*, 13(8). 107–117.
- Csapó, B. – Molnár, Gy. – Kinyó, L. (2009): A magyar oktatási rendszer szelektivitása a nemzetközi összehasonlító vizsgálatok eredményeinek tükrében. *Iskolakultúra*, 18(3–4). 3–14.
- Friedlmeier, W. – Schäfermeier, E. – Vasconcellos, V. – Trommsdorff, G. (2008): Self-Constructed and Cultural Orientation as a Predictor for Developmental Goals: A Comparison between Brazilian and German Caregivers. *European Journal of Developmental Psychology*, 5(1). 39–67.
- Gábor, K. (1992): *Civilizációs korszakváltás és ifjúság*. Budapest, Oktatáskutató Intézet.
- Gordon-Győri, J. (2008): Tömegoktatás és kiegészítő magánoktatás-ipar. *Educatio*, 17(2). 263–274.
- Gyáni, G. (1999): *Az utca és a szalon. Társadalmi térhasználat Budapesten, 1870–1940*. Budapest, Új Mandátum Kiadó.
- Horkai, A. (2002): Screenagerek. Kvalitatív kutatás a középiskolások körében. *Educatio*, 11(1). 153–158.
- Hunyadi, Zs. (2005): A kulturális fogyasztás és a szabadidő eltöltésének néhány jellemzője. In: Enyedi Gy. – Keresztély, K. (szerk.): *A magyar városok kulturális gazdasága*. Budapest, MTA Társadalomkutató Központ, 91–109.
- Imre, A. (szerk.) (2015): *Eredményesség és társadalmi beágyazottság*. Budapest, Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet (OFI).
- Kalenkoski, M. CH. – Pablonia, S. (2012): Time to work or time to play: the effect of student employment on homework, sleep and screentime. U.S. Bureau of Labour Statistic, Working Paper 450. 2011. October.
- Kovács, K. (2012): Szabadidő és Sport a Debreceni Egyetemen. In: Dusa, Á. R. – Kovács K. – Nyüsti, Sz. – Márkus, Zs. – Sőrés, A. (szerk.): *Egyetemi élethelyzetek. Ifjúságszociológiai tanulmányok II*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 209–232.



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

- Kovács, K. (2016): Szabadidő-eltöltés és sportolás a nyíregyházi fiatalok körében. *Acta Medicina et Sociologicae* (7)20-21.112-130. DOI 10.19055/ams.2016.7/20-21/6
- Nagy, Á. (2013): Szabadidős tervek és tevékenységek. In: Székely, L. (szerk.): *Magyar Ifjúság 2012*. Kutatópont, Budapest, 211–228.
- Nagy, R. (2006): Digitális egyenlőtlenségek: Mítosz vagy valóság? Információs technológiák használatának aspektusai az ifjúság körében. PhD-értekezés, Budapest, Budapesti Corvinus Egyetem, Szociológia Doktori Iskola.
- Riesman, D. (1983): *A magányos tömeg*. Budapest, KJK.
- Veblen, T. (1975): *A dologtalan osztály elmélete*. Budapest, KJK.
- Weber, M. (1987): Rendek és osztályok. In: Weber, M: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. I.* Budapest, KJK. 303–308.
- Zinnecker, J. (1993): A fiatalok a társadalmi osztályok terében. In: Gábor, K. (szerk.): *Civilizációs korszakváltás és ifjúság*. Budapest, Miniszterelnöki Hivatal Ifjúsági Koordinációs Titkársága, 5–29.
- Zsolt, P. (2007): *Divatszociológia*, Budapest, Pro Die Kiadó.

Internetes források

11. Réti M. (2009): Az árnyékkoktatás. In. Szárny és teher. A magyar oktatás helyzetének elemzése. Háttéranyag. 17–21.
<http://mek.oszk.hu/07900/07999/pdf/szarny-teher-oktatas-hatteranyag.pdf>
Letöltés ideje: 2014. augusztus 25.
12. Központi Statisztikai Hivatal. Időmérleg 2009/2010. Összefoglaló adattár.
<http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/idomerleg/idomerleg0910.pdf>
Letöltés: 2016.06.03.
13. Lakossági internethasználat. Nemzeti Média és Hírközlési Hatóság.
http://nmhh.hu/dokumentum/166308/internet_2014_webre.pdf
Letöltés: 2016.06.03.
14. Szénay M.: A diákok munkaideje.
<http://www.oki.hu/oldal.php?tipus=cikk&kod=munkaterhei-Szenay-diakok>
Letöltés ideje 2014. augusztus 23.



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

A felsőoktatási kollégiumok változó világa: Közösségfejlesztés, avagy a PPP konstrukciókhoz igazodó üzemeltetés

PATAKI GYÖNGYVÉR¹

ABSZTRAKT

2003–2011 között lezajlott felsőoktatási fejlesztés keretében létrejöttek a magán-, és a közszféra együttműködéséből származó felsőoktatási beruházások, az ún. PPP konstrukciók. Jelen cikk azt vizsgálja, hogy a PPP konstrukcióként felépülő kollégiumok miként szervesülnek a felsőoktatási térbe, illetve hogyan hatnak környezetük hasonló közfunkciókat ellátó intézményeire. Milyen válaszokat ad a tisztán közszféra, valamint a köz- és magánszféra együttműködéséből származó intézetirányítás – a public management és a private-public management – az átalakuló felsőoktatási környezet kihívásaira. Az adatok tizenhét vezetői interjú alapján alakultak ki, amelyben elemeztük a hallgatók hétköznapijait lényegileg meghatározó intézményi szereplők diskurzusait.

Összességében elmondható, hogy a hallgatói önkormányzatiság átalakulása, és a hatékony üzemeltetésre való mind nagyobb igény következtében olyan strukturális erőterbe kerültek a kollégiumok, amelyben a privát szféra logikája piacfüggőséget alakít ki és hatékonyan formálja saját képére a közszférát. A demokráciájára büszke kollégiumok olyan strukturális viszonyok közé kerülnek, ahol egyértelműen sodródniuk nyíltan felvállalt stratégiai céljaikkal ellentétes irányba. Egyfelől a magánszféra mintáinak prioritásai, a 'tisztá, átlátható' tér, a könnyebb és biztonságosabb üzemeltetés, másfelől a hallgatókról és az öntevékenységéről kialakuló, reflektálatlan, normatív kép ellehetetleníti a kollégiumok felsőoktatási integrációjában eddig betöltött szerepének folytatását. A vizsgált intézmények a hallgatókat a felsőoktatási szolgáltatásainak hotelszerű igénybevételére szocializálják. Ezért nem tekinthető meglepőnek a hallgatók alacsony intézményi azonosulása és részvételi hajlandósága a magán- és köztér kialakításában.

KULCSSZAVAK: felsőoktatási integráció, felsőoktatási kollégiumok, PPP konstrukció, menedzserializmus, félig strukturált interjú

ABSTRACT

Rethinking the public in Higher Education: Communitarian Engagement vs. Service-Based dependency

There has been structural change in higher education due to the impact of institutions built or maintained in private public partnership. The aim of the paper is to give a deep insight into how

¹ Doktorjelölt, Debreceni Egyetem Humán Tudományok Doktori Iskola Nevelés- és Művelődéstudományi Program.



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

these institutions could accommodate or shape the public higher education sector's discourses, spaces, procedures.

The research used mixed method to approach this complex question from a multidisciplinary perspective (sociology, education). Within this framework two residential halls were chosen and 17 interviews were carried out with all relevant figures of the management. Due to the analytical tools of Maxqda 12 the qualitative results will be presented giving an insight into the differing discourses and practices of the public vs. private-public management.

Based on the analysis of the managerial interviews it is safe to state that the public management struggles to balance a communitarian, democratic discourse and objectives with the requirements of efficiency and accountability. The presence of private-public management unintentionally shapes its public counterpart. The institutional analysis revealed that due to the swiftly changing institutional and policy environment residential halls are forced to be efficient leading to difficulties in managerial legitimacy and questions concepts such as community, conformity, commitment and action. Under the circumstances of increasingly growing institutional service-based dependency and control, academic consumers, institutions and students alike, paradoxically avoid integrating into macro groups. As a consequence, the institution encourage and educate student into a particular type of citizenship based on communication and consumerism rather than consensus.

KEYWORDS: *higher education, partnerships in education, operations research, educational practices, qualitative research, semi structured interviews*

Bevezetés

2003–2011 között a 40.7 milliárd forint értékű felsőoktatási fejlesztés keretében létrejöttek a magán és a közszféra együttműködéséből származó felsőoktatási beruházások, az ún. PPP konstrukciók. A magán- és a közszféra együttműködéséből létrejövő struktúrák tehermentesíteni kívánták az államot a felsőoktatási infrastruktúra-fejlesztési kötelezettsége alól (Gulyás 2006, Varga 2013a, Yescombe 2010). Az eredeti koncepció szerint a magánszféra bizonyos közfunkciók támogatását látta volna el. A felsőoktatási infrastruktúra fejlesztési program keretében 18 felsőoktatási intézménybe 54 beruházásra került sor, melynek során kollégiumokat, könyvtárakat és más oktatási infrastruktúrát fejlesztettek. E megaberuházás meghatározó elemei voltak a kollégium-felújítások. Az Állami Számvevőszék 2012-ben megjelent jelentése alapján 2007–2011 között 4460 új diákothtoni és 12982 felújított kollégiumi férőhelyet adtak át.

2011-ben az ÁSZ vizsgálatot folytatott a felsőoktatási projektek szerződéseinek teljesülése és társadalmi hasznosulásának ellenőrzése céljából, és megállapította, hogy "a szerződéses feltételek elsősorban a kockázat megosztását érintően – nem felelnek meg a közszféra érdekeinek" (ÁSZ 2012:55 idézve Varga, 2013:56). Míg a szakirodalom komoly figyelmet fordít az építési, rendelkezésre állási és keresleti kockázatokra, kisebb figyelem irányul arra, hogy az újonnan felépülő intézmények hogyan illeszkednek be a felsőoktatási környezet intézményi és diszkurzív terébe



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

(Bing – Akintoye – Edwards – Hardcastle 2005, Kádár – Kozma 2011, Varga 2013a). Miként oszlanak meg a felsőoktatásban megjelenő közfunkciók kockázatai? A köz- és a magánszféra együttműködése során melyik fél vállalja fel a felsőoktatásban ellátandó közfeladatokat?

Jelen cikk azt vizsgálja, hogy milyen válaszokat ad a tisztán közszféra, valamint a köz- és magánszféra együttműködéséből származó intézetirányítás – a public management és a private-public management – az átalakuló felsőoktatási környezet kihívásaira. Ezen belül arra a kérdésre keresi a választ, hogy a PPP konstrukcióként felépülő kollégiumok miként szervesülnek a felsőoktatási térbe, illetve hogyan hatnak környezetük hasonló közfunkciókat ellátó intézményeire. A kutatás újszerű abból a szempontból, hogy eddig nem készült még olyan szociológiai tanulmány, amely az újonnan épült intézmények felsőoktatási környezetre gyakorolt hatását kvalitatív módszerekkel vizsgálta.

A kollégiumok mint intézményi magánterek számos funkciót töltenek be a felsőoktatási térben. Tompítják a családi szocializációból adódó különbségeket, egyfajta a hétköznapiak monotonításában megélhető intim szocializációs teret képeznek, és jelentőségük a fiatal felnőttek egyetemi kultúrába történő bevezetésében megkérdőjelezhetetlen.

Felmerül a kérdés, hogy mely szerv képes tompítani a hallgatók éretlenségéből adódó és az életvezetésben megjelenő következményeket, amely a felsőoktatás számos intézményének hétköznapijait érinti, de legintenzívebben érzékelhető a kollégiumokban, ahol a képzés, a szabadidő és a munka világa közötti ingadozás a hétköznapiak intimitásában tetten érhető. Az intézmények mely szintjein ki vállalja fel a felsőoktatási integráció mint közfunkció kockázatait, illetve milyen hárítási mechanizmusok azonosíthatók?

Arra a kérdésre keresve választ, hogy a felsőoktatás menedzsmentben megjelenő új modell nyomán milyen fizikai, szociális és diszkurzív tér alakul ki, illetve ez hogyan hat a környező felsőoktatási intézményekre, a vizsgálat terepül két vidéki kollégiumot választottunk ki.

Ennek oka, hogy a kiválasztott városban 2003–2010 között a PPP konstrukciók bevezetése nyomán lényegileg átalakult a kollégiumi infrastruktúra. A kollégiumok életében az elmúlt tíz évben megjelenő drámai átalakulást érzékelteti az a tény, hogy a 18 kollégium 4751 férőhelyéből 3128-at az elmúlt tíz évben alakítottak ki vagy újjítottak fel, jellemzően PPP-konstrukcióban, változatos tulajdonjogi viszonyok mellett. Az állami finanszírozású, anyagi gondokkal küszködő kollégiumoktól a hotelszerűen üzemeltetett kollégiumokig az intézmények széles skálája található meg ebben a régióban viszonylag zártan tekinthető, a várostól elkülönülő campusokon. A házirendek, az intézmény működésének szabályozottsága és az intézményhez köthető hagyományok kollégiumról kollégiumra változnak.

A kollégiumok nevelő funkciójának fontosságát széles társadalmi egyetértés övezi, ugyanakkor az üzemeltetők, az egyetem, a szülők és gyakran a hallgatók között



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

sincs egyetértés abból a szempontból, hogyan lehet a nevelési funkciót összeegyeztetni egy intézménnyel, aminek kifejezett gazdasági és igazgatási céljai is vannak. Ez a kérdés még kifejezettebbé válik a vizsgált egyetem esetében, ahol a kollégiumi szolgáltatások színvonala lényegileg átalakult 2003 óta. Míg egyes kollégiumok az egykori Bartók Béla és Ságvári Endre Egyetemi és Főiskolai Népi Kollégiumok jogutódjaként tartják magukat számon, addig mások szerződésben mondanak le minden nevelési funkcióról. A népi kollégiumokban megfogalmazott 'közösségiesség, a szakmaiság és a társadalmi felelősség' hármas célkitűzése, valamint a professzionális üzemeltetés prioritásai között alapvető érdekellentét feszül.

A különböző tulajdonosi konstrukciókból következik, hogy az egyes kollégiumokban a vezetési stílusok, a hatalom irányultsága, prioritásai és arculata különbözik, valamint eltérően alakul a kollégiumok belső rendje és tevékenysége. Ez az intézményi sokszínűség kiváló terepet biztosít arra, hogy a 2006-ban átadott, PPP konstrukcióban üzemeltetett *diákszálló* intézményi környezetbe ágyazottsága vizsgálhatóvá váljon. Kutatásom során ezért azt láttam célszerűnek, ha olyan szempontrendszer alapján választom ki a vizsgált intézményeket, amely maximálisan figyelembe veszi ezeket a különbségeket. Így olyan szempontokat kerestem, amelyek mentén markáns különbségek vannak a kollégiumok között. Három ilyen szempontot találtam: (a) az intézmény közösségfejlesztési elképzeléseiben meglévő különbségek, (b) a szervezeti felépítés és üzemeltetés módjában meglévő különbségek (hotel vs. otthon) és (c) a rend kialakításában, a fegyelmezésben, illetve az ellenőrzésben meglévő különbségek. Ez alapján egy, a kollégiumi hagyományaira és közfunkcióira büszke, tradicionális kollégium került kiválasztásra, mint olyan intézmény, amely méretében hasonló, de a fenti szempontok alapján lényegileg eltér a magán- és a közszféra együttműködésével megépülő új kollégiumtól. Mindkét intézmény közel ezer hallgató befogadására alkalmas, így nemcsak a szervezeti felépítés, az épület, annak terei, hanem a bennük kialakuló diskurzus is összehasonlíthatóvá válik. Mindez lehetővé teszi, hogy elemezzük a különbségeket és hasonlóságokat a menedzsment kultúrák között.

Az intézményekben 2012-ben, az ÁSZ-jelentés megjelenését követő évben, minden egyes, az intézményt a hallgatók felé képviselő alkalmazottal félig-strukturált interjúk készültek. Ez annak érdekében alakult így, hogy a fent leírt felsőoktatási struktúraváltás mélyebb értelmezése lehetővé váljon. Az adatok felvétele továbbá szerencsésen a 2010-es kormányváltást követően történt. Így az adatok tükrözik a fiatalok politikai kultúráját meghatározó felsőoktatási intézményi környezet megváltozott szakpolitikai környezetét. Az interjúk elemzését két évig tartó résztvevő megfigyelés és dokumentumanalízis egészítette ki. Az interjúk elkészítésekor fontos szempont volt az üzemeltetés és a hatalomgyakorlás kapcsolatának feltárása. A módszer természetéből adódóan először megvizsgáltam az intézmények magukról kialakított képét, a tereket, amelyeket kínálnak, majd a bennük kialakuló diskurzusokat (Wodak – Meyer 2009). A két menedzsment olyan társadalmi diskurzusaira



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

és narratíváira koncentráltam, amelyek a köz-és a magánszféra viszonyát az intézményi vezetők gondolkodásában és beszédében értelmessé és jelentőssé teszik. A MAXQDA 12 Software segítségével a tematikus csomópontok kerültek azonosításra, ezek alapján rövid esettanulmányok segítették a diskurzusok mélyebb megértését.

A kutatás egy vidéki egyetem nappali tagozatos hallgatóinak formális és informális szocializációját, valamint extrakurrikuláris tevékenységét és csoportvilágát feltáró Campus-lét kutatás egyik alprojektje. A kutatás az informális felsőoktatási szocializáció ágenseit kívánta azonosítani, amelyek átvehetik a közép-európai térben a diszfunkcionális formális szocializációs ágensek (iskola, egyház, civil szervezetek) szerepét. Azokat a tereket, értelmező közösségeket vizsgálta, amelyek az állampolgári és politikai szocializáció egyik utolsó helyszínén, egy regionális vidéki egyetemen hatással lehetnek arra, hogy a hallgatók miként kívánnak részt venni társadalmi intézményrendszerekben, folyamatokban. Az én feladatomban a kollégium mint intézményi magántér feltárása volt. Az adatok kései elemzésére talán választ adhat, hogy e cikk alapját képező intézménykutatás pusztán egy kis szelete annak a nagyobb lélegzetű kutatásnak, amely annak próbált utánajárni, hogy a rendszerváltás után született első generáció (18–25 évesek) fiatal felnőttei milyen részvételi hajlandóságot mutatnak saját szűkebb-tágabb környezetük alakítására. Hogyan érzékelik környezetük köz- és magánviszonyait, illetve a köz- és magánszféráról szóló diskurzusokban és narratívákban milyen elvárások fogalmazódnak meg, valamint hogyan legitimálódnak azok az értékek, amelyek aztán kollektív vagy közösségi tevékenységeik alapjául szolgálnak.

Az emlékkönyv apropóján e helyen szeretnék kitérni Szabó Ildikó kutatásvezető érdemeire a kutatás konceptualizálásában és menedzselésében. Sokkal tartozom Ildikónak személyesen is, aki teljesen véletlenszerűen vonta be akadémiai karrierútjuk különböző állomásain lévő tanítványait az ország bármely tájáról a kutatásba. Az ő hite, éleslátása és elkötelezettsége nélkül nem dolgozhattunk volna együtt, és nem követhettük volna sajátos, önálló elképzeléseinket. Nagylelkűen támogatta és finoman irányította érdeklődésünket, amely egy igen nyitott, sokszínű és együttműködő kutatócsoportot eredményezett, melynek összetettségét e kötet híven tükrözi. A kérdést, hogy vajon létrejött-e a magyar politikai szocializáció műhelye a személye körül, nehéz megválaszolni. Ám egy biztos, az íráshoz való vonzódása, a nagyobb ívű, bátor elemzések, a sokak által nem szociológiának titulált társadalmelemzése mindannyiunkra mély benyomást tett. Iskolája nem egy összetartó szűk csoportot eredményezett, hanem az ország különböző részein élő, sajátos gondolkodási módokkal rendelkező, a politikai szocializáció mellett elkötelezett kutatókat. Ez az írás két-ségkívül az ő személye előtt tiszteleg.



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

Az intézmények és a róluk kialakult kép

A PPP KONSTRUKCIÓBAN ÉPÜLT DIÁKSZÁLLÓ

A 2006-ban átadott PPP konstrukcióban épült diákszálló vezetőségi interjúban vizs-
szatérő elem a létrehozott közgazdasági konstrukcióval szembeni elégedettség.
Gyakran megfogalmazódik, hogy olyan konstrukciót sikerült létrehozni, amely a köz-
szférában két évtizeden keresztül ugyanolyan szolgáltatást biztosít. Ebből adódóan
az üzemeltetési logikát a fenntarthatóság uralja. Közterei puritánok, bekamerázot-
tak. A belépőt *beléptető rendszer* fogadja, és a vendégfogadás szigorú szabályok kö-
zött lehetséges. Az üzemeltetési szempontokat szem előtt tartva folyosóin minden
második lámpa ég.

*„A folyosók meg a közösségi terek tekintetében nagyon fontos az, hogy jól ta-
karíthatóak legyenek. Ezek a gres lapok nem a legkönnyebben takaríthatóak,
de rendes takarítógéppel igen. Szerintem egy ilyen létesítményben, ahol ennyi
ember használja, sokkal fontosabb a higiénia, minthogy a puhaságot vigyük a
dologba.” (PPP konstrukció vezérigazgató)*

Az intézményben biztonsági őrök járőröznek a nap huszonnégy órájában. A ha-
talom folyamatos jelenléte azonban inkább hasonlít egy tájfutó versenyhez, mint a
túlkapasokkal szembeni tényleges fellépéshez. A biztonsági őrök számos ponton há-
rítják a felelősséget a rendőrségre, tűzoltóságra, recepcióskra. Óránként legalább
nyolc ellenőrző pontot kell érinteniük, megadott sorrendben és időre.

„Van a kamera, vannak a csekkoló pontok, plusz még a kislőnökünk is beugrik, a
szolgálatvezető. Jönnek még más cégtől is, ezeket a csekkolókat leolvasni, plusz még
van egy nagyobb szolgálatvezetőnk”. (PPP konstrukció biztonsági őr)

Átmennek a konyhákban és a tanulókon, de éppúgy, mint a kamerákat, jelenlétü-
ket megszokják a hallgatók és észre sem veszik őket. Nem köszönnek nekik, ugyan-
akkor érdekes, hogy a B épület előtt vagy az erkélyen, ahol nincsenek biztonsági ka-
merák, szívesen beszélgetnek a hallgatókkal, és tompítják a hallgatók üzemeltetés-
ből adódó izoláltságát. Az igazgatóság felszólításai, fekete listája visszatartó erővel
bír, de a szervezeti struktúrából adódó sokrétűség elbizonytalanítja magukat a biz-
tonsági őröket saját szerepüket illetően. Tevékenységük nyomán a folyosók kiszéle-
sedő közterei nem funkcionálnak közterekként. A hallgatók nem lakják be azokat a köz-
tereket, amelyekben folyó tevékenység szankciókkal sújtható. A tényleges köz-
élet beszorul a magántérbe, a B épület két-két háromágyas szobáit összekötő kony-
hákba.

Az interjúk alapján a PPP konstrukció megálmodója, a vezérigazgató nő az első
perctől szeretne létrehozni egy piacorientált ‘magas színvonalú házat’, ami egyben
közfunkciókat lát el. Az interjúban végig következetesen úgy utal a hallgatókra, mint



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

akik az üzemeltetés horizontján túl lévő fogyasztók, akik a szerződési konstrukcióból adódóan nem igazán problémák.

„Itt azért azt tudni kell, hogy ha nem boldogulunk velük, semmi gond. Mi csak kérhetjük őket, vagy felhívhatjuk a figyelmüket arra, hogy a házirendet ebben és ebben a részében megsértik, de nekünk nincs a hallgatóval szemben eszközünk. Az eset után írunk az egyetemnek, és kérjük az ügy fegyelmi kivizsgálását, amit alá tudunk támasztani ilyen és ilyen tanúkkal vagy videófelvétellel, a beléptető rendszer adataival vagy tűzoltósági jelentéssel.” (PPP konstrukció vezérigazgató)

A vezetőségi interjúkban a hallgatók azonban gyakran úgy tűnnek fel, mint akik éretlenek, felelőtlenek és nem képesek környezetükre megfelelően vigyázni.

„A szülőt kell odább dobni, hogy szerencsétlenről hadd csináljak már egy fényképet legalább, ne anyukát kelljen lefényképezni a fia helyett.” (PPP konstrukció üzemeltetési Igazgató)

„Csináltatott az igazgató egy zártörőt, amivel ugye nem kell, szétrúgjuk az ajtót, hanem eltörjük a zárbetétet, és akkor be tudunk menni a szobába, ha baj van.” (PPP konstrukció biztonsági őr)

Ugyanakkor a felsőoktatási infantilizmus az interjúk tükrében kifejezett üzemeltetési problémákban is manifesztálódik

„Elszaporodik a csótány. Nem vicc. Meg az ágyi poloska, meg ilyenek. A drága hallgató, nem viszi ki a szemetet.” (PPP konstrukció vezérigazgató)

„A legbrutálisabb dolog, amiről én tudok, két vagy három éve történt, itt, ebbe a mosogatóba beleszartak. Arra jöttünk be, hogy mi ez az irdatlan bűdös, és akkor a WC helyett odament. Szóval fertőtlenítés volt. Egy hétig le volt zárva itt minden, s persze el is küldték azonnal azt a gyereket.” (takarítók)

Az üzemeltetés és a szankciókkal sújtható köz- és magántérhasználat számtalan konfliktust generál, és azokon a pontokon, ahol a procedurális formális hatalom kudarcot vall, informális hatalomgyakorlási technikákra és rugalmasságra van szükség. A 'buli', a dohányzóban, a folyosó kiszélesedésekben, a TV szobában vagy az épület előtti téren folyó élet olyan zavaró tényezők, amelyek kedvezőtlenül befolyásolják a professzionális üzemeltetést. Ugyanakkor az izoláltság, a deviancia, az alkohol és a drog okozta stresszcsökkentés is kezelendő probléma az üzemeltetés szempontjára.



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

ból. A kettő közötti érzékeny egyensúly kialakításának igénye számos interjúban azonosítható.

A térhasználatot az eljárási folyamatokra hivatkozó üzenetek vagy felszólítások igazgatják, amelyeket vagy a recepciósook adnak át, vagy az ajtóra kerülnek kifüggesztésre, miközben a vezetők személye sokak számára ismeretlen. A hallgatók változtatási kísérleteit technicista érveléssel visszautasító, de „ahol lehet” megértő egyetemi koordinátor egyértelműen az intézmény arca. A hallgatók a nevelőtánnal, a recepciósokkal és a biztonsági őrökkel találkoznak. A felsővezetők személye azonban nem ismert előttük. Ebben a vezetői struktúrában mindenki másra hivatkozhat. A konfliktusok meglehetősen procedurális alapon oldódnak meg.

A személytelen kommunikáció mellett az egyetemi koordinátor számtalan ponton mutat rugalmasságot vagy gyakorol informális hatalmat. A hölgy, mint egy anya jár-kezel a kollégiumban és beszélget a hallgatókkal, megértő azok folyamatos átköltözési kívánalmaival szemben az év bármely szakaszában, és belátóan adakozik a mosójegyekből. Az intézet a könnyebb üzemeltetés reményében szemet huny a Facebook-on működő belső piac felett, és hallgatólagosan engedélyezi az intézményen belüli áruk szabad forgalmát, valamint díjmentesen a hallgatók rendelkezésére bocsátja a biciklitárolóját és a sportpályáját. A karácsonyfadíszektől a műkörmös szolgáltatásig minden megvásárolható a kollégiumon belül.

„Én amennyire tudom ez nagyon-nagyon felvirágzott és tökéletesen működik. És tényleg a puskától a tüig bármit meg lehet itt venni.” (hallgató)

„Még nagyjából a Facebook generáció előtt kerültem úgy ide, mielőtt így nagyon felfutott volna ez az egész. Előtte még ennyi közösség sem volt, mint ami most van. Tényleg sokkal-sokkal rosszabb volt. Ezért is van mostanában ilyen pozitív véleményem a kollégiumról. Szerintem élhető ez a hely, abszolút.” (hallgató)

A vezérigazgató, az üzemeltetési igazgató és az egyetemi koordinátor az intézményi környezet változását rugalmasan kezelve úgy tekintenek a tradíciókra, a kollégiumi autonómiára, mint amit a kor kényelmi és biztonsági igényei már meghaladtak.

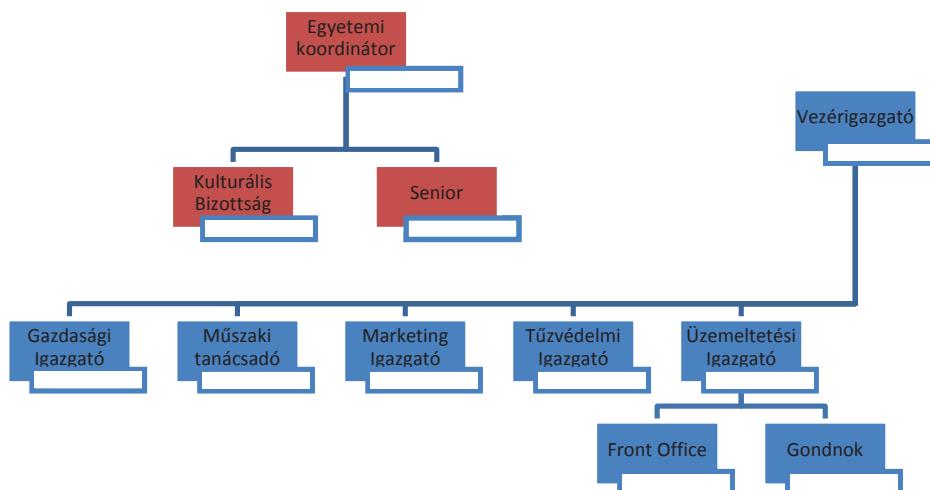
„Azokat a további kulturális kötődéseket, illetve kulturális szálakat az egyetem ebben a kapcsolati rendszerben nem igényelte. Nincs már rá szükség, korábban sem volt rá. Folyamatosan épültek le a kilencvenes évek eleje óta.” (PPP konstrukció logisztikai vezető)

Mindig az üzemeltetés szempontjait szem előtt tartva egy, a vezérigazgató által megálmodott és kialakított szabályzat betartatásán munkálkodnak. Egyben folyamatosan hozzájárulnak e szabályzathoz, többnyire a személyzet visszajelzései alap-

KÖZELKÉP - TANULMÁNYOK

ján szigorítva azokat. A térhasználóknak alig van beleszólásuk a szabályok formálásába, a formális diákönkormányzat pedig elsősorban szervezeti érdekeit figyelembe véve alakítja az üzemeltetés szabályait. A hatalom az üzemeltetés és a biztonság garantálásának érveibe burkolózik. A hatalmi intézkedések láthatatlanok, procedurálisak és az üzemeltetés, a kényelem, a biztonság narratíváiból nyerik legitimitásukat.

1. ábra: A PPP konstrukcióban épült kollégium szervezeti felépítése



Forrás: Saját szerkesztés

Egy pillantást vetve a szervezeti organogramra kitűnik, hogy minden egység más-más logika mentén épül fel, ugyanakkor a funkcionális alapon felépülő horizontális menedzsment lefelé hárítja az üzemeltetés problémáit. A hallgatókkal érintkező biztonsági őrök, recepciósok, takarítók és az egyetemi koordinátor feladatai rendkívül összetettek és nem ritkán ambivalensek. Az egyetemi koordinátor például, aki szervezeti szempontból nem az üzemeltető cég alkalmazottja, felügyeleti, képviselői és koordináló szerepkörével alig összeegyeztethető módon a ház hatékony feltöltéséért felelős. Maga a 'front office' elnevezés is kétértelmű, jelezve, hogy a front office egyrészt a PPP konstrukcióban felépült diákszálló felügyeleti szervének végrehajtó egysége, másrészt a hallgatók igényeit kiszolgáló szerv. A munkakör a hallgatókkal való kapcsolattartástól, a mentálhigiénés funkciók ellátásán át, a kamerák felügyeletéig vagy az igazgatóság döntéseinek végrehajtásáig tart. A feladatok sokszínűségéből adódóan a front office alkalmazottai megpróbálnak lavírozni a szerepek és a felelőségek között. Az a folyamat, mely során a PPP konstrukcióban felépült diákszálló hierarchiájában alul lévő szervek eleget tesznek a hallgatók elszigeteltségéből adódó mentálhigiénés feladatoknak, alapvető a hotel üzemeltethetősége



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

szempontjából, de a hol segítőszolgálati, hol vendéglátói, hol rendfenntartói szerepek közötti kényes egyensúly gyakran felborul.

„A felszólítások kiosztása? Szólok nekik, nyilván lejönnek, és onnantól kezdve bekockulva mondom, hogy legyenek szívesek, olvassák el, aztán írják alá. Akkor jön az a közvetlenség, amit addig megszoktak tőlem. Erről nem adhatok ki semmi információt – mondom. Ennyi, mit mondjak még?” (PPP konstrukció front office munkatársa)

Összességében, az interjúk alapján megkockáztatható az az állítás, hogy a vállaltszerű, rideg üzemeltetési logikát csak annyiban módosítja a hallgatók jelenléte és maga az a tény, hogy egy nevelési intézmény közfunkciót lát el, hogy növekednek a fenntartás költségei, illetve a tér és a tevékenységek leszabályozása több figyelmet igényel. E sajátos közgazdasági modell, mint magas komfort fokozatú szállás, pótolta a felsőoktatási infrastruktúra hiányait, ugyanakkor az adatok alapján az intézmény az ellátatlan közfunkciókat az intézmény számos más szervére hárítja. E ponton felmerülő kérdés, hogy a private-public menedzsmenttel ellentétben, a tereiben, szervezeti struktúrájában, irányultságában más public menedzsment felvállalja-e a fiatal felnőttek szocializációjával együtt járó közfeladatokat.

A TRADICIONÁLISNAK TEKINTHETŐ, DEMOKRATIKUS SZEMLÉLETŰ KOLLÉGIUM

A vizsgált időpontban a PPP konstrukcióban felépült diákszálló tizennyolc oldalas szerződés alapján a HÖK-kel és az egyetemmel sajátos szimbiózisban él, bizonyos funkciók koordinálását a karokkal, míg más funkciókat az egyetem vezetésével együttműködve lát el. A tradicionálisnak tekinthető, demokratikus szemléletű kollégium ezzel szemben független intézményként az önálló egyetemi centrum alá tartozik mint karközi intézmény.

Ebből következően e kollégium terei magukon viselik e centrum tradicionális öntevékeny csoportjainak nyomait. A fotóklub alkotásai fogadnak a recepción, a kollégium múltjáról tekinthető meg kiállítás a hallban. A tömött falújságon érződik a hirdetések sokszínűsége. A biztonsági és portaszolgálatot ellátó diszpécser vezet az igazgatói irodába, ahol közös térben dolgozik a háromtagú vezetőség. A kollégium megnyitja tereit a hallgatói önkormányzatiság számára. Helységet biztosít a HÖK, a Team Academy, a szakkollégium, a Kollégiumi Bizottság irodájának. Önálló rádiója, fotó klubja teremt otthonos miliőt. A nagy múltú egyetemi klubban filmklub és aerobik működik. A kollégium önálló rendezvényeket szervez pl. mikulást, halloween partit és bográcsozást. Ugyanakkor támogatja a közösségek kialakulását jégkorcsolya- és uszodabérlettel, bérelhető biciklikkel és pingpongasztallal. Az épület előtti



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

fedett faépítmény, az esti borozgatások helyszíne. Bár közsímet, hogy az emeleten működő korábbi klubszobában sikeresen működő teaház a kamerarendszer bevezetésével, valamint az egyetemi megapartik befogadására alkalmas szórakozóhely megnyitásával párhuzamosan bezárt, a szoba, a Kollégiumi Bizottságon keresztül, továbbra is a hallgatók rendelkezésére áll. A mentálhigiéniai feladatokat ellátó pszichológus hölgy heti rendszerességgel tart itt kézműves foglalkozásokat.

A felújítás folyamatos az intézet életében, és ahogy az egyes szintek felújításra kerülnek, követi őket a rájuk vonatkozó szabályozás. Míg a harmadik szint nem felújított szobáiban a térfoglalás, a tér szimbolikus kisajátítása megengedett, addig a felújított szobákban a bútorok már nem átrendezhetők, a falakra tilos bármit kifüggeszteni. A harminc éve felújításra váró tereket a hallgatók maguk festhetik ki, hozhatnak be bármilyen bútort, vagy saját ízlésük szerint kölcsönözhetnek ki szobafelszerelést. Az első és a hatodik emeleten a magántér kialakítása a PPP konstrukcióban felépült diákszálló rendjéhez hasonlóan korlátozott.

Az első látogatás után a közterek kihasználtsága és sokszínűsége alapján egyértelműnek tűnt a térhasználatban és a kollégiumi életben mutatkozó éles különbség a public és a private-public menedzsment között. A mélyebb interjúelemzés azonban a két menedzsment közti érdekes hasonlóságra is fényt derített.

Míg a PPP konstrukcióban felépült diákszálló interjúiban minden interjúalany reflektál arra a tényre, hogy bámulatosnak tartja azt az új közgazdasági modellt, amit közösen adaptáltak a helyi viszonyokhoz, a tradicionálisnak tekinthető, demokratikus szemléletű kollégium vezetősége normák és értékek szempontjából mutatkozik teljesen homogénnek.

„A felelősség az az igazgatónőé, tehát a döntés az ő kezében van. De mindenben közösen döntünk, miután szinte azonos az értékrendünk meg a véleményünk a dolgokról.” (nevelőtanár)

A PPP konstrukcióban felépült diákszálló vezetői egy professzionálisan üzemeltethető házról álmodnak, ami egy ambivalens jogszabályi környezetben avantgárd szerepet tölt be. Egy olyan közgazdasági konstrukcióról, ami még nem létezett korábban. A magán- és a közszféra, a piaci és az állami szféra összeházasításáról. Ezzel szemben a tradicionálisnak tekinthető, demokratikus szemléletű kollégium vezetője együtt lélegzik a diákvezetőkkel, és mint állam az államban a kollégium mikrovilágát kívánja alakítani.

„A szerződés megadta a vázát, de mindenféle dolgot magunknak kellett felépíteni, kitalálni az egésznek a rendszerét. Hogy fogunk üzemeltetni, hogy fogunk működni vagy együttműködni az egyetemmel. Milyen lesz a hallgatóknak az élete, az, ami konkrétan az épülethez kötődik? Hogy jön be, hogyan tudjuk őt és az ő bajait figyelemmel kíséreni? Nagy agymunka és nagyon szép feladat volt



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

ezt az egészet fejben és valóságban is összerakni.” (PPP konstrukció vezérigazgató)

„Bizonyos tekintetben elégedett vagyok, mert az az álom körvonalazódni látszik, hogy együtt tudunk működni ezekkel a hallgatói szervezetekkel, amiket említettem. A másik az, hogy valamilyen szabályozódás elindult a kollégiumban, ez nekem szintén egy megvalósult álom. Talán ha megfogalmazhatok álmot, akkor az mindenképpen benne van, hogy legyen ennek folytatása. Ezért tartom fontosnak az utánpótlás-nevelést.” (PPP konstrukció intézetigazgató)

A kifejezett anyai, nevelői hajlam végigkíséri a narratívát. A vezetőségi interjúkban gyakoriak a többes szám első személyű mondatok, és a nevelői, pedagógiai attitűd végig meghatározó.

„A szülők kilencven százaléka elküldte ide gyermekét, mint ahogy Nyilas Misit elküldték tanulni. Ezért sajnálnám, hogyha bármilyen nevelői funkciót kivennének a kezünkől. A kollégium nem szólhat arról, hogy én csak egy szobát biztosítok.” (intézetigazgató)

Míg a PPP konstrukcióban felépült diákszálló felsővezetősége alig ismert a tradicionálisnak tekinthető, demokratikus szemléletű kollégium intézetigazgatója, híven a kollégium hagyományaihoz, személyében közéleti vitát vált ki. Megítélése ambivalens, ami az interjúk tükrében annak a sokféle eltérő, nevelői, anyai, intézményfejlesztői, vezetői szerepnek köszönhető, amit az igazgató megpróbál betölteni.

Bár a menedzsment alsó szintjei nyitottak az alulról jövő kezdeményezésekkel szemben, e kezdeményezéseknek meg kell felelniük az igazgatóság által gyakorolt normatív szűrőknek.

„Szeretne a kollégium vezetése valamiféle közösségi életet, valami összekovácsoló bulikat, meg rendezvényeket szervezni, de hihetetlen módon belecsúszik azokba az igényekbe, amiket meg egyébként ostoroz.” (hallgató)

„Mondtam az igazgatónőnek, hogy mind a két tábor felől igény van arra, hogy egy retro partit csináljunk. Ezek az igazi kis cigányzenék, erre van igény... Ott össze lehetett volna hozni a hallgatókat meg a tanárokat. Azt mondta, hogy persze, és hogy ismer is egy zenekart, de mégsem lett belőle semmi.” (hallgató)

A vezetőségi interjúkban az öntevékenységnek, az alulról jövő kezdeményezéseknek egy sajátos normatív ideája látszik kirajzolódni. A következőkben hosszabban idézünk egy vezetőségi interjúból, ahol érezhetőek a közművelődést pártoló, domináns narratíva árnyalatai. Ahol megfigyelhető, hogy az először a PPP konstruk-



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

cióban felépülő kollégiumokban bevezetett kamera és beléptetőrendszer átvétele miként írja át az aktív hallgató normáját.

„Először az első és a második emelet került bekamerázásra. Ez azért volt fontos, mert az első emeleten volt egy kis klubszoba, ahol hallgatói rendezvények történtek. Magába a szobába nem került be kamera, de bejáratát, illetve a lépcsőfeljárót meg a liftet figyelte. Előbb-utóbb minden ügy ott csapódott le. Előbb-utóbb a 123-as szobában megtalálható volt minden rendbontó. Ezt most már teljesen átalakítottuk, és továbbra is kulturális jellegű szoba, de már nem mindenki számára hozzáférhető azonnal. Tehát nem az van, hogy mindig nyitva van, és ott mindenfélét lehet csinálni.” (intézetigazgató)

Az interjúrészlet két dologra hívja fel a figyelmünket. Egyfelől az öntevékenység nem alulról szerveződő, kívánatos tevékenység, hanem 'rendbontás', melyből következően létezik egy kívánatos öntevékenység. Ezzel szemben az alulról jövő kreativitást az intézmény üzemeltetési nehézségekre hivatkozva elnyomja. Miként azt korábban bemutattuk, a kézműves szakkör, a hagyományos eseményeken való részvétel és a sport támogatásra talál, ám bármely más aktivitás kivívja a vezetőség rosszallását. Másfelől a közművelődésről a vezetőségi interjúkban kibontakozó ideálkép és viszonyulás szinte semmiben nem tér el az 1984-es kollégiumképtől. A public menedzsment felnőttként és partnerként kezeli a hallgatókat, de kapcsolatai javarészt a kedvezményezett diákvezetőkre terjednek ki. Az igazgatóság majd minden tagja jár-kezel a hallgatók között, elidőzik az éppen bezárandó dohányzóban és monitorozza a Facebookot. Ám a szabályalkotásról szóló szövegrészekből kitűnik, hogy a szabályokat a hallgatók egy rendkívül szűk rétege hozza. Mint ahogy arra a továbbiakban rámutattam, az igazgatóságnak nem sikerül áttörni a hallgatók szűkebb vagy tágabb környezetében a hétköznapi érintkezést meghatározó távolságtartást. A bizalom szűkös jószág marad. Az interjúkban az egyéni életútra való reflexió még a megkérdezett diákvezetők esetében is kifejezett. Ezzel párhuzamosan a kollektív viszonyulás visszaszorul a narratívákban.

„Amit sikerül nekem ebből profitálni – most nem pénzre gondolok – akkor az, hogy azokkal utána tudjak dolgozni, és legyen egy biztosabb alapom, hátterem, nem pénzügyileg, hanem mondjuk úgy társadalmilag.” (kollégiumi bizottsági titkár)

Számukra a közösségi aktivitás a közszolgálati karrierútjuk és jogosultságaik biztosításának módja. A PPP konstrukcióban felépült diák szálló Kulturális Bizottságához hasonlóan a tényleges diákképviselőt a tradicionálisnak tekinthető, demokratikus szemléletű kollégiumi bizottságban is felváltja a karrierút szempontjából többet ígérő kulturális menedzsment. A professzionális rendezvényszervezés során a



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

diákvezetők elhatárolódnak a többi hallgatótól és egyfajta hallgatói arisztokrácia részévé válnak.

„Ha most itt maradunk az egyetemen, akkor az itteni felépítés mind a tanároknál, mind a hallgatók részéről a HÖK-nél vagy a koli biz tekintetében hierarchikus. Azt is mondhatjuk, hogy kollégiumi társadalmon belüli társadalmi felépítés hierarchikus. Itt is vannak vezető személyiségek vannak követők és vannak dolgozók.” (fotóklub vezetője)

Az interjúk tanúsága szerint a diákvezetők azok közül kerülnek ki, akiknek iskolai életútja zavaros és az átlagnál hosszabb. Ennek oka talán az, hogy a hároméves képzés nem segíti elő, hogy a hallgatók identifikálódjanak az intézménnyel, és diákvezetői szerepet töltsenek be. Az idősebb hallgatók történeteiben a felsőoktatási tér gyors átalakulása miatt sokféle cselekvési minta él együtt egyfajta elitista attitűddel.

Fontos megjegyezni, hogy az intézmény igazgatása látható módon e hallgatói arisztokráciát azonosítja a hallgatókkal, melynek következtében az alulról jövő kezdeményezéseket, és a képviseleti demokráciát észrevétlen felváltja a korporatív döntéshozatal.

„A kollégiumi bizottságnak ki magyaráz, az igazgatónő. A kollégiumi bizottság az arra van, hogy igazgatónőnek a pincsi kutyája legyen. Ők a buli kommandósok, hogy ha buli van, akkor nekik kell menni ellenőrizni minket.” (hallgató)

E diákvezetők maguk is az intézménnyel azonosulnak, és elhatárolódnak a gyorsan fluktuálódó diáktársaiktól. Egyben ez a hallgatói 'arisztokrácia' testesíti meg azt a hallgatói ideált, amely leginkább megfelel a vezetői elképzeléseknek. A képviseleti demokrácia szerveinek fokozatos átalakulását egyfajta korporatív érdekszövetséggé kiválóan illusztrálja az alábbi interjúrészlet, ahol a kollégiumi bizottsági titkár nem a hallgatók képviseletéért, hanem az épület fenntartásáért aggódik.

„A fűtéssel nagyon nagy problémák vannak, negyvenhat éves a kollégium. Iszonyat régi. Elintézni ezeket egyáltalán nem könnyű.” (kollégiumi bizottsági titkár)

A tradicionálisnak tekinthető, demokratikus szemléletű kollégiumban felvett interjúk mindvégig a hallgatókról kialakult kép köré szerveződnek. A vezetőségtől a takarítói interjúkig a fiatalokról egy kettős kép alakul ki. Egyfelől önálló, igénytelen fiataloknak tűnnek fel, akiket elsődlegesen a család határoz meg és támogat.

„Kijönnek a családi nevelés dolgai, és azok csúsznak félre, akik nem kaptak szilárd alapokat.” (intézetigazgató)



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

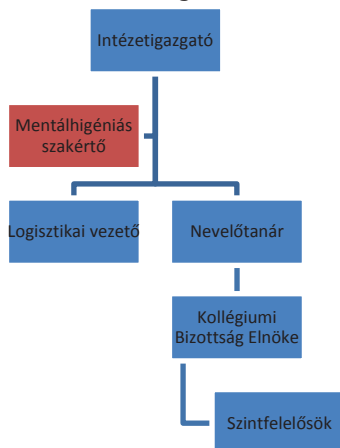
„Amit én szoktam mondani, hogy nagyon sok hallgató üres hátizsákkal jön. Az a bizonyos hátizsák, amit gyermekünk születésekor elkezdünk pakolni, és azt mondjuk, hogy majd, amikor nem fogom a kezét, ott lesz neki a hátizsák. Mindig lesz olyan a hátizsákban, amit elő tud hozni bizonyos élethelyzetekben. Azt mondom, hogy nagyon sok gyereknek ez a hátizsák üres, mert nem tud a helyzetekkel mit kezdeni. Azzal a helyzettel sem tud mit kezdeni, hogy jó, mehetnek, és most azt ihatok, amit akarok, és annyit, amennyit akarok. Nincs benne önkontroll.” (logisztikai vezető)

Az interjúban végigvonul a bulizós, nagyszájú hallgató, aki lenézi a takarítókat, és szolgáltatásként éli meg a kollégiumot, szemben a szerény, jól nevelt, önálló, tisztellettudó gyerekekkel.

„Van, amelyik mindennel dicsekszik, de van olyan gyerek is, amelyik nincs elszállva magától. Szerény, s látszik rajta, hogy másabb témákról is tud beszélgetni.” (takarítók)

Miközben az első típusnál mindig a hallgatóra hárul a felelősség, a második típus a családja miatt olyan amilyen. A gazdag-szegény, lenéző-szerény, felelőtlen szülő-kjó család dichotómiája egyértelműen kiolvasható az interjúkból. Míg a PPP konstrukcióban épült kollégiumban az üzemeltetés, az épület, a cég kerül a diskurzus fókuszába, addig a tradicionálisnak tekinthető, demokratikus szemléletű kollégiumban a hallgató a teljes menedzsment által osztott egységes, ám tipizált képe fűzi össze a narratívákat.

2. ábra: Tradicionális kollégium szervezeti felépítése



Forrás: Saját szerkesztés



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

A diagramról kivehető, hogy nem egy horizontális feladatorientáció jellemzi a kollégiumi menedzsmentet, hanem egy korban és szemléletmódban eltérő, de értékrendben igazodó hierarchikus szervezetről van szó. A hierarchia csúcsán álló konzervatív vezető megszállottan hisz a szabályok fokozatos szigorítása mellett a kulturális öntevékenység fejlesztésében. A kulturális öntevékenységről azonban meglehetősen normatív, sajátos definíció él a vezetés tagjai között.

Több hétköznapi kommunikációval, kevesebb szerepinkonzisztenciával találkozunk a logisztikai vezető interjújában. Egyértelműen megjelenik az anyai szerepvállalás és a fiatal felnőttek társadalmi háttérét szem előtt tartó gondoskodó üzemeltető. Az egységes igazgatóságot ő a személyes varázsával kívánja kifelé képviselni.

A velük egy légtérben dolgozó, de korban lényegesen fiatalabb nevelőtanár a kollégium intézményi kapcsolatainak széles skálájáért felelős. Személyében átmenetet képez az egyetemi ifjú és a hivatali személy között, akit, mint nevelőtanár megtestesít. Átmenetet képez generációk, történelmi korok és nevelési koncepciók között, és összeköti a Kollégiumi Bizottságot az egyetem vezetésével, a FEKOSZ-szal, saját egykori kollégiumával és a HÖK-kel.

Ugyanakkor a nevelői attitűdben minden vezetőnél megjelennek az igazgatói minták, az értékütközések esetén előforduló 'prédikáció'.

„Megtartottam az erkölcsi prédikációt, és a lányom hívott, hogy hallom milyen prédikációt tartottál. Nem voltam durva, de néha kell őket szembeesíteni a dolgokkal, néha kemény vagyok, és ennek mindig híre megy.” (intézetigazgató)

„Sokszor osztom az észet a fiúknak, biztos utálnak is néha érte, vagy azt mondják, hogy inkább kikerülnek, bár azért nem ez a jellemző... Hanem hangosabbat köszönnek másnap.” (logisztikai vezető)

„Amikor a gólyaesküt elmondjuk nekik, mindig hangsúlyozom, hogy a kollégistáknak mindig kell köszönni, bárkinek, akivel a folyosón találkozik.” (kollégiumi bizottsági titkár)

Az interjúk elemzése után úgy tűnik, hogy a formális diákszervezeteken kívüli, alulról szerveződő kreativitást mindkét menedzsment elnyomja. Ráadásul mindkét menedzsment, bár eltérő ideológiai alapon, de ugyanazzal az érveléssel szűkíti az öngazgatás tereit. A fegyelmi intézkedések szigorítását mindkét esetben a komfortfokozat fenntartása vagy növelése, valamint a fiatal felnőttek felelőtlensége magyarázza. Az interjúanyag azt mutatja, hogy a felsőoktatási infantilizmusra adott intézményi válaszként az öntevékenység tere átalakul. Az az informális szocializációs tér, ahol a fiatal felnőttek számára lehetséges lenne az integrálódás a felnőtt világ intézményeibe, folyamatosan szűkül, paradox módon a fiatalok éretlenségére való hivatkozással. Ebben a tekintetben a két intézmény hasonlóan bizonyult.



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

Az intézmények a felsőoktatási infantilizációra hivatkozva hárítják a rájuk háruló közfeladatokat az informális szocializáció más társadalmi intézményeire (család, média). Adataink tehát megerősíteni látszanak Szabó Ildikó korábbi kutatásait, miszerint Magyarországon a formális szocializációs ágensek (iskola, civil szervezetek) visszahúzóódásával kialakuló vákuumban az informális ágensek (politikai aktorok, média, kortárscsoportok stb.) identitásformáló szerepe meghatározó (Fényes – Szabó 2014, Szabó 2000, Szabó 2009, Szabó – Horváth – Marián 1996). Az intézmények és kortárscsoportok szocializációs potenciáljában lényegi hangsúlyeltolódás érzékelhető.

Az interjúrészletek rámutatnak, hogy a public- és a private-public menedzsment lényegi eltérései ellenére számos ponton egymáshoz igazodik. Mindkét intézmény nagyarányú intézmény-átalakítást hajít végre, autoriter módon viszonylag rövid idő alatt, és egyben más szervekre hárítja az általa el nem látott közfunkciókat. Mindközben a közvetlen környezet aktív formálására vonatkozó, alulról jövő kezdeményezések nem találnak meghallgatásra. Bár a PPP konstrukció nem szervesült a felsőoktatási térbe, tőle a kollégiumok vezetése elhatárolódik. Ezzel együtt az üzemeltetés mintái a formális önkormányzatiság szervein – a Hallgatói Önkormányzaton, a FEKOSZON és a Kollégiumi Bizottságon – keresztül átkerülnek a közintézményekbe, és bevezetésükhöz a formális diákönkormányzat legitimációs bázisként szolgál. Egy olyan felsőoktatási környezet alakul ki, ahol a public menedzsment üzemeltetési gyakorlatait nézve öntudatlanul, de sodródik a magánszféra mintái felé. E minták erodálják a public menedzsment cselekvési tervében megfogalmazott célkitűzéseket, és aláássák a vezetés hitelességét. Mindez hozzájárul a hallgatók alacsony részvételi és követési hajlandóságához, és tetten érhető az intézménnyel való identifikáció alacsony szintjében. A diskurzusokban e paradoxonnak direkt és indirekt formái azonosíthatók. Ha kicsit eltekintünk a beszéd közvetlen tárgyától a public- és private-public menedzsment hasonulásának hátterében két tendenciát fedezhetünk fel: a diák-önkormányzatiság és a hatékony legitimáció átalakulását. A következőkben ezt a két szempontot kívánom a diskurzusok tükrében részletesen tárgyalni.

Legitim intézményigazgatás

2006 és 2016 között, a PPP konstrukcióban felépült diákszálló átadása után a PPP konstrukcióban megvalósuló felújításokkal párhuzamosan nemcsak az intézetek rendjében, hanem az intézetek légkörében is lényegi átalakulás történt. A PPP konstrukciók bevezetése két, a felsőoktatást alapjaiban érintő társadalmi folyamattal párhuzamosan zajlott. Egyfelől választ adott a 2011-ben megtorpanó felsőoktatási tömegesedés fokozódó férőhely igényére (Polónyi 2014), másfelől a beruházások egybeestek a Bologna-folyamat 2005-ös bevezetésével. Mindebből az következik, hogy a beruházások egy olyan diszkurzív felsőoktatási térbe illeszkedtek be, ahol a kilenc-



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

venes évek közepe óta a kollégiumi szolgáltatások színvonalával kapcsolatban az egyetemi sajtóban és közvéleményben fokozódott az elégedetlenség², valamint a felsőoktatás öt éves ciklusa átalakult és felgyorsult. A gyors átalakítások, a folyamatos reformok, a terek és a szervezet ismételt átszervezése során a kollégiumvezetés elvesztette hagyományos támogatását. A mindenkori intézményi vezetés legitimációja kérdésessé vált. A háromévenként lecserélődő egyetemi hallgatóság követési és részvételi hajlandóságának kivívása komoly feladat. Tekintve, hogy mind a professzionálisan üzemeltetett „magas színvonalú ház”, mind a „közművelődés, közműveltetés” ideája alapvetően alakítja át a fiatal felnőttek hétköznapi életterét, a hallgatók konszenzuson alapuló együttműködésére vagy a jogi-rationális legitimáció alapján történő igazodására magas az igény.

A legitim szervezeti hatalomgyakorlás széles szakirodalmának ismertetése szétfeszítené e tanulmány kereteit. Elemzésemben hadd utaljak pusztán Habermas mára már klasszikussá vált munkájára, amelyben a szerző a legitimáció késő-kapitalista formáit tanulmányozva felhívja a figyelmet arra, hogy a posztindusztriális társadalmakban a hatalmi döntések autoritív, személyi jogkörre alapuló igazolása megváltozik. Kialakul a jogi-rationális döntések formája, amely a „jogi ráolvasás” és a klasszikus értelmiség szakértői közreműködésén alapul (Habermas 1993). Ahogy azt az interjúk híven tükrözik, az elmúlt két évtizedben a felsőoktatási menedzserializmus kiépülésével párhuzamosan a legitimációnak ez a típusa egyre kifejezettebbé vált. A narratívákból kitűnik, hogy a jogi-rationális legitimáció lehetővé teszi mindkét vizsgált intézmény számára, hogy a döntéshozó szintek függetlenedjenek a felsőoktatás résztvevőinek motivációjától, és az egyetemi hallgatókban egyfajta általánosított jóváhagyási készség alakuljon ki. Fontos azonban kihangsúlyozni, hogy e folyamatok olyan felsőoktatási térbe illeszkednek bele, amelyben a felsőoktatás politikai és az oktatásirányítási diskurzus felülről irányított, gyorsan változó világa a „hatékony” és elszámoltatható menedzsment irányába mozdul el. A millenniumot követő időszakban a teljesség igénye nélkül számos ilyen elem említhető (hallgatói eredményesség európai standardokon alapuló mérése, a benchmark-ok világa, diákhitel, kancellária).

² Ezt a diszkurzív teret szemlélteti néhány a kollégiumról a kilencvenes évek elején az egyetemi folyóiratban megjelent cikk. A folyóirat híradása szerint a kilencvenes években az egyetemi expanzióval és az állami források megvonásával párhuzamosan megjelenik ugyan a kollégiumokban az önkormányzatiság, és a kollégisták érdekképviselete, de az öntevékeny programoknak egyre kisebb pénzügyi háttérrel tud biztosítani az intézmény. A folyóirat a kilencvenes évek elején egy már a nyolcvanas évek végén formálódó, kollégiumi diákkultúra tovább éleséről és letűnéséről számol be. Ezzel szemben a kilencvenes évek második felében megjelenő cikkek már a kollégiumi férőhelyek hiányáról, és azok műszaki állapotának elégtelenségéről adnak hírt. Ennek illusztrálására álljon itt a korszak néhány emblematisz szalagcíme: „Végre valahára költözés az új kollégiumba”, „Hotel, kollégium vödörrel, létrával”, „Meddig bírja még a bauxit beton”. A cikkek bár nyelvezetükben racionálisak és informatívak jellemi őket a szűk témakapcsolás és a sekély ok-tulajdonítás. Az érvelési módjukat dominálja a szűkös központi forrásokra való hivatkozás előkészítve a talajt a diszkurzív térben egyre dominánsabbá váló piaci logikának.



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

HALLGATÓI ÖNKORMÁNYZATISÁG

Az interjúrészek tanúsága szerint úgy tűnik, a vizsgált kollégiumokban a jogi-racionális legitimáció a formális meghallgatási eljárás látszatának fenntartásával, valamint a piacfüggőség kialakításával egészült ki. Fontosnak tartom azonban leszögezni, hogy e folyamatban a vizsgált egyetem vonatkozásában, a kollégiumvezetés mellett a hallgatói önkormányzatiság átalakulásának meghatározó szerepe van.

A hallgatói önkormányzatiság átalakulásával számos hazai szerző foglalkozott (Herczeg 2000, Jancsák 2014, Jancsák – Kátai 2013, Matiscsák 2000, Péntek – Kocsár – Rakobowchuk 2010). Az összegyűjtött érdekvédelmi szervek integrációja, valamint a HÖK-höz kapcsolódó háttérszervek funkcióbővülése az ezredforduló óta felgyorsult, és lényegileg átalakította a kollégiumok felsőoktatási környezetét.

Az egyetem hivatalos lapja híradásai alapján rekonstruálható az a folyamat, mely során a Hallgatói Önkormányzat (HÖK) az egyetem köré szolgáltatási környezetet épített. A HÖK fokozatosan átvette az egyetemi sajtóorgánumokat, illetve a hallgatók szocializációjára alkalmas rendezvényeket, és átalakította a vizsgált egyetem nyilvánosságstruktúráját. Az egyetem köré épülő adminisztratív, munkáltató, rendezvény-szervező vagy képzéseket biztosító szervek az egyetemi miliőbe történő bevezetését az egyetemi média orgánumai segítették. A hallgatói önkormányzat szerepe a hatékonyan legitimálhatóvá tett nyilvánosság mentén kialakuló piacfüggőség megalapozásában kétségtelen.

Továbbá az interjúkból kitűnik, hogy a hallgatói karrier kialakításában a Hallgatói Önkormányzat (HÖK) mintaadónak számít. A hallgatói önkormányzat mintaadó szerepét jól illusztrálja az a tény, hogy majd minden kollégiumban a Kollégiumi Bizottság feladata egyre inkább csak a rendezvényszervezésre korlátozódik. A Hallgatói Önkormányzat a PPP konstrukcióban felépült diákszálló építési folyamatainak is aktív részese volt. Mégis a terek ridegsége, valamint az a tény, hogy röviddel a PPP konstrukcióban felépült diákszálló megalakulása után már nem a Kollégiumi Bizottság felelős a diákjóléért, hanem a Kulturális Bizottság, jelzi, hogy az öngazgatáson alapuló öntevékenységet maga a hallgatói önkormányzatiság sem tartja kívánatosnak. Emellett a kollégiumok életében az érdekvédelmet, a közvetlen környezet formálásának igényét felváltja a rendezvényszervezés.

Az interjúk tükrében elmondható, hogy a Hallgatói Önkormányzat témakonstrukciói az egyetemi nyilvánosság fő orgánumainak manipulálásával mérvadónak tekinthetők a diák-öngazgatás független, a kollégiumokban működő szervei számára is. Az öntevékenység és diák-öngazgatás politikai vetülete háttérbe szorul és helyette az aktív tagok az intézmény kulturális életének megszervezéséért felelősek.

Az interjúanyag azt mutatja, hogy a függetlenségére büszke Kollégiumi Bizottság tagjai sodródnak a magatartás mintáikban, így argumentációs mintáikban is a Hallgatói Önkormányzat felé. Az alábbiakban a Kollégiumi Bizottság titkárával készített interjúból idézek részleteket, amely rámutat a tradicionális kollégiumoknak a Hall-



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

gatói Önkormányzathoz fűződő ambivalens viszonyára. Bár a korruptnak vélt és 'gyűlölt' Hallgatói Önkormányzattól illik elhatárolódní, az alábbi szövegrészlet tanúsága szerint a Kollégiumi Bizottság a Hallgatói Önkormányzattól vesz át mintákat és a HÖK nyomására bezárja a 'kollégiumi élet szívét', a teaházat.

„Nem szeretnék a HÖK-be belefolyni. Ott már szerintem inkább elcsábítja az embert a pénz. Már nem az van, hogy én azért szeretnék Kollégiumi Bizottság titkár lenni, vagy HÖK-ös, hogy példát mutassak, vagy az embereket próbáljam összehozni, próbáljak nekik jó programokat szervezni.” (kollégiumi bizottsági titkár)

„A HÖK választáson urnaőrző voltam, mert megbíztak. Nem tudtunk szavazatot gyűjteni. „Fúj! HÖK-ösökre? Hagyjatok már!”, volt, aki majdnem felrúgta a dobozt, amiben a szavazatok voltak. Egyszerűen gyűlölik a HÖK-ösöket.” (kollégiumi bizottsági titkár)

„Bulik voltak ott igazából, nem teaház volt. (...) A szórakozóhely vezetője megkért minket, legyünk szívesek, zárjuk be ezt a teaházat. Egyébként semmi papír nem volt róla, szóval nem volt túl legális, ezért muszáj volt. (...) Szerintem korrektek voltunk, mert be is zárhattuk volna az egész szobát. Tettünk be kanapét, szőnyeget, kifestettünk. Lehetnek kézműves körök, szoktak ott mindenféle dolgot ragasztgatni, és lehet ott filmet nézni.” (kollégiumi bizottsági titkár)

Ha figyelmesen olvasunk a sorok között, kivehető, hogy bár vívódik az interjúalany, mégis a Hallgatói Önkormányzattól már megszokott „nem volt túl legális, ezért muszáj volt” jogi-rationális legitimációval él érvelésében. Mindeközben tudatosan reflektálatlanul maradnak a szórakozóhely és a teaház üzemeltetése közti érdekellentétek, a Hallgatói Önkormányzat és a tényleges hallgatói önkormányzatiság harca. Kutatásom időpontjában tehát olyan felsőoktatási tér veszi körül a kollégiumokat, amelyben a hallgatói önkormányzatiság formális szervei hatékony piacfüggőséget alakítanak ki. Ezzel párhuzamosan pedig elhalványul a képviseleti demokrácia intézményrendszerének szerepe.

A hatékonyan legitimálóvá tett nyilvánosság a diák-önkormányzatiság tevékenysége nyomán, a formális meghallgatási eljárás látszatának fenntartása mellett lehetővé teszi, hogy az igazgatás instrumentális funkciója függetlenedjen a kollégium polgárainak motivációitól. E hatalomgyakorlási technika az autoriter szabályalkotáshoz nagyobb játékeret biztosít és legitimációs bázisként szolgál. A következőkben elemezve a szabályalkotás, szabálmódosítás folyamatát bemutatjuk, hogy ez a nagyobb játéktér az autoriter hatalomgyakorláshoz hogyan alakul ki és paradox módon hogyan izolálódik környezetétől. Hogyan alakulnak ki azok a vakfoltok, optikai



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

torzítások, amelyek a demokratikus irányultság ellenére ellehetetlenítik a tényleges demokráciát, az alulról történő szerveződést?

LEGITIMÁCIÓ

Habermas utal rá, hogy jogi-rationális legitimáció autoritás nélkül is hatékonyan működik. E hatalomgyakorlási technika az oktatási környezetben a millennium utáni évtizedben az egyes válságkezelési technikák rugalmasabb alkalmazását tette lehetővé. A jogi-rationális legitimáció egyre népszerűbb gyakorlata 2006-ban, a PPP konstrukciók bevezetésekor, az intézmény-átalakítások autoriter formái számára nyitott nagyobb teret. Miként azt az előző fejezetekben már előrebocsátottam, a gyorsan átalakuló felsőoktatási tér instabilitását kihasználva mind a public, mind a private-public menedzsment üzemeltetési és nem a hallgatók életviteléhez igazodó szabályozást sürgetett.

Az intézetirányítás döntéshozói és végrehajtói szintjének eltávolodása, mely együtt jár az autoriter hatalomgyakorlás lehetőségeinek növekedésével, tovább fokozódik – állítja Habermas –, ha a jogi-rationális legitimáció hatékonyan kiegészül másfajta legitimáló technikákkal. Így a felsőoktatásban felmerülő konfliktusok hatékonyan elháríthatókká vagy más területekre átháríthatókká válnak. Ilyen módszer a követési készséget kiváltó szimbólumok elválasztása az igazgatás instrumentális funkcióitól, a hatékonyan legitimálóra tett nyilvánosság témaválasztása, a formális meghallgatási eljárás látszatának fenntartása vagy a piacfüggőség kialakítása. A vizsgált kollégiumokban, adataim szerint, e módszerek alkalmazása eltávolította a menedzsment eltérő szintjeit, és növelte az integrációt az adott szinteken belül.

Alábbiakban rendre megvizsgáljuk, hogy a public menedzsment és a private-public menedzsment e legitimációs technikákkal hogyan él, és miként segíti elő az általános jóváhagyási készség kialakulását az egyes intézményeken belül. Majd bemutatjuk, hogy az önkormányzatiság nevében hatékonyan legitimálóra tett nyilvánosság miként erősíti fel és zsákmányolja ki a meglévő, a hallgatókról élő előítélet-struktúrák pozitív és negatív tartalmait. Milyen viszonyulások tükröződnek, és ezek indoklására milyen érveket használnak a beszélők? Mindez miként vezet oda, hogy az öntevékenység normatív látszata mögött, a vezetés kifejezett irányultsága ellenére, nem a nevelési, hanem az üzemeltetési szempontok nyernek prioritást? A tényleges, alulról szerveződő kreativitásnak nincs sem terepe, sem értelme. E folyamatot a szabályalkotás gyakorlatának mélyebb interjúelemzésével kívánom feltárni, elsősorban arra a kérdésre fókuszálva, hogy a fiatalok éretlenségére való hivatkozás paradox módon miként legitimálja azoknak a tereknek a szűkítését, amelyek erősíthetnék a fiatalok önállóságát, önszerveződését.



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

SZABÁLYALKOTÁS

Az észlelt konfliktusok és szabályok kialakítására vonatkozó szövegrészek azonosítása és elemzése után megkockáztatható az az állítás, miszerint a két menedzsment lényegi eltérései ellenére a hatalomgyakorlás szempontjából sajátos hasonlóságokkal bír. Mindkét vizsgált intézményben az intézetirányítás döntéshozói és végrehajtói szintjének folyamatos eltávolodása érzékelhető. Az üzemeltetési logika térnyerése, a magas színvonalú komfortra és a szolgáltatások színvonalára hivatkozva kibozoghatatlanná teszi a szabályalkotás és a szabályok végrehajtásának gyakorlatát. A világosan definiált folyamatok mögött meglehetősen kusza gyakorlatok azonosíthatók.

A PPP konstrukcióban felépült diákszálló esetében a leszabályozottság a küldéstudatból adódik. Az autoriter instrumentális igazgatási logikát csak a formális Hallgatói Önkormányzattal való egyeztetési kötelezettség töri meg. A bentlakó hallgatóknak vagy a Kulturális Bizottságnak a szabályok meghozatalában alig van beleszólása.

„Az online vevői elégedettségi vizsgálatoknak minden évben van egy olyan része, hogy mit szeretnél. Egyfajta ötletbörze. Ebből azért igyekszünk lopni, ha magát az üzemeltetés metódusát segíti, akkor mi ezt becsempésszük. Maga az üzemeltetés menetében lévő ésszerűsítéseket megcsináljuk, de vannak olyan kívánságok, ami házirendet vagy egyéb jogszabályt érint.” (PPP konstrukció üzemeltetési igazgató)

Az érvelésből kitűnik a jogi racionális legitimáció, a folyamat komplexitása, a többszörös eljárásrendhez való igazodás, melyben tükröződik az autoritás nélküli üzemeltetési logika. A PPP konstrukcióban felépült diákszálló vezetőségének a jogi-racionális legitimáción alapuló döntései hatékonyan kiegészülnek a piacfüggőség kialakításával és fenntartásával, valamint azzal az üzenettel, hogy a szolgáltatást igénybevevők kivételes helyzetben vannak, és személyes biztonságuk garantálva lesz. A rendszer komplexitásából és a kollégiumi környezet piaci szemléletéből adódóan a hallgatókban fel sem merül, hogy közvetlen életterükhöz nem csak igazodni lehet, hanem lehetséges azt aktívan formálni is. A szabályok kialakítása és bevezetése a kulisszák mögött zajlik, melyet a jogi racionális legitimáció a piaci szemlélethez, a magas szintű szolgáltatáshoz való töretlen ragaszkodás tesz lehetővé.

„A házirend módosításhoz egyértelműen a hallgatói önkormányzat egyetértési joga kell. Ha ezt át akarod vinni, akkor velük kell tárgyalni elsőnek. Elmegyek a HÖK elnökhöz, kérek tőle időpontot, elmondom, hogy beszéljük át hogy mi az, ami számotokra elfogadható. Utána mivel mi központi irányítási



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

egységhez tartozunk, megírom a rektornak, vagy éppen a fejlesztési igazgatóságnak. A következő évi házirendbe a kezdeményezés már így kerül be.” (PPP konstrukció üzemeltetési igazgató)

A szolgáltató szervek egységes arculata a legkisebb kételyt sem hagyja a hallgatókban, hogy ők bármilyen szinten belakhatják vagy formálhatják szűkebb vagy tágabb magánterüket. Esetleg részt vehetnek a köztereken formálódó közéletben. A biztonsági örök járőrözését, a zártörő berendezéseket, az élet folyamatos visszakövethetőségének és dokumentálhatóságának igényét leíró narratívák jelzik a diskurzusokban az általános szintre emelt exkluzivitást és paranoiát. Az alábbi interjúalany szellemes kiszólása kiválóan példázza a biztonságtechnikai megfontolások ambivalens természetét.

„Nem azért alkottuk meg ezeket a szabályokat, nem azért van beléptetőrendszer, mert mi nem akarjuk, hogy más jöjjön ide. Nem. Nekünk egy fontos dolog van. Arra vállalkoztunk, hogy ezeknek az embereknek, mind az anyagi, mind a létbiztonságát megteremtjük, hogy vigyázunk velük... rájuk.” (alkalmazott)

Az új modell által meghonosított közgazdasági konstrukció üzemeltetési és nem életszervezési szempontokat tart elsődlegesnek. A hallgatók intézményi életvezetésében passzivitást és piacfüggőséget alakít ki, és az élet szinte folytonos elszámoltathatósága folytán tudatos térhasználatra nevel. A hallgatók biztonságának biztosítása, mint gyakran hangoztatott érv, általános bizonytalanságot és bizalomhiányt szül a kollégiumi miliőben.

A következőkben olyan interjúrészleteket idézek, amelyek bemutatják, hogy a private-public menedzsment rideg leszabályozottságával szemben az intézményi magánélet leszabályozásának gyakorlatában a diák-önigazgatására büszke public menedzsment mennyiben más. A jogi-rationális legitimáció miként honosodik meg a közéletiségére méltán büszke intézményben?

A sajtóságok azonosítása érdekében megvizsgáltam minden olyan szövegrészt, amelyben a beszélő a 2006 és 2012 közötti időszakban hozott intézkedések bevezetéséről tesz említést. Külön figyelmet fordítottam arra, hogy az intézkedések elfogadása mennyire széles konszenzuson alapult. Az adatok elemzése után úgy tűnik, hogy a döntéshozói és a végrehajtói igazgatási szint fokozatos távolodása mögött egy ambivalens narratíva azonosítható, amely végigkíséri a vezetőségi interjúkat a tradicionálisnak tekinthető, demokratikus szemléletű kollégiumban. E narratíva sajtóssága, hogy egy autoriter irányítási irányultság mélyen beágyazott egy toleráns, jövőorientált, pedagógiai diskurzusba. A kifejezetten demokrata igazgatóság interjúiban meg-megjelennek az autoriter elemek.



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

„[A szabályokat] nem érzik tehernek. Tehát tulajdonképpen biztonságban érzik magukat a hallgatók akkor, hogyha vannak szabályok és keretek. Azt gondolom, hogy ez mindenképpen egy biztonságot ad nekik.” (intézetigazgató)

„Azt gondolom, hogy a hallgatók elvárják a szabályokat és be is tartják. Annyit tartanak be, amennyit elvárunk.” (intézetigazgató)

A szabályalkotás folyamatában a közművelődés szűk, normatív megközelítése és a bipoláris szerény, jól-nevelttel szemben önálló, nagyképzű hallgatókép egy olyan pedagógiai diskurzust alakít ki, ami elfedi az autoriter megnyilvánulásokat. A hallgatók éretlensége, felelőtlensége, stabilitás utáni vágya, a PPP konstrukcióban felépült diákszállóhoz hasonlóan biztos támpont a kollégium rendjének autoriter átalkításához. Ám érdemes követni a narratívát, hogy feltárjuk a beszélő szemszögéből a demokratikus-autoriter attitűdök váltakozásának természetét a szabályok meghozatalakor. Érdekes megfigyelni, a demokratikus struktúrában miként nyílik egyre nagyobb játéktér az autoriter intézetigazgatás számára.

„A beléptetőrendszer volt legutóbb, ami ilyen teljesen új volt. Annak a szabályzat-megalkotását, azt már mi csináltuk. Emlékszem rá, mert elég nehéz volt, hogy mit is kell leszabályozni. Idegen volt ez. Olyan kollégiumokat kerestünk meg, ahol már működik ez, kikértük a tapasztalataikat. Akkor abból gyúrtunk egy olyat, ami a mi kollégiumunkra is ráhúzható. Én úgy gondolom, hogy egy nagyon rugalmas szabályt sikerült összeállítani, ami jól szolgálja azt, amire ki találtuk.” (intézetigazgató)

„Vegyük alapnak például, hogy egyetlenegy dolog volt, amit adoptáltunk a PPP hotelből. Éjjelig lehetnek bent a hallgatók, és nagyon sokszor előfordult, hogy nem mentek el éjjelig. Rosszabb esetben még egy órakor is bent voltak. (...) Akkor leültünk a hallgatókkal, és megkérdeztük tőlük, hogy szerintük mi lehet a megoldás erre. Azt mondták akkor, hogy most még nem tudják, de összeülnek, beszélgetnek a többiekkel és kitalálják. Akkor született egy konkrét javaslat, terv, ami gyakorlatilag be is került a kollégiumi szabályzatok közé. Ebben benne volt az, hogy amennyiben a hallgató nem megy ki határidőre, akkor az egy éjszakai itt alvósos szállásdíjat ki kell fizettetni vele.” (intézetigazgató)

Bár kezdetben felmerül a kérdés, hogy 'mit is kéne leszabályozni', a szabályok a kollégiumvezetés és a Kollégiumi Bizottság együttműködéseként alakulnak, hosszú küzdelem árán születnek meg, figyelembe véve a felsőoktatási környezet mintáit.

A fenti interjúrészek tanúsága szerint a PPP konstrukcióban felépült diákszálólótól pusztán 'egyetlen dolgot adoptáltak', míg más szabályok esetében megkerestek 'olyan kollégiumokat, ahol ez már működik'. Ami a mintákat illeti, az elmondott tör-



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

ténetekből kitűnik, hogy a minták nem annyira a kollégiumi vezetőség között cserélődnek, hanem a hallgatói elit közvetíti azokat. Sőt, az igazgatóság meglehetősen kételkedve fogadja az új kollégiumi modellt. A formális meghallgatási eljárás jelentőségének csökkenésével párhuzamosan úgy tűnik, a diák-önkormányzatiság a minták átvételében és diszkurzív beágyazásában játszik meghatározó szerepet.

Az interjúrészletek igazi demokratikus küzdelmet mutatnak be egy-egy szabály kialakításánál. Az egyetlen szépséghiba, hogy a demokratikus egyeztetés eredménye minden esetben majdnem tökéletesen tükrözi a PPP konstrukcióban felépült diák-szálló üzemeltetési mintáit. Az elmesélt történetekben a hosszas demokratikus küzdelemnek az eredménye nagyon kis variációktól eltekintve ugyanaz, mint amit a PPP konstrukcióban felújított intézetekben minden demokratikus egyeztetés nélkül bevezettek. E tényre érdekes módon a vezetőség nem reflektál. Igyekszik fenntartani a formális meghallgatási eljárások látszatát, és eltekint attól a tényről, hogy a hallgatói öngazgatás, a kollégiumi bizottság szerepe a jogi-racionális legitimáció mintáinak átvétele és diszkurzív beágyazása.

A nevelőtanárral, egykori kollégiumi bizottsági titkárral és a Kollégiumi Bizottsággal felvett interjúk rávilágítanak, hogy a Kollégiumi Bizottság beágyazza azt a folyamatot, mely során a döntéshozó szintek függetlenednek a felsőoktatás résztvevőinek motivációjától, amely által a felmerülő konfliktusok hatékonyan elháríthatók vagy más területekre átháríthatók. Az intézetigazgató a beléptetőrendszer és a kamerák bevezetésénél kiemeli a diákvezetők segítségét:

„Egyáltalán beszélgettek, és beszéltette a hallgatókat, és maguk azt fogalmazták meg, ami egyébként a szabályban is benne volt.” (intézetigazgató)

A Kollégiumi Bizottság asszisztál a menedzsment eltérő döntéshozói és végrehajtoi szintjeinek eltávolításában, másrészt növeli az integrációt az adott szinteken belül. A következőkben egy olyan interjú idézetek bővebben, ami a Kollégiumi Bizottság titkárával készült, és ami kiválóan illusztrálja a nosztalgikus közösségideált, az erőteljes nevelői attitűdöt valamint a szabályokat illető ambivalens állásfoglalást.

„Régen, nagyon régen, amikor öt éves volt ez a képzés, akkor úgy volt, hogy a szobák ajtaja tárva nyitva volt. Kamerák még nem voltak, akkor az (az interjúalany által említett intézménynév, szerző által törölve) a kollégium volt a szíve. Ide jött mindenki, buliztak, puskát írtak, nyomtatták, itt vágták ki, tanultak fent a szobában. Olyan élet volt, hogy nem tudom elmondani! Aztán jött a beléptető- és a kamerarendszer, olyan szabályokkal, amelyek tényleg kellettek. Egyébként a mostani hallgatók szeretnek rongálni. Úgy élnek – nem is tudom –, igénytelenül, a mosdókat is igénytelenül használják, régen nem volt ezzel probléma. Ha volt egy negyedéves, és olyan rosszul volt, hogy behányt a folyosóra, akkor azt nagyon részegen még feltakarította. Most behánynak, mit



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

tudom én, amit el tudsz képzelni, a legdurvábbak. Nem volt lopás, mindenki mindenkint ismert a kollégiumban, olyan volt, mint egy kis falu.” (kollégiumi bizottsági titkár)

A fenti interjúrészlet szemlélteti az intézményben honos és a hallgatói önkormányzatiság által közvetített minták összeütközését. Több példa található arra, hogy a hagyományos öngazgatás folytatandó, a közösség ideája kívánatos, ugyanakkor a történetek, mint egy letűnt korszak mementói tűnnek elő a Kollégiumi Bizottság titkárának emlékezetéből. A diskurzus azonban észrevétlenül és reflektálatlanul átcsúszik a mostani hallgatókra, akik 'szeretnek rongálni' és igénytelenek. Bár az interjúalany szerint a beléptető- és kamerarendszer, 'amik tényleg kellettek', jelentették a kezdetét a végnek. Az ideális együttélést, a nosztalgikus idillt az intézményen kívüli tényezőkkel hozza összefüggésbe, a hallgatók otthonról hozott szokásaival. A szabályozottság és az öngazgatás hiánya soha sincs egymás mellé állítva. Ez a mintázat azonosítható számos vezetőségi interjúban a kollégiumi bizottsági titkártól a nevelőtanáron át a logisztikai vezetőig. A public menedzsment átveszi a PPP konstrukciók által meghonosított hatékony üzemeltetési mintákat. A szabályok bevezetésének szükségességét, a kollégiumi rend átalakítását a hallgatók megbízhatatlanságával, infantilizmusával magyarázza, ugyanakkor a private-public menedzsmenthez hasonlóan figyelmen kívül hagyja a humán tényezőket nem mérlegelő üzemeltetés következményeit. Nem reflektál arra a tényre, hogy szűkül az oly kívánatos önrendelkezés tere.

Fontos azonban megjegyezni, hogy mindez egy átmenet része, melyben a legtöbb résztvevő jóindulatú demokrata, és számos szabály születik a klasszikus demokrácia szabályai szerint.

„Történt valami szabálysértés, valami extrémítás, de már nem tudom, hogy micsoda. Aztán megbeszélték a kuli igazgatóságon, hogy mi lesz ezzel kapcsolatosan, egyeztettek a kolbizzel. Gyakorlatilag ez nagyon korrektül alakult, és hoztak egy új szabályt.” (mentálhigiénés szakértő)

Az egymásra rakódó gyakorlatokból és narratívákból kivehető, hogy bár kritikus hangok léteznek, és az intézetigazgató maga is megemlíti kritikus reakciókat, a felsőoktatási környezet „sikeres” üzemeltetési mintái ellehetetlenítik az üzemeltetés szempontjából kevésbé hatékony demokratikus gyakorlatot.

„Mindenhol megy az ellenkezés először. Itt (az interjúalany által említett intézménynév, szerző által törölve) a beléptetőrendszert stílusosan karámnak, meg csillagkapunak nevezték.” (intézetigazgató)



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

A diákönkormányzat munkája és a hallgatók gyors fluktuációja miatt az intézkedések bevezetése azonban alig talál ellenállásra, és nem vív ki különösebb figyelmet.

Összességében elmondható, hogy a hallgatói önkormányzatiság átalakulása és a hatékony üzemeltetésre való mind nagyobb igény következtében olyan strukturális erőterbe kerültek a kollégiumok, amelyben a privát szféra logikája piacfüggőséget alakít ki és hatékonyan formálja saját képére a közszférát. A PPP konstrukció a felsőoktatási kollégiumok diszkurzív terébe nem szervesül, de egyértelműen megjelenik a fizikai és szociális tér struktúráiban. Miközben vagy nem létezik vagy ellenséges a PPP konstrukciókról szóló közbeszéd. A szolgáltatásorientáltság, a piaci logika, az elszámoltathatóság rendre megjelenik a kollégiumokban és átformálja a fizikai, majd a szociális teret. A demokráciájára büszke kollégium olyan strukturális viszonyok közé kerül, ahol egyértelműen sodródik nyíltan felvállalt stratégiai céljaival elmentéses irányba. E strukturális nyomásra adott intézményi válasz hatására kivethető egy ambivalens térszervezés és diskurzus. A hagyományait ápoló intézmény fontosnak érzi, hogy integrálja az első generációs értelmiségi hallgatókat az egyetem világába, ugyanakkor e közfunkciót csak korlátozottan képes ellátni. Egyfelől a magánszféra mintáinak prioritásai, a 'tisztá, átlátható' tér, a könnyebb és biztonságosabb üzemeltetés, másfelől a szűkös hallgatókép és az öntevékenység normája lehetetleníti el e funkciók ellátását. A demokratikus működésben megjelenő autoriter elemek a reflexió és a bizalom hiánya miatt ambivalens szerepazonosulásokhoz vezetnek. A kollégium a múlthoz hasonló közéleti szerepet az interjúk tükrében nem képes betölteni. A vizsgált intézmények a hallgatókat a felsőoktatás szolgáltatásainak hotelszerű igénybevételére szocializálják. Ezért nem tekinthető meglepőnek a hallgatók alacsony intézményi azonosulása és részvételi hajlandósága a magán- és köztér kialakításában.

Konklúzió

Egy új modellt jelent meg a felsőoktatási térben, amely üzemszerűen, vállalati mentalitással működik. Annak érdekében, hogy feltárjuk, hogy az új modell hogyan illeszkedik a felsőoktatási környezet fizikai, intézményi és diszkurzív terébe, két, lényegileg eltérő menedzsmentkultúrát elemeztünk. A kutatás azokra a diszkurzusokra és kulturális mintákra irányult, amelyek a két menedzsment közötti lényegi hasonlóságokat és eltéréseket magyarázhatják. Elsősorban arra voltam kíváncsi, hogy miként oszlanak meg a felsőoktatásban megjelenő közfunkciók kockázatai. Melyik fél vállalja fel a felsőoktatásban ellátandó közfeladatokat?

A felsőoktatási infantilizációra az egyetemi szervek közül sem a public menedzsmenttel, sem a private-public menedzsmenttel működő intézmények nem adtak választ. A 'kisgyermek', az 'iskolás' és a 'felnőtt' szerepek és szituációk között való ingadozás olyan viselkedésmintát alakít ki, amely egyszerűen értelmezhetetlen az'inté-



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

zetigazgatás' kontextusában. Mindkét intézmény, bár más-más logika mentén, hárítja a rá háruló közfeladatokat. A private-public menedzsment az üzemeltetés alsóbb szintjein dolgozó munkatársakat terheli túl a munkakörében nem szereplő, de a problémamentes üzemeléshez elkerülhetetlen „nevelési” feladatokkal, illetve a vezetés a térszervezéssel, a jogi-racionális legitimáció hatalomgyakorlási technikáival igazgat. A public menedzsment a szűkebb vagy tágabb felsőoktatási környezetre hárítja a felsőoktatási infantilizáció terheit: a karokra, a digitálisan szerveződő kortárs csoportokra és a családra.

A szüntelen felújítás és térrekonstrukció kézenfekvővé teszi a „sikeres” minták bevezetését, a kollégium hagyományainak és rendjének felülírását. Mindeközben a publicmenedzsment hagyományos legitimációs bázisa átalakul. A közművelődést pártoló domináns diskurzus ellenére a kollégiumvezetés függetlenedik hallgatóinak motivációjától. Mindez oda vezet, hogy az öntevékenység egy adott hallgatóképhez illeszthető szűkös definícióján kívül az alulról szerveződő kreativitás és öngazgatás nem kap megfelelő támogatást. A vizsgált közintézményben, a public menedzsment kifejezett nevelési irányultsága ellenére nem a hallgatók életvezetéséhez igazodó, hanem egyre inkább a professzionális üzemeltetést segítő intézkedések nyerne prioritást.

A kollégium mint intézményi magántér az iskolai életút utolsó állomásaként a fiatal felnőttek állampolgári szocializációjának meghatározó felsőoktatási színtere. Az adatok tükrében úgy tűnik, hogy e színtér állampolgári szocializációs potenciálja gyengül. Úgy tűnik, hogy a felsőoktatási kultúra egy eleme, a hallgatói öntevékenységet szorgalmazó, a közösségfejlesztés mellett elkötelezett kollégium eltűnőben van.

Irodalom

- Bing, L. – Akintoye, A. – Edwards, P. J., – Hardcastle, C. (2005): The allocation of risk in PPP/PFI construction projects in the UK. In: *International Journal of Project Management*, 23(1): 25–35.
- Csákó, M. (2012a): Állampolgári nevelés átellenes partokon. In: *Educatio(R)*, 21(2): 341–350.
- Csákó, M. (2012b): Iskola – tanuló – család: szerelmi háromszög? In: *Educatio(R)*, 21(4): 658–665.
- Csákó, M. (2014): Családi emlékezet és történelem. In: *Socio.hu*, 4(1): 81–107.
- Danesi, M. (2003): *Forever young : the “teen-aging” of modern culture*. Toronto, Toronto.
- Fényes, H. – Szabó, I. (szerk.) (2014): *Campus-lét a Debreceni Egyetemen: ifjúság-szociológiai tanulmányok*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

- Gábor, K. (szerk.) (1993): *Civilizációs korszakváltás és ifjúság: a kelet- és nyugat-európai ifjúság kulturális mintái*. Miniszterelnöki Hiv. Ifj. Koordinációs Titkárság, Szeged.
- Gábor, K. – Dodeler, A. – Pató, E. (szerk.) (2000): *A középosztály szigete. Belvedere Meridionale*, Szeged.
- Gáll, E. (1999): *A terjeszkedő felelőtlenség*. In: *Korunk*, 3(2): 91–98.
- Gulyás, C. (2006): *A PPP konstrukció magyar jogi hátteréről*. In: *Gazdaság És Jog*, 14(5): 11–14.
- Habermas, J. (1993): *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása: Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban*. Osiris, Budapest.
- Herczeg, B. (2000): *A hallgatói önkormányzatok első 12 éve*. In: *Magyar Felsőoktatás*, (7): 59–60.
- Jancsák, C. (2014): *Student Self-governance in Hungary in the New Millennium: Advocacy, Organisation, Entrepreneurship in the Higher Education Supermarket*. In: *Belvedere Meridionale*, 26(4): 64–80.
- Jancsák, C., – Kátai, G. (2013): *Youth Services Participation of Youth – Youth Policy in Hungary*. In: *Belvedere Meridionale*, 25(4), 88–100.
- Kádár, K., & Kozma, G. (2011): *Az egykori szovjet katonai területek funkcióváltása Debrecenben*. In: *Tér És Társadalom*, 25(2), 164–179.
- Kiss, V. (2006): *A hunédzser : A huszonévesek világa és a modern kapitalizmus ideológiai fordulata*. In: *Kultúra És Közösség*, 10(2): 77–88.
- Matiscsák, A. (2000): *A hallgatói önkormányzat kialakulása és szerepvállalása a kilencvenes években*. In: *Educatio(R)*, 9(1): 173–179.
- Pataki, G. (2012): *Magány és társas élet a Debreceni Egyetem kollégiumaiban*. In: *Dusa Á. –Kovacs K. – Márkus Zs. – Nyüsti Sz. (szerk.):Egyetemi élethelyzetek I-II. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen: 37–55*.
- Pataki, G. (2013): *Narrative Stimulating Cubes : a Qualitative Method for Analyzing the Nature of Democratic Culture among Hungarian*. In: *Rievew of Sociology*, 24(4): 4–34.
- Péntek, E. – Kocsár Judit, B. – Rakobowchuk, G. A. (2010): *Kari körkérdés 2.0. Hallgatói vélemények a kari közletről és a Hallgatói Önkormányzat munkájáról*. In: *Acta Sociologica : Pécsi Szociológiai Szemle : Szociológiai Tudományos Szemle*, 3(1): 36–53.
- Polónyi, I. (2014): *Régi, új felsőoktatási expanzió*. In: *Educatio*, 23(2): 1–21.
- Ritzer, G. (2015): *The McDonaldization of society*. SAGE, Los Angeles.
- Rogers, M. F. (1999): *Barbie culture*. Thousand Oaks, California.



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

- Szabó, I. (2000): A pártállam gyermekei: tanulmányok a magyar politikai szocializációról. Hatodik Síp Alapítvány, Budapest.
- Szabó, I. (2009): Nemzet és szocializáció: a politika szerepe az identitások formálódásában Magyarországon 1867-2006. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Szabó, I.– Antal, Ö. (1998): Tizenévesek állampolgári kultúrája. Minoritás Alapítvány, Budapest.
- Szabó, I., & Antal, Ö. (2001): Magyar középiskolások politikai világképe és euro-regionális tudata. In: Simon J. (szerk.): Ezredvégi értelmezések : demokráciáról, politikai kultúráról, bal- és jobboldalról. Villányi Úti Konferenciaközpont és Szabadegyetem Alapítvány, Budapest.
- Szabó, I. – Horváth, Á. – Marián, B. (1996): Főiskolások állampolgári kultúrája. Budapest: MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont, Budapest.
- Varga, J. (2013a): Kollégiumok PPP-ben: lesznek vagy vesznek? In: Horváth M. Tamás (szerk.), Jelenségek a városi kormányzás köréből. Dialóg Campus, Pécs: 45–62.
- Wodak, R.– Meyer, M. (szerk.). (2009): Methods for Critical Discourse Analysis. SAGE, London.
- Yescombe, E. R. (2010): Public-private partnerships : principles of policy and finance. Elsevier, Amsterdam.



Társadalomtudományi területen végzett hallgatók munkaerőpiaci életútjának hasonlóságai és eltérései

FÓNAI MIHÁLY¹ – MÁRTON SÁNDOR²

ABSZTRAKT

Tanulmányunkban négy, „szociális” szak friss diplomásainak végzés utáni (rövid) életútját, a felsőoktatásból a munka világába való átmenetüket vizsgáljuk. A kiválasztott szociális szakok esetében azt vártuk, hogy a hasonlóságok mellett különbségek is érvényesülnek a munkaerőpiaci életútban.

További várakozásunk az volt, hogy e négy szak/szakma közül a szociológusok a többi szakmától eltérő munkaerőpiaci magatartással jellemezhetőek, amit részben a képzésük célrendszere, a képzés tartalma, és a potenciális foglalkoztató intézményrendszer flexibilitása magyaráz. A többi szociális szak esetében ehhez képest a szociodemográfiai háttér és a munkaerőpiaci tapasztalatok, elvárások, elégedettség alapján ettől eltérő képet tapasztaltunk. A szociális munkások és a szociálpolitikusok szociodemográfiai mutatói közel állnak egymáshoz, akárcsak a szociálpolitikusoké és a szociológusoké, amit részben az MA/egyetemi képzési szint hatásával magyaráztunk.

Elemzésünkhöz a DPR 2015-ös adatfelvételének az eredményeit elemezzük. A kutatást az Oktatási Hivatal szervezte a felsőoktatási intézmények közreműködésével, online kérdőív alkalmazásával. Az összes válaszoló közül (20 579 fő) a társadalomtudományi képzési terület négy szakját válogattuk le (828 fő)

KULCSSZAVAK: szociális szakok, átmenet a munkaerőpiacra, munkaerőpiaci jellemzők

ABSTRACT

Similarities and Differences of Students' Labour Market Paths Graduated in the Field of Social Science

We study graduate trainees' (short) paths of four „social courses” and their transition from higher education to the labour market. We have thought in cases of the chosen social courses, that differences can become perceivable besides similarities.

It has also been assumed that sociologists of the four chosen professions can be characterized by a diverse labour market behaviour from the other ones. It can be partially explained by the objectives, the content of their courses and the flexibility of the prospective institutional system.

¹ Egyetemi tanár, Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar.

² Adjunktus, Debreceni Egyetem Szociológia és Szociálpolitika Tanszék.



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

Compared to the above in cases of other social courses a diverse picture has been experienced by us based on the socio-demographic background and experience in labour market, expectations and satisfaction. Social workers and socio-politicians' socio-demographic indicators are quite similar just like the socio-politicians and sociologists' indicators are. This may be due to the effect of the level of master/academic education.

We analyse the results of Graduate Tracking System (GTS) 2015 data collection in our presentation. The research was carried out by the Educational Office in co-operation with higher education institutions in the form of an online questionnaire. We sorted the respondents of the four chosen courses (828) out of all graduated (20 579).

KEYWORDS: social courses, transition towards the labour market, labour market features

Bevezetés

Tanulmányunkban négy szociális szak/ szakma frissdiplomásainak társadalmi hátterét és munkaerőpiaci karrierjük első lépéseit elemezzük. Témaválasztásunk egyik oka épp az, hogy az e területek iránt és az e területek fiatal szakemberei iránt elkötelezett Szabó Ildikónak emléket állítsunk. Szabó Ildikó egyik kimagasló emberi tulajdonsága épp a fiatalok, a hallgatók és a fiatal szakemberek iránti elköteleződése volt, ami tényleges együttműködésben, segítségben, támogatásban, közös kutatásokban, publikációkban is megnyilvánult.

Ildikót nemcsak a Debreceni Egyetemen eltöltött éveiből ismertük, már korábban is felhívta magára kutatásaival, az azokról szóló színvonalas írásokkal is a figyelmet, nem véletlenül volt a magyar szociológia egyik fontos szereplője. Debreceni éve alatt mindkettőnkkel kollegiális, majd baráti kapcsolatba került, mindig volt számunkra egy mosoly, még ha az a körülmények miatt olykor féloldalasra is sikerült. Ildikó mindig nagy hőfokon égett, ez is a hatása alá vonta az embert, és amire utaltunk, számára a szociológián, a kutatáson, a való életen „túl” a legfontosabbak a hallgatók voltak, akiknek amennyit csak tudott, átadott a tudásából.

Ildikó vérbeli kutató és tanár volt, a kettő egyszerre. Néha feltárulkozott, és mesélt, mesélt az életéről, különösen gyerek- és ifjúkoráról, ekkor értette meg az ember a benne feszülő érzelmeket és szándékokat.

Kutatási előzmények

Tanulmányunkban négy „szociális” szak frissdiplomásainak végzés utáni (rövid) életútját, a felsőoktatásból a munka világába való beilleszkedését elemezzük. Ahogy arra utaltunk, a négy szak, illetve a hozzájuk kapcsolódó szakok kiválasztásában az vezetett bennünket, hogy a nyilvánvaló különbségek ellenére hasonlóságok is legyenek közöttük. Ezért esett a választásunk a társadalomtudományi képzési terület „szociális” szakjaira. E szakok, illetve a rájuk épülő szakmák esetében azt várjuk,



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

hogy a praktikumhoz közelebb álló szociális munka, szociálpedagógia és a szociálpolitika között erősebb hasonlóságokat találunk, mint e három szak/szakma és a szociológia szak végzettei között. Ez utóbbi szakon végzettek esetében kisebb a valószínűsége annak, hogy egy viszonylag körülhatárolt intézményrendszer „szívja fel” a végzetteket.

A négy szak/szakma közül a legtöbb kutatás és tanulmány a szociális munkával foglalkozik (Fónai – Kiss – Fábián 1999, Fónai – Pattván – Szoboszlai 2001, Kleisz 2005, Nagy 2008, Banks 2012, Payne 2014, Fábián et al. 2014). A szociális munkát elemző vizsgálatok részben a szociális munkásokra irányulnak és professzióelméleti szempontokat vesznek figyelembe (Fónai – Kiss – Fábián 1999, Nagy 2008). A szociális munkásokat sajátos kompetenciákkal és személyiségjegyekkel jellemzik, melyek között nagy szerepe van az *altruizmusnak*, az *empátiának*, az *emberek problémáira való nyitottságnak* – mindez a professzió alapfunkciójából, a segítő funkcióból is következik (Fónai – Kiss – Fábián 1999, Kiss 2008). A „szociális” szakmák sok szempontból a „segítés” professzionalizálódásának, intézményesülésének a következtében alakultak ki. A szociális munkára irányuló kutatások a szociális munkások kompetenciái, attitűdjei³, munkaértékei mellett a szociális munka intézményi vonatkozásait elemzik, beleértve a szakmai szervezetek kontrollszerepét, és azokat az intézményeket, ellátásokat, melyek a szociális munka tartalmi elemeit jelentik (Fónai – Pattván – Szoboszlai 2001).⁴ A szociális munkát a szakirodalomban gyakran úgy jellemzik, mint ami két kultúrára, a gyakorlatra és a tudományos kutatásra épül, ahol az elméletek jelentik az ismeretek alapját a szociális munkának, miközben a gyakorlat is visszahat a kutatásokra, az elméletre (Johnsson – Svensson 2005). A jelenséget hívják „kettős legitimációnak” is, utalva arra, hogy a szociális munkás képzésnek az erősen akadémikus hátterű és szemléletű felsőoktatásban kellett a szociális munka szempontjából szükséges problémaközpontú képzést létrehozni (Budai 2010).

A már végzett szociális munkások körében kevés kutatás folyt, azok a társadalmi háttérváltozók és a szakmaválasztás motivációi mellett a lehetséges szakmai szerepek tartalmát, a szükséges tudást és a kompetenciákat vizsgálták. E kutatások azt detektálták, hogy a szociális munkások alapvetően „segítő hivatásként” élik meg a munkájukat, ugyanakkor a különböző aktorok elvárásai miatt professzió képük inkonzisztens, azt gyakran egymásnak ellentmondó, heterogén elemek alkotják (Fónai – Pattván – Szoboszlai 2001, Kleisz 2005, Nagy 2008). A szociális munkára és a szociális munkásokra vonatkozó modellek, bár tiszta típusokat határolnak el, ugyanakkor csak jelzik ezt a fajta identitás- és szerep-összemosódásokat (Budai 2010).

³ A segítő attitűdök tipológiájához lásd: Budai 2010. Budai négy attitűdöt különböztet meg: a mediális-paternalisztikust, a kompenzálót, a felvilágosítót és a morális szemléletűt.

⁴ A szociális munka gyakorlatának és elméleti megalapozásának átfogó sorozata: „A szociális munka elmélete és gyakorlata”, mely négy kötetben foglalja össze a professzió ismeretanyagát.



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

A másik vizsgált szak, illetve szakma, a szociálpedagógia, melynek a szociális munkához való viszonyáról a képzés kezdetétől vita folyik Magyarországon is (Budai 2010).⁵ E vita főbb hazai és nemzetközi állításait elemezte Nagy Krisztina (2008), utalva arra, hogy napjainkban már Európában és az Egyesült Államokban is a szociális munka és a szociálpedagógia egy hivatásnak, egy szakmának számít, a szociális munkába beletartozik a szociálpedagógia is. Az elnevezésbeli különbséget történelmi gyökereknek és ma már csak történelmi jelentőségűnek tartják (Nagy 2008, Benkő 2007). Ettől függetlenül a képzésben és a gyakorlatban napjainkig megfigyelhető a konkurencia a két szociális szakma között. Az egyes képzések és tevékenységek megnevezésénél a társadalomtörténeti hagyomány szerepe nagy, hisz a szociálpedagógiai megnevezés a német nyelvterületen és a német kultúrához, tudományosság-hoz erősebben kapcsolódó országokban terjedt el (Benkő 2007). A szakmai munkakörök esetében (azaz a végzés után betölthető állások megnevezésében) is megfigyelhető a fogalmi tisztázatlanság, hisz a jogszabályok munkaköröket és nem szakmát neveznek meg. Ebből is következik a szociális munkás és a szociálpedagógus szakképzettség viszonyának tisztázatlansága (Balogh et al. 2015).

A szociálpedagógia szakos hallgatókat, illetve az e végzettséggel rendelkezőket, szemben a szociális munkás szakos hallgatókkal és szociális munkásokkal, alig vizsgálták. Leginkább Benkő Brigitta (2007) kutatása alapján nyerhetünk képet róluk. A kutatás során 925 hallgatót és 246 végzett hallgatót kérdeztek meg. A szociálpedagógia szakra jellemzően kis- és középvárosi, középfokú végzettségű szülőkkel bíró hallgatók érkeznek, akiknek fele még nem tudja, mit fog csinálni az életben. A levelező tagozatosok többsége dolgozik, olyan területen, ami kapcsolódik a majdani végzettségükhöz (szociális szolgáltatások, oktatás, gyermekvédelem, egészségügy), körülbelül felük érkezett olyan területről, ahol már a képzés alatt hasznosíthatja a felsőoktatásban megszerzett tudását (Benkő 2007).

Az általunk vizsgált „szociális” szakok közül a szociálpolitika a magyar felsőoktatásban a mesterképzések közé tartozik, a Bologna-folyamat előtt egyetemi szintű képzés volt. Attól függetlenül, hogy a képzés 1985-ben indult (Balogh et al. 2015), így maga a szakma is több évtizedes, ismereteink szerint a szociálpolitikus végzettségűek helyzetét nem vizsgálták, a szociálpolitikai kutatások elsősorban valamilyen „szociálpolitikai” jelenség, folyamat elemzésére irányulnak (ehhez képest a szociális munkások helyzetét jelentős számú kutatás érintette). A szociálpolitika szakról és a szakmáról gyakran elhangzik, hogy ebben a formában „hungarikum”, ami csak részben felel meg a valóságnak. A „szociálpolitika”, „social policy” képzés igen elterjedt, és két karakterisztikus válfaja alakult ki, az egyiket a „social policy” képzések, a másikat a „social and policy studies” képzések jelentik. A hazai képzéshez tartalmát tekintve a „social policy” képzések állnak közel, a „social and policy studies” típusú

⁵ Hasonló helyzetről ír Martincová – Andrysová (2017).



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

képzések több képzési területet és szakmát foglalnak magukba, bár diszciplináris tartalma ezeknek is hasonló a magyarországi „szociális” képzésekhez.⁶

A szociológia szakos hallgatók, illetve a végzett szociológusok esetében hasonló a helyzet, mint a szociálpolitika képzés, szak és szakma esetében, azaz nagyon sok diskurzus folyt magáról a képzésről, annak tartalmáról, ám alig vizsgálták magukat a hallgatókat és a végzetteket. A szociológia képzéssel és a hallgatókkal foglalkozó diskurzusok összemosódtak a szociológia, mint tudomány helyzetére, és a szociológusok lehetséges *szerepeire, típusaira* vonatkozó vitákkal, pontosabban azok egy viszonylag marginális témáját jelentették – a továbbiakban ezeket foglaljuk össze röviden.

A szociológusokról, a képzésről és a hallgatókról folyó diskurzus részben a szociológia szakmai professzionalizációjával összefüggésben merült fel (Némedi – Róbert 1995). A kilencvenes években ez még a vonzó tudományos alap kutatás és döntés előkészítés kontra publicisztikusabb szociológia kettősségében jelent meg. Némediék felvetése szerint miközben az egyetemi képzés kiterjedt, maga a szociológiai professzió nem alakult ki (Némedi – Róbert 1995). Ehhez járulhat, hogy miközben csökken a társadalmi érdeklődés a szociológia iránt, nő a jelentkezés a szakra, melynek egyik oka a karakteres pályaaorientáció hiánya, minél később kilépni a munkaerőpiacra. A hallgatók tudják, hogy közülük kevesen lesznek oktatók vagy kutatók, de a tömegkommunikáció és a szolgáltatások lehetőséget adnak az elhelyezkedésre (Hovanyecz 1996). Hasonlóan foglalja össze a szociológia (mint lehetséges professzió) helyzetét Szabari Vera is (1999): a képzéshez nem kapcsolódik világosan meghatározható professzió, a frissen végzett szociológusok számára kevés lehetőség van a szakmában való elhelyezkedésre (adódik a kérdés, mi maga a szakma?).

Némedi Dénes 2000-ben írt tanulmánya tovagyrűző vitát gerjesztett a szociológiáról, mint tudományról – a hozzászólók a „szakma” néhány aspektusát is érintették. A képzéssel és a szociológiával (mint „szakmával”) összefüggésben Némedi azt vetette fel, hogy ma már illúzió az, hogy az egyetem tudományos képzést nyújt, ez az egyetemek mai helyzete mellett nem is igazán lehetséges, leginkább ott valósul meg, ahol az egyetemi képzés egyben egy sajátos hivatásra való felkészítést is jelent (például a jogász- és a közgazdász-képzésben). A szociológia azonban különös szak, hisz hozzá kapcsolódóan nem alakult ki igazi szakma, hivatás, a szociológus ideáltipikusan egyetemi oktató, aki szociológusokat tanít, miközben a szak általános értelmiségképzővé vált (Némedi 2000).

A vita (e témához) hozzászóló részvevői is azt emelték ki, hogy a szociológia művelésének ideáltipikus módja egyre kevesebb végzett számára nyílik meg, arra tö-

⁶ Az első csoportba tartozik például a Bristol University (University of Bristol School for Policy Studies), BSc Social Policy: <http://www.bristol.ac.uk/sps/study/undergraduate/socialpolicy/>

A másik csoportba a Flinders University, South Australia: Politics and Public Policy, Social Work, Sociology, Women's Studies (<http://www.flinders.edu.au/sabs/ssps/>)



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

rekszenek, hogy tudásukat a szociológiához szorosabban-lazábban kötődő területen kamatoztassák (Huszár 2002). Azt a véleményt képviseli Vaskovics is (2002), hogy a szociológus végzettségűek körében nő azoknak a száma, akik a képzést követően az egyetemen kívül találnak állást, azaz már nem érvényes az a megállapítás, hogy a szociológus végzettségűeknek csak az egyetem területén, egyetemi tanárként vagy kutatóként van esélyük. Ennek pedig az lesz a következménye, amire Némédi is utalt, azaz a szociológia szak „általános értelmiségképzővé” válik, egyebek mellett azért, mert „igazi” szakma, hivatás nem kapcsolódik a szociológia szakhoz (Sárközi 2002).

A szűkebben vett, empirikus kutatási előzmények közül utalhatunk a Debreceni Egyetem Tehetséggondozó Programja (DETEP) keretében folytatott elemzések eredményeire (Fónai – Márton 2007). Tanulmányunkban az akkori Pedagógiai Főiskolai Kar (ma Gyermekevelési és Gyógynevelési Kar) hallgatóinak, közte a szociálpedagógia szakos hallgatóknak a rekrutációját és pályaképét vizsgáltuk. A kar hallgatóinak kilenczede nő volt, akik alsó-középosztálybeli családokból érkeztek a felsőoktatásba. Pályaképük elemei közül a szakjuk/ szakmájuk helyzetére vonatkozó anticipatív állítások elfogadottságát vizsgáltuk. Ez azt mutatta, hogy a hallgatók tisztában vannak szakjuk/szakmájuk valós társadalmi helyzetével, például presztízsével, hatalmi és jövedelmi pozíciójával, azokat sokkal szerényebbre értékelték, mint saját helyzetüket a magasabb státuszú szakok hallgatói. Ez elsősorban azért fontos, mert azt igazolja, hogy a hallgatók már a pályaválasztáskor és a felsőoktatási szakmai szocializációjuk során is reálisan tudják elhelyezni és értékelni saját szakjukat/szakmájukat (Fónai – Márton 2007).

A hazai, a „frissdiplomásokra”⁷, általában a diplomások munkaerőpiaci részvételére irányuló kutatások nagyon kiterjedtek, ezek közgazdasági és szociológiai aspektusokat vizsgálnak – jelen keretekben ezt a szerteágazó szakirodalmat nem elemezzük, a nagy elemszámú DPR adatfelvételek főbb eredményeire utalunk. A DPR kutatások 2010-es indulásakor a korábbi adatfelvételek eredményei alapján, illetve az országos DPR mérések eredményei alapján többen is vizsgálták a munkaerőpiaci sikerességet. Györgyi (2010) a képzési területeket négy csoportba sorolta a „sikeresség” alapján:⁸ a kedvező, az átlagos, a vegyes (nehéz és könnyű elhelyezkedés), és a munkaerőpiacon nehezen használható területekre – ez utóbbiba kerültek a társadalomtudományi képzési terület szakjai, illetve diplomásai (továbbá az agrár, bölcsész és a természettudományi képzési terület szakjai). A DPR vizsgálatok egyik első, fontos eredménye, hogy a társadalomtudományi képzési terület szakjai nehezen használhatóak a munkaerőpiacon. Ez érvényes az átlagos keresetekre, a foglalkozási státuszra, a beosztásra és a munkával való elégedettségre is, és bizonyos összefüg-

⁷ A „frissdiplomás” kifejezést a kétezres évek közepe óta használják a magyar szakirodalomban, a Diplomás Pályakövető Rendszer (DPR) elemzései kapcsán terjedt el.

⁸ A sikerességet a munkahely szakterülete és a tanult szak illeszkedése, az első állásba való elhelyezkedés ideje, a munkanélkülivé válás és az újabb felsőfokú végzettség megszerzése alapján határozta meg.



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

gést mutat azzal, hogy az egyes területekre milyen középiskola típusokból érkeztek a hallgatók (Györgyi 2010). A diplomás átlagkeresetek és a foglalkoztatás alapján hasonló, bár a diplomás átlaghoz inkább közelebbi képet fest a társadalomtudományi képzési területről Varga Júlia (2010), a képzési terület szakjai (diplomásai) a foglalkoztatás alapján közelebb állnak a diplomás átlaghoz, mint a jövedelem alapján. A kedvezőtlenebb munkaerőpiaci pozíciók, így a foglalkoztatási mutatók rövidtávon nem változtak, a társadalomtudományi képzési területeken végzettek körében a foglalkoztatottak aránya (végzett diplomások) átlaga alatt volt, a munkanélküliek aránya pedig (a 2008-ban és a 2010-ben végzettek körében) a pedagógusképzésben végzettek után a legmagasabb volt (Varga 2013). A 2011-es DPR adatfelvétel alapján lényegesen romlott a társadalomtudományi képzési területen végzettek körében a végzettség szintjével illeszkedő foglalkozásban dolgozók aránya, és a végzett diplomások átlagához képest a legrosszabb volt a végzettség szakterületével illeszkedő foglalkozásban dolgozók aránya (Varga 2013). Az országos DPR adatfelvételek eredményei alapján a társadalomtudományi képzési területen végzettek munkaerőpiaci esélyei, sikeressége a kedvezőtlenebb helyzetű képzési területek közé tartozott, amit az általunk vizsgált 2015-ös év eredményei is alátámasztanak (Veroszta 2016).

Mi leszek, ha nagy leszek?

A SZAKOK LEÍRÁSA

A pályaválasztás kapcsán gyakran felvetődő kérdésre két kontextusban keressük a választ. Az egyik a vizsgált szakok képzési kimeneti követelményeiben (kkk) megfogalmazott, azokban körvonalazott kép a szakokhoz kapcsolódó (többé-kevésbé körvonalazható) szakmák tudásáról és kompetenciáiról, a másik pedig a Felvi.hu adatbázisa alapján megrajzolható kép arról, hogy valójában milyen területeken is helyezkedtek el a végzettek. A fejezetben szereplő szakleírások és elhelyezkedési mutatók kivétel nélkül a Felvi.hu honlapjáról származnak.⁹

Szociális munka BA

Az alapképzési szak célja olyan **szociális munkás** szakemberek *gyakorlat-orientált képzése*, akik a szociális munkára vonatkozó globális alapelvek, tudományos és szakmai eredmények, etikai követelmények és alapvető módszerek birtokában képesek a *szociális munka, mint hivatás művelésére*, elsődlegesen a *gyermekjólét és a szociális szolgáltatások szélesén értelmezett területein*. Elkötelezettek a társadalmi egyenlőtlenségek és a kirekesztés csökkentése, a jólét növelése és a demokratikus értékek

⁹ https://www.felvi.hu/felveteli/szakok_kepzesek/szakleirasok/!Szakleirasok/index.php/szakterulet/3



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

iránt, felkészültek az ezek érdekében történő szakszerű és felelős gyakorlati szociális munka végzésére. A képzés megfelel a szociális képzésekre vonatkozó hazai és nemzetközi szakmai elvárásoknak, illeszkedik az európai térség hasonló szakképzettségével szemben támasztott követelményekhez. Az alapszakon végzettek felkészültek tanulmányaik mesterképzésben történő folytatására

Szociális munka MA

A képzés célja **szociális munkás** szakemberek képzése, akik képesek az emberi viselkedésre és a társadalmi rendszerekre vonatkozó elmélyült ismereteik és speciális szakmai kompetenciáik birtokában az *emberi jogokon és a társadalmi igazságosság elvein alapuló, a társadalmi integráció és a demokratikus viszonyok erősítését, a humán fejlődést szolgáló szociális munka végzésére és annak megújítására*. Képesek *szakmai döntési alternatívákat megalapozó kutatások kidolgozására és megvalósítására, szolgáltatások tervezésére, menedzselésére, értékelésére, a szakma képviseletére*. Szakképzettségével szemben támasztott követelmények megfelelnek a szociális munkára, illetve a képzésre vonatkozó hazai, nemzetközi tudományos eredményeknek és szakmai elvárásoknak. Felkészültek tanulmányaik doktori képzésben történő folytatására.

Szociálpedagógia BA

A képzés célja **szociálpedagógusok** képzése, akik képesek elsősorban a *gyermek és ifjúsági korosztály tanulási, szociális és mentális problémáit komplex rendszerben kezelni és az érintett személyekkel együttműködésben segíteni, továbbá a gyermek, a fiatal és környezete egyensúlyát fenntartani, helyreállítani, fejleszteni*. Képességeik, készségeik és értékrendjük alapján hatékonyan működnek közre a szociális problémák megelőzésében, megoldásában és az érintettek társadalmi integrációjának az elősegítésében. Felkészültek tanulmányaik mesterképzésben történő folytatására

Szociálpedagógia MA

A képzés célja **szociálpedagógusok** képzése, akik a társadalom működéséről és zavarairól, a személyközi kapcsolatokról, devianciákról, a speciális szükségletű csoportokról, a köznevelési, szociális, gyermekjóléti és gyermekvédelmi alap és szakellátási környezetben történő nevelésről, fejlesztésről és szociális szakmai segítségnyújtásról szóló *elméleti ismeretek felhasználásával nyújtanak segítséget. Elsősorban a gyermek- és ifjúsági korosztály, valamint családjuk, csoportjaik és közösségeik társadalmi beilleszkedését, a hátrányos helyzetűek, szociális ellátásra szorulóknak életesélyeit és életminőségét javítják*. Tevékenységük az egyéni és közösségi felelősségre, a társadalmi igazságosságra, a demokratikus gondolkodásmódra, az emberi, gyermeki jogokra alapozva a társas, szociális kapcsolatok helyreállítását célozza. További cél, olyan magas szintű szakmai ismeretekkel rendelkező szakemberek képzése, akik a



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

szociálpedagógiai színtereken önállóan, vagy csoportban végzendő kutatási, szakértői, oktatási, döntéshozói, irányítási, tervezési és szervezési feladatok felelősségteljes elvégzésére képesek. Felkészültek tanulmányaik doktori képzésben történő folytatására.

Szociálpolitika MA

A képzés célja **szociálpolitikai szakemberek** képzése, akik a megszerzett elméleti és módszertani ismereteik birtokában képesek a társadalom- és szociálpolitika területén a *szakpolitika alkotásában való részvételre*, az ellátórendszer működtetésében való közreműködésre, a társadalmi érdekek képviselésére, valamint a *társadalom- és szociálpolitika elméleti művelésére, kutatására és oktatására*. Felkészültek tanulmányaik doktori képzésben történő folytatására

Szociológia BA

A képzés célja olyan *szociológia alapszakos szakelődók* képzése, akik a megszerzett szociológiai alapismereteik birtokában segíthetik a tudásalapú információs társadalom megvalósulását, az életminőség javulását, az esélyegyenlőség feltételeinek javítását, a társadalmi demokrácia kiteljesítését, valamint a szociális integráció erősítését. *Megszerzett elméleti alapismereteik birtokában képesek felismerni a fontosabb társadalmi problémákat*, azok alapvető strukturális összefüggéseit, továbbá birtokában vannak azoknak a gyakorlati és módszertani alapismereteknek, amelyek mindezek feltárására, elemzésére és megértésére szolgálnak. Felkészültek tanulmányaik mesterképzésben történő folytatására

Szociológia MA

A képzés célja **magas szintű szociológiai felkészültséggel rendelkező szakemberek képzése**, akik a *társadalmi élet különböző területein (kutatás, oktatás, kultúra, média, politika, gazdasági élet, egészségügy, környezetvédelem, településgazdálkodás, társadalompolitika) önállóan vagy csoportban végzendő kutatási, szakértői, oktatási, döntéshozói, irányítási, tervezési és szervezési, feladatok felelősségteljes elvégzésére képesek*. A végzetek korszerű társadalomelméleti, kutatás-módszertani és gyakorlati tudással, interdiszciplináris ismeretekkel és nemzetközi kitekintéssel rendelkeznek. Felkészültek tanulmányaik doktori képzésben történő folytatására.

A tanulmányban elemzett szakok, illetve szakmák szakleírásai a vonatkozó jogszabályok alapján összefoglalják a szakmához szükséges tudás és képességek főbb elemeit és utalnak azokra a területekre, melyeken a végzett szakemberek dolgozhatnak. A szakmai tudás leírását részben a képzési szint, részben a szakmákról kialakult hazai és nemzetközi sztenderdek alapján fogalmazzák meg a szakleírások, melyek elkészítésében a képzőhelyek és a szakmai szervezetek is részt vesznek. A szociális szakok közös elemét a társadalmi igazságosság és az esélyegyenlőség, illetve ezek



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

kezelése jelenti. A képzési szintek eltéréseit a tudás és a képességek egymásra épülése jelenti és kezeli. Szembetűnő, hogy direkt intézményrendszereket csak a szociális munka alapszakos szakleírás körvonalaz, a többi szak esetében inkább csak utalás történik arra, milyen területeken dolgozhatnak a végzett szakemberek. A felsorolás olykor részletes, mint a szociálpedagógia esetében, különösen annak MA szintjén, és meglepő módon a szociológia MA esetében, ahol a felsorolás egész társadalmi alrendszereket fog át, igaz, csak utalva arra, hogy e területeken képesek feladataik ellátására a végzett szakemberek. A továbbiakban vizsgáljuk meg a Felvi.hu adatbázisa alapján, hogy milyen kilátások és konkrét szakmák, területek várják a végzetteket.

Végzés utáni kilátások és szakmatérkép¹⁰

1. táblázat: A végzettek néhány mutatója, 2016. május*

	Végzettek száma, fő 2014/2015	Nők aránya, %	Továbbtanulás mesterszakon, %
Szociális munka BA	599	82	10
Szociális munka MA	50	87	–
Szociálpedagógia BA	507	87	9
Szociálpolitika MA	66	77	–
Szociológia BA	226	69	43
Szociológia MA	72	75	–

Forrás: Felvi.hu, *: a szociálpedagógia MA-n képzések 2018 szeptemberében indulnak

A „szociális szakokon” végzettek száma az elmúlt években folyamatosan csökkent, különösen kis volumenűek a mesterképzések. A nők aránya minden szakon, szakmában magas, a klasszikus „szociális” szakmák esetében különösen. A mesterszakon továbbtanuló szociológia BA végzettek magas aránya a „szociológusok” bizonytalan munkaerőpiaci pozíciójával és a potenciális munkahelyek széles spektrumával is összefügghet (úgy tűnik, ez utóbbi nem gyakorol elég vonzóerőt az alapszakon a hallgatókra), ami az ezredforduló körüli, a szociológia helyzetével foglalkozó viták állításait is igazolja.

¹⁰ A Felvi.hu címei alapján.



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

2. táblázat: Diplomán túl: a végzettek néhány mutatója, 2016 május

Végzettség	Munkaerő-piaci státusz, %					Diplomás munkát végez-e, (igen, %)	Havi bruttó átlagjövedelem, Ft.
	Tanul	Tanul és dolgozik	Dolgozik	Állás-kereső	Egyéb		
Szociális munka BA	4	6	65	7	19	79	206 185
Szociális munka MA	1	4	79	3	13	96	260 072
Szociálpedagógia BA	4	7	62	9	18	71	206 649
Szociálpolitika MA	4	6	70	4	16	94	257 876
Szociológia BA	28	7	38	5	22	61	230 335
Szociológia MA	4	9	65	8	14	85	261 603

Forrás: Felvi.hu

A végzés utáni munkaerőpiaci mutatók alapján megfogalmazható, hogy a mesterszakon végzettek nagyobb eséllyel dolgoznak és a munkájuk illeszkedése a végzettségükhöz magasabb, mint az alapszakokon végzetteké. Ez azt jelenti, hogy a mesterszintű diploma jobban „véd” a munkaerőpiacon, egyben arra is módot ad, hogy a végzett munka valóban megfeleljen a szakmai végzettségnek és a végzettség szintjének. A mesterszintű végzettség magasabb jövedelmet is jelent, a mesterszinten végzettek szakmától függően hasonlóan keresnek, akárcsak az alapszakos végzettségűek. Ugyanakkor a szociológia végzettségűek helyzete ellentmondásos, bár a szociológia alapszakos végzettségűek jobban keresnek, mint a többi szociális szakember, ám foglalkoztatási mutatóik rosszabbak, valószínű, ahogy arra már utaltunk, hogy ezért magasabb körökben a tanulmányokat folytatók aránya.

A Felvi.hu a „szakmatérkép” felvázolásához a szófelhő eljárást alkalmazza (a szófelhőkből a gyakrabban előforduló foglalkozásokat, illetve munkaköröket emeljük ki). Ez alapján a *szociális munka alapszakon* végzettek leginkább családgondozók, szociális munkások, családsegítő és gyermekjóléti szolgálat-vezetők, szociális asszisztensek, ügyintézők, és mentálhigiénés munkatársak. A *szociális munka mesterszakon* végzettek intézményvezetők, családgondozók, szociális munkások, szociális szolgálat vezetői, családsegítő és gyermekjóléti szolgálat koordinátorai, kórházi szociális munkások. A *szociálpedagógus* alapszakosok családgondozók, pedagógusok, gyermekfelügyelők és szociális segítők, szociális és szakmai asszisztensek, ügyintézők. A *szociálpolitika mesterszakos* végzettségűek leginkább projekt koordinátorok és referensek, valamint családgondozók. A *szociológia alapszakos* diplomások szociológusok, kutatók, adminisztrátorok, bolti eladók, statisztikusok, területi koordinátorok, egyetemi oktatók és pénzügyi előadók, míg a *szociológia mesterszakosok* leginkább elemzők és oktatásszervezők.



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

A szófelhő elemzés azt mutatja, hogy a vizsgált szociális végzettségű diplomások nagyon sok területen dolgoznak a végzés után, ez minden szakra/ szakmára igaz. Ezeket a szakmákat épp emiatt nehéz összefoglalóan megnevezni, sokkal inkább a diplomához kapcsolódó identitásról van szó („mit végeztél, mi a végzettséged”). Feltűnő, hogy a szociális munkások és a szociálpedagógusok hasonló területeken dolgoznak, ami alátámasztja a két szociális szakma kompetenciája és identitása körül folyó viták álláspontjait (mi a különbség a két szakma között, illetve melyik a „szélesebb”, átfogóbb kettejük közül). A szociális mesterszakokon végzettek között magasabb a vezetők aránya, és feltűnő, hogy a szociálpolitika mesterszakosok milyen jelentős mértékben dolgoznak pályázati és projekt területeken. A szociológusok is nagyon sokféle foglalkozást, munkakört és intézményt neveztek meg, ezek között a szociológiáról folyó vita főbb „profiljai” is visszaköszönnek, így a felsőoktatás, a piaci szervezetek, az alkalmazott kutatás.

Módszer és minta

Tanulmányunkban a DPR 2015-ös adatfelvételének az eredményeit elemezzük. A kutatást az Oktatási Hivatal szervezte a felsőoktatási intézmények közreműködésével (e-mail címlisták megadása), on-line kérdőív alkalmazásával. A végzettek körében végzett online kérdőíves megkeresés a programban résztvevő felsőoktatási intézményekben 2010-ben, 2012-ben és 2014-ben *abszolutóriumot szerzettek teljes körére* kiterjedt. A vizsgálatban résztvevő intézmények alapján számított alapsokasága 182 299 fő volt, az adatfelvételek (önkéntes válaszadás) révén összeállt adatbázis elemszáma pedig 20 579 fő, így az átlagos válaszadási ráta 11,3 százalék volt (Veroszta 2016). Az eredményeket képzési területenként, munkarendként, nemenként és az abszolutórium megszerzésének az éve alapján súlyozták.

Tanulmányunkban az 1286 fős társadalomtudományi képzési területi válaszolók közül négy szak hallgatóit válogattuk le (828 fő), elemzésünkben az eredmények az összes diplomás válaszolóra, a társadalomtudományi képzési terület és az e területről leválogatott négy szak diplomásaira vonatkoznak. A négy „szociális” szakon végzettek száma a következő: szociális munka 344 fő (ebből MA és egyetemi végzettség 45 fő), szociálpedagógia 175 fő (csak BA), szociálpolitika 48 fő (csak MA), és szociológia 262 fő (ebből MA és egyetemi végzettség 143 fő).



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

Eredmények

SZOCIODEMOGRÁFIAI HÁTTER

A DPR 2015-ös adatfelvételének *nemek szerinti megoszlása* a teljes magyar felsőoktatásban azt a folyamatot mutatja, melyet a felsőoktatás „elnőiesedésének”, feminizációjának neveznek (Jacobs 1996, Charles – Bradley 2002, Fényes – Pusztai 2006, Fényes 2009). Maga a folyamat, bár a nők túlsúlyát mutatja a felsőoktatásban, igen ellentmondásos, korántsem jelenti azt, hogy a nők magas aránya ellenére horizontális és vertikális egyenlőtlenségek ne maradtak volna a felsőoktatásban (Charles – Bradley 2002). Ezt mutatják a képzésterületi eltérések is. Magyarországon 2015-ben (a DPR megkeresésre válaszoló frissdiplomások körében) 61,2% volt a nők aránya. Különösen magas ez a mutató a bölcsészettudományi (76,2%), a gazdaságtudományi (67,6%), a jogi (70,8%), az orvos- és egészségtudományi (74,3%), a pedagógusképzési (82,7%), és a társadalomtudományi (72,7%) képzési területeken. Magát a jelenséget és annak okait e tanulmányban nem elemezzük, csak utalunk arra, hogy – ahogy a témával foglalkozó szakirodalom is megállapítja – a nők magas aránya korántsem jár együtt a felsőoktatási és a munkaerőpiaci hátrányok eltűnésével, vagy új típusú „férfihátrány” kialakulásával (Jacobs 1996, Charles – Bradley 2002, Fényes – Pusztai 2006, Fényes 2009).

A nők aránya az általunk kialakított szociális szakok mintájában, azaz a szociális szakmákban még a társadalomtudományi képzési területnél is magasabb (81%), csaknem eléri a pedagógusképzésben kialakult női arányt. Az egyes szociális szakmákat tekintve a mutatók a következők: szociális munka 85%, szociálpedagógia 90,7%, szociálpolitika 72,3%, szociológia 70,5%. A Felvi.hu honlapon található adatoktól lényegesebb eltérést a szociálpolitika végzettségűek esetében találunk (lásd: 1. táblázat), ennek oka az adatbázisok eltérő kialakításának a módja, a DPR adatfelvételek on-line kérdőívvel történnek, ugyanakkor a Felvi adatbázisai ezen túlmenően összekapcsolják a rendelkezésre álló egyéb adatbázisokat is („adminisztratív adatbázisok egyesítése”). A nők aránya azokon a területeken magasabb, ahol MA képzés is folyik, vagy ahol a munkaerőpiac szegmentáltabb, és többféle intézményben, vagy részben a piaci szektorban is el lehet helyezkedni. A szociális szakmákban a nők magas arányát évtizedek óta detektálják, részben ép a nők magas arányával magyarázták e területek szemi-professziós jellegét (Etzioni 1969). A szemi-professziók, a tanárok, ápolók, szociális munkások esetében a szakmák, professziók jellegzetességeit a nők társadalmi munkamegosztásbeli jellegzetességeivel is magyarázták.

Az egyes képzési területek és szakok között nagy különbségeket találunk a hallgatók és a végzettek között az iskolai életútban, abban, hogy milyen típusú középiskolában végeztek (Róbert 2000, Lannert 2004, Fábri 2008, Kiss 2008, Fehérvári – Imre – Tomasz 2011, Kiss 2013). A magasabb státuszú és presztízsű szakok, illetve szakmák körében a szerkezetváltó középiskolákból érkezettek aránya jelentősebb,



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

és kisebb a (régí típusú) szakközépiskolák végzeteké. A 2015-ös DPR adatbázis alapján a 6-8 osztályos gimnáziumokból érkezettek aránya az összes válaszoló esetében 5,8% volt, ennél magasabb a bölcsészettudományi (7,0%), a gazdaságtudományi (7,2%), a művészetközvetítói (7,6%) és a társadalomtudományi (6,8%) képzési területen (mivel az orvos- és egészségtudományi képzési terület sok, heterogén helyzetű szakot fog át, ezen a képzési területen alacsonyabb ez a mutató).

A szociális szakok esetében a végzetek 3,9%-a érettségizett szerkezetváltó középiskolában, az egyes szakokat tekintve a szociális munkások 3%-a, a szociálpedagógusok 5,9%-a, a szociálpolitikusok 4,3%-a, és a szociológusok 3,8%-a, azaz körükben ez a mutató alacsonyabb a diplomások átlagánál, kivéve a szociálpedagógusokat (a szociális jellegű szakok között szignifikáns különbségek vannak).

A képzési területek és a szakok/szaktmák között nemcsak a hallgatók középiskolájának típusában, hanem a szülők iskolai végzettségében is lényeges eltérések vannak (Róbert 2000, Connor – Dewson, 2001, Gáti 2010, Fónai 2012, Kiss 2013, Ceglédi 2018 Marginson 2016), függetlenül attól, hogy a felsőoktatás egészét tekintve a családi háttér hatása csökkent a felsőoktatásban.¹¹ A különbségek leginkább a karok és a szakok között maradtak meg, ezek egy részét a képzési területek különbségei is mutatják. Az apák és az anyák iskolai végzettségét tekintve mind a képzési területek, mind az általunk vizsgált szociális szakok között szignifikáns eltérések érvényesülnek (a képzési területet minden, vizsgált jelenség esetében szignifikáns hatást gyakorol).

Ha csak a diplomás szülők arányát vizsgáljuk, akkor a 2015-ös adatfelvétel válaszolói körében a frissdiplomások apjának 34,1%-a, anyjának 38,3%-a diplomás, azaz főiskolai és egyetemi végzettségű (beleértve a tudományos fokozattal rendelkezőket is). Szembetűnő, hogy a vizsgált populációban már az anyák végzettsége magasabb az apákénál. A társadalomtudományi képzési területen a diplomás apák aránya 34,1%, az anyáké 38,3%, azaz nem tér el az össze frissdiplomástól. A szociális szakok/szaktmák esetében már más a helyzet, az összes szociális végzettségű válaszoló apjának a 25,2%-a, anyjának a 28,2%-a diplomás, azaz sokkal alacsonyabb a diplomások aránya, mint akár a társadalomtudományi képzési területen. Ez összefügg azzal a jelenséggel is, hogy azok, akiknek a családjában nincs diplomás – azaz „nem tradicionális hallgatók” – azokra a területekre, szakokra aspirálnak, ahova a bejutás könnyebb, így sajátos „non-traditional” felsőoktatási életutak alakulnak ki (Kiss 2013, Pusztai 2011, 2015).

A szociális szakokat tekintve a szociális munkások apjának a 14,4%-a, anyjának a 15,8%-a diplomás. A szociálpedagógusok hasonló mutatói 13,9%, illetve 14%, a szociálpolitikusoké kiugróan magas, 35,5% és 46,7%, akárcsak a szociológusoké,

¹¹ A felsőoktatás és a társadalmi egyenlőtlenségek kapcsolatának elméleti modelljeit elemzi: Ceglédi 2018.



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

45,9%, és 51,5%. E két utóbbi szak esetében csak az egyik magyarázat lehet az, hogy az MA szinten végzettek között magasabb a magasabb státuszú családokból érkezők aránya, a másik magyarázat a szakok „tudományos” profiljához kapcsolható, azaz a diszciplináris szocializáció szerepe e szakok esetében nagyobb lehet, mint a gyakorlatiasabb szociális munka és a szociálpedagógia esetében.

Bár – kapcsolódva a szakmai szocializációhoz – fontos hatása volna a családon belüli szakmai mintaadásnak, a frissdiplomások igen kis hányadának van hasonló végzettségű nagyszüleje, vagy szüleje (ez a 2015-ös adatfelvétel alapján az agár, műszaki, gazdaságtudományi, pedagógus, orvos és egészség tudományi területeken jellemzőbb). Az összes frissdiplomás nagyszüleinek a 4,8%-a, és szülejének 11,8%-a végzett hasonló, vagy ugyanazon a területen, és folytat hasonló munkát. A társadalomtudományi képzési területen ez 2%, illetve 7,5%, a szociális szakok esetében pedig 2,9%, illetve 8,7%. Az, hogy a szülők, de különösen a nagyszülők között hasonló végzettségűek és munkájuk is előforduljanak, attól is függ, hogy egy adott szakma mikor alakult ki és terjedt el, hisz például a vizsgált szociális szakmák alapvetően a rendszerváltás után nyertek polgárjogot a képzésben, mégha képzési és szakmai előzményeik voltak is.

A családi háttér fontos mutatója, hogy a megkérdezettek milyenek ítélik családjuk gyerekkorukbeli gazdasági helyzetét (3. táblázat) – ez természetesen nagyon viszonylagos, hisz becslésen alapul, amit számos tényező torzíthat, így nem egy objektív mutatóról, sokkal inkább percepcióról van szó.

3.táblázat: Összességében milyenek ítéli meg családjá anyagi helyzetét, amikor 14 éves volt (átlag, 1=az átlagosnál sokkal jobb, 5=az átlagosnál sokkal rosszabb)

Képzési területek átlaga	2,91
Társadalomtudományi képzési terület	2,88
Szociális szakok átlaga	3,03
Szociális munka	3,18
Szociálpedagógia	3,07
Szociálpolitika	2,79
Szociológia	2,85

*Forrás: DPR 2015, a szerzők számításai
Képzési terület $p=0,000$, szociális szakok $p=0,000$*

A család anyagi helyzetének a megítélése mind a képzésterületek, mind a szociális szakok esetében szignifikáns különbségeket mutat. A társadalomtudományi képzési terület frissdiplomásai a válaszoló végzettek átlagnak megfelelően becsülte családjá helyzetét, a szociális szakok, szakmák képviselői azonban rosszabbnak látják



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

azt, a szociális munkások érzékelik úgy, hogy családjuk anyagi helyzete szerény volt. Ez részben összefügg a gyerekkori család társadalmi státuszával is, amit leginkább a szülők iskolai végzettségével jellemeztünk. A szociálpolitika és a szociológia szakokon végzettek most is kilógnak a sorból, a frissdiplomás átlaghoz közelebb, vagy attól kedvezőbbnek tartják gyerekkori családjuk anyagi helyzetét. Az eddigi eredmények azt mutatják, hogy a társadalomtudományi képzési terület a kedvezőtlenebb pozíciójúak közé tartozik, és az ide tartozó „szociális” szakok/ szakmák mutatói a saját képzési területén belül is szerények. Ugyanakkor a képzés céljából, hagyományából, a képzés tudományos diszciplináris és/vagy kontra gyakorlati jellegéből és az elhelyezkedési lehetőségekből következően kettészakad, a szociális munkások és a szociálpedagógusok valamint a szociálpolitikusok és a szociológusok csoportjára.

Átmenet a munka világába

Az évtizedekig jellemző, „klasszikus” felsőoktatási életút természetes befejezése volt az, hogy a diploma megszerzése után következett a munkaerő-piaci életút, karrier. Ez több ok miatt is megváltozott a kilencvenes – kétezres években, és a munkaerőpiacra való kilépésnek számos formája és útja alakult ki (Teichler 1999, Nándori 2010, Gáti – Róbert 2013). Az átmenet a felsőoktatás és a munkaerőpiac között alakul ki, ami igen sokszínű lehet, például a tanulmányok megszakítása, munka a tanulmányok mellett, vagy kilépés a munkaerő-piacra diploma nélkül, az abszolutórium birtokában. A hazai DPR kutatások különösen ezt az utóbbit vizsgálják. A magyar tapasztalatok szerint a diploma megszerzésének egyik legnagyobb akadályja a nyelvvizsga hiánya (Nándori 2010), ami azonban a lemorzsolódásnak, felsőoktatásból való (abszolutórium nélküli) kimaradásnak is az egyik oka, ezért a lemorzsolódás jelenségét vizsgáló kutatások a munkaerő-piaci életutat is érintik (Fenyves et al. 2017). Önmagában a diploma hiánya nem feltétlenül jelent munkaerő-piaci hátrányt, azonban fontos a végzettség területe, például jogi vagy orvosi, egészségügyi szakmákkal diploma nélkül sokkal kisebb az esély elhelyezkedni, mint agrár, bölcsészeti, vagy társadalomtudományi területen (Nándori 2010).

A 2015-ös DPR adatfelvétel alapján az látható, hogy a válaszolók kétharmada (67,6%) szerezte meg az abszolutórium után közvetlenül a diplomáját (a DPR mintájába azok kerültek, akik a megkeresés idején legalább abszolutóriummal rendelkeztek). A művészeti képzési területen 78,1%, a közigazgatási és rendészeti 78,1%, az orvos- és egészség tudományin 77,7%, a pedagógusképzésben 71,6% és a természettudományos képzési területen 74,2%. A társadalomtudományi képzési területen ez a mutató 62,7% volt, ami alatta marad a válaszolók átlagának, és a vizsgált szociális szakok esetében még alacsonyabb, 58,8% volt azoknak az aránya, akik nem szereztek az abszolutórium után közvetlenül diplomát (a szociális szakok között nem érvényesült szignifikáns különbség).



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

Ahogy arra utaltunk, a késedelem oka meghatározóan a nyelvvizsga hiánya volt, az összes válaszoló 70%-a esetében. Jóval magasabb arány a következő képzési területeken alakult ki: agrártudományi (83,3%), gazdaságtudományi (77,2%), műszaki (75,7%), művészetközvetítői (93,9%), közigazgatási és rendészeti (85,1%), pedagógusképzés (79,7%), sporttudományi terület (88,2%) és a társadalomtudományi területen (75,2%). A szociális szakok esetében a hasonló mutató 77%, és a szakok között szignifikáns különbség érvényesül (4. táblázat).

4. táblázat: Mi volt a késedelem oka, %

	A nyelvvizsga hiánya	Egyéb ok
Összes képzési terület	70,0	30,0
Társadalomtudományi képzési terület	75,2	24,8
Szociális szakok	77,0	23,0
Szociális munka	87,6	12,4
Szociálpedagógia	95,4	4,6
Szociálpolitika	57,1	42,9
Szociológia	57,0	43,0

Forrás: DPR 2015, a szerzők számításai.

Képzési terület $p=0,000$, szociális szakok $p=0,000$

A szociális szakok esetében e területen is érvényesül a szakok/szakmák „kettéválása”, a szociális munkások és a szociálpedagógusok esetében nagyon magas a nyelvvizsga hiánya, mint ok a diploma késedelmes megszerzésében, ehhez képest a másik két szak mutatói kedvezőbbek.

A diploma hiánya nem jelenti azt, hogy a hallgatók ne lépnének ki a munkaerőpiacra, hisz ez is a már utalt rugalmas átmenetek egyik lehetősége. Azoknak, akiknek a megkérdezéskor csak abszolutóriumuk volt, a 42 százaléka lépett ki azzal a munkaerőpiacra, különösen az agrártudományi (47,7%), a bölcsészettudományi (48,8%), a művészetközvetítői (78,8%), a természettudományi (46,1%) és a társadalomtudományi területen (48,4%) – kifejezetten alacsony a kilépők aránya a jogi (22,4%) és a művészeti területen (26,2%). A szociális szakokon végzettek hasonló mutatója alig tér el a társadalomtudományi képzési területen végzettekétől (48%), és a szakok között nincs szignifikáns különbség.

A munkaerőpiaci stratégiákat az is befolyásolja, hogy dolgozott-e már valaki az abszolutórium megszerzésekor – nyilván ezt jelentős mértékben az alakítja, hogy az adott képzésben mekkora a levelező tagozatosok aránya. 2015-ben az összes válaszoló 40,5%-a dolgozott már az abszolutórium megszerzésekor.



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

Ha valaki diploma nélkül lép ki a munkaerőpiacra, akkor számolnia kell azzal, hogy hátrányok érik. Azoknak, akik abszolutóriummal helyezkedtek el, a 33 százaléka jelezte azt, hogy ez nem járt számára hátránnyal – különösen nem a gazdaságtudományi (38,6%), az informatikai (43,1%), a művészeti (45,6%) és a művészetközvetítő területeken (68,8%). A társadalomtudományi képzési területen ez a mutató 33,2 százalék volt. A szociális szakok között szignifikáns különbség van, a szociális munkások (akiknek csak abszolutóriumuk van) 14,6%-a, a szociálpedagógusok 13,6%-a, a szociálpolitikusok 46,2%-a és a szociológusok 34,6%-a számolt be arról, hogy a diploma hiány nem jelentett számára hátrányt.

A munkaerőpiaci előnyöket az is jól jelzi, hogy a frissdiplomások közül kik végeztek a tanulmányaikhoz kapcsolódó szakmai munkát már hallgató korukban (ezt a képzési terület lehetőségei mellett az is alakítja, hogy mekkora a levelező tagozaton tanulók aránya). A frissdiplomások 60,5 százaléka állította azt, hogy már a végzés előtt folytatott a tanulmányaikhoz kapcsolódó szakmai munkát, leginkább az informatikusok (71,1%), a műszaki (65,3%), a művészeti (76,7%), a közigazgatási és rendészeti (65,2%) területeken és a pedagógusképzésben tanulók (70,3%). A társadalomtudományi képzési területen ez a mutató 58%, a szociális szakoknál 60,2% (szignifikáns különbséggel a szakok között): a szociális munkások 66,1%-a, a szociálpedagógusok 47,2%-a, a szociálpolitikusok 70,2%-a, és a szociológusok 58,6%-a dolgozott.

A munka világába való átmenet fontos lépése, hogy ki hogyan kerül az első munkahelyére (5. táblázat).

5. táblázat: Hogyan jutott az abszolutórium utáni első munkájához

	<i>Összes képzési terület</i>	<i>Társadalomtudományi képzési terület</i>	<i>Szociális szakok</i>
Álláshirdetésre jelentkezett	36,9	36,8	31,7
Munkáltatónál jelentkezett	17,3	12,9	13,7
Intézményi karrieriroda révén	1,9	1,3	1,8
Vállalkozóként kezdte	0,8	0,8	0,0
Gyakorlati helyén alkalmazták	8,3	7,5	10,2
Tanári ajánlás révén	2,5	1,8	2,5
Korábbi munkakapcsolat révén	4,8	3,9	5,3
Egy személyes ismeretség révén	23,2	30,0	29,6
Egyéb módon	4,3	5,0	5,3

Forrás: DPR 2015, a szerzők számításai.

Képzési terület $p=0,000$, szociális szakok $p=0,286$



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

Ebben a képzési területek között igen, a szociális szakok között nem érvényesül szignifikáns különbség. A legjellemzőbb a formális módok választása (álláshirdetés, jelentkezés a munkáltatónál), emellett az informális, személyes módozatok alkalmazása (gyakorlati hely, korábbi munkakapcsolat, személyes ismeretség). Ami szembe-tűnő, hogy milyen csekély a felsőoktatási intézmények hatása az elhelyezkedésben. A társadalomtudományi képzési területen az összes frissdiplomához képest nagyobb a személyes ismeretség szerepe, a négy szociális szak esetében még jelentős a gyakorlati hely hatása az elhelyezkedésre.

Munkaerőpiaci státusz

Láttuk, hogy a „diploma hiánya nem akadály”, ha valaki el akar helyezkedni a munkaerő-piacon, bár az esélyeket, a betölthető pozíciókat és a jövedelmet azért befolyásolja, arról nem is szólva, hogy a közszektor alkalmazási kritériumai a diploma meg-létét preferálják. A munkaerő-piaci pozíciót jelentős mértékben alakítja, hogy a vég-zés óta (beleértve az abszolutórium megszerzését is) valaki volt-e már legalább egyszer munkanélküli (6. táblázat).

6. táblázat: Ennek a végzettségnek a megszerzése óta volt-e munkanélküli?

	igen
Összes képzési terület	29,4
Társadalomtudományi képzési terület	37,1
Szociális szakok	34,3
Szociális munka	28,1
Szociálpedagógia	37,7
Szociálpolitika	23,4
Szociológia	42,7

Forrás: DPR 2015, a szerzők számításai.

Képzési terület $p=0,000$, szociális szakok $p=0,001$

A képzési területek között a munkanélküliség előfordulását illetően szignifikáns különbségek érvényesülnek, akárcsak a szociális szakok között. A társadalomtu-dományi képzési területen az összes válaszoló diplomához képest magasabb azok aránya, akik voltak már munkanélküliek; magas még a mutató az agrártudományi (36,1%), a bölcsészettudományi (38,3%), a művészeti (41,9%), a művészetközvetítői (56,3%) és a természettudományos területen (40,2%). A vizsgált négy szociális



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

szakon végzettek közül a szociálpedagógusok és a szociológusok körében magasabb ez a mutató, azaz e területen nem a szociális munka – szociálpedagógia, illetve szociálpolitika – szociológia törésvonal érvényesül. A szociológia esetében láttuk, hogy a képzés jellegéből és célrendszeréből következően eleve széles területre képez, miközben a tudományos, diszciplináris aspektus is erős, ám a képzés metodikai ismeretanyaga miatt (ami nem csak tudományos értelemben vett metodikát jelent) a szociológusok a piaci szektorban is „életképesnek” tűnnek, igaz, nehezebb megtalálniuk azokat a területeket, ahol elhelyezkedhetnek (ehhez lásd: 2. táblázat). Valószínű, hogy a lehetőségek keresése miatt fordul elő esetükben többször az, hogy munkanélküliek.

Az, hogy egy képzési területen, vagy szakon/szakmában magasabb arányban fordul elő, hogy valaki már volt munkanélküli, nem jelent azt, hogy a szakma aktivitási, foglalkoztatási mutatói rosszak lennének (7. táblázat).

7. táblázat: Jelenlegi fő munkaerő-piaci státusz

	<i>Alkal- mazott</i>	<i>Önfoglal- koztató</i>	<i>Vállal- kozó</i>	<i>Munka- nélküli</i>	<i>Nappalin tanuló diák</i>	<i>GYES, GYED</i>	<i>Inaktív</i>
Összes képzési terület	80,6	2,5	2,3	3,7	6,3	3,7	0,9
Társadalom- tudományi képzési terület	77,9	3,4	2,4	5,1	6,8	2,8	1,6
Szociális szakok	85,0	1,7	1,3	2,6	4,4	4,1	1,0
Szociális munka	90,5	1,2	0,9	1,8	1,8	3,3	0,6
Szociálpedagógia	86,6	0,6	0,0	2,5	3,2	4,5	2,5
Szociálpolitika	89,4	2,1	0,0	2,1	0,0	6,4	0,0
Szociológia	75,2	2,9	2,9	3,8	9,7	4,6	0,8

Forrás: DPR 2015, a szerzők számításai.

Képzési terület $p=0,000$, szociális szakok $p=0,000$

Így például a társadalomtudományi képzési területhez képest a négy vizsgált szak/szakma foglalkoztatási mutatói kedvezőbbek, a megkereséskor a munkanélküliek aránya is jóval alacsonyabb volt (2,6%) a teljes képzési területhez képest (5,1%). A szociális szakok/szakmák esetében a foglalkoztatás különböző formáinak, különösen az alkalmazotti foglalkozásnak a mutatói magasak, a szociológusok esetében ez alacsonyabb, de körükben jelentős a hallgatók aránya (az MA szinten tanulmányokat folytatóké). A szociális szakok között a vezető – beosztott hierarchia alapján is érvényesülnek különbségek (8. táblázat).



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

8. táblázat: Milyen beosztásban dolgozik

	<i>Felső vezető</i>	<i>Középvezető</i>	<i>Alsó vezető</i>	<i>Beosztott diplomás</i>	<i>Beosztott nem diplomás</i>
Összes képzési terület	2,6	10,4	7,8	65,8	13,4
Társadalomtudományi képzési terület	3,4	12,1	7,6	59,4	17,6
Szociális szakok	4,4	13,4	5,6	55,5	21,1
Szociális munka	6,6	13,9	6,3	53,0	20,2
Szociálpedagógia	1,7	12,4	5,0	55,4	25,6
Szociálpolitika	9,8	31,7	4,9	46,3	7,3
Szociológia	1,1	9,0	5,1	62,1	22,6

Forrás: DPR 2015, a szerzők számításai
Képzési terület $p=0,000$, szociális szakok $p=0,001$

Ezek egy részét a szakmai képzés céljai alakítják, hisz a szociális munkásoknak és a szociálpolitikusoknak alkalmasnak kell lenni szervezetek irányítására, így a felső-, és az életkorukból következően különösen a középvezetők aránya jelentős a körükben. Ilyen szakmai képzési cél a szociológusok esetében elsősorban az MA szintű képzésben fogalmazódik meg. Ezek az eltérések a fő munkaviszony jellege alapján is érvényesülnek (9. táblázat).

9. táblázat: A fő munkaviszony jellege

	<i>Állandó jellegű és határozatlan idejű</i>	<i>Határozott idejű</i>	<i>Alkalmi, vagy megbízás jellegű</i>
Összes képzési terület	82,6	14,7	2,7
Társadalomtudományi képzési terület	78,8	17,4	3,8
Szociális szakok	78,8	18,4	2,7
Szociális munka	82,3	16,1	1,6
Szociálpedagógia	84,3	15,0	0,7
Szociálpolitika	79,5	18,2	2,3
Szociológia	69,7	24,4	6,0

Forrás: DPR 2015, a szerzők számításai
Képzési terület $p=0,000$, szociális szakok $p=0,003$



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

A különbség a munkaerőpiaci helyzetet és folyamatokat tekintve, szemben a társadalmi háttér kapcsán megfigyelhető „törésvonallal”, a szociológia végzettségűek és a többi szociális szakmabeliek között érvényesül, ez utóbbiak meghatározó módon állandó jellegű és határozatlan idejű munkaviszonyban dolgoznak, míg a szociológus végzettségűek között magasabb a határozott idejű és az alkalmi jellegű munkákat végzők aránya. Ez egyidejűleg előny és hátrány a szociológiát végzettek számára, hisz egyrészt nagyobb a munkaerő-piaci bizonytalanság, ugyanakkor (a képzés tartalma, például a metodikai ismeretek miatt) a piaci, kötetlenebb és rugalmasabb lehetőségeket jobban ki tudják aknázni. Ezt igazolják a 10. táblázat adatai is.

10. táblázat: A munka közszolgálati jellege

	<i>Köztisztviselő, közalkalmazott</i>	<i>Állami, önkormányzati vállalati alkalmazott</i>	<i>Más helyen dolgozik</i>
Összes képzési terület	33,8	7,4	58,8
Társadalomtudományi képzési terület	36,6	8,0	55,4
Szociális szakok	54,2	6,4	39,5
Szociális munka	66,9	6,4	26,7
Szociálpedagógia	64,5	7,2	28,3
Szociálpolitika	48,8	9,3	41,9
Szociológia	28,5	5,0	66,5

Forrás: DPR 2015, a szerzők számításai
Képzési terület $p=0,000$, szociális szakok $p=0,000$

A végzett munka és a képzettség viszonya, elégedettség a munkával

A frissdiplomások munkaerőpiaci beilleszkedését és a munkával való elvárásait és elégedettségét jelentős mértékben befolyásolja, hogy végzettségük, szaktudásuk és a végzett munka hogyan illeszkedik egymáshoz. Ez jelenti a képzés során megszerzett tudás használatát (1. ábra és 11. táblázat), valamint a képzettség szintjének és a végzett munkának a megfelelését (12. táblázat). A megfelelés a képzettség szintje és a tudás alkalmazása tekintetében a munkaerőpiaci sikeresség egyik mutatója is. A végzettségnek nem megfelelő elhelyezkedést túlképzettségnek nevezi a szakirodalom, ami csak részben van összefüggésben a túlképzéssel (Rumberger 1981, Fónai – Kotsis – Szűcs 2014.).

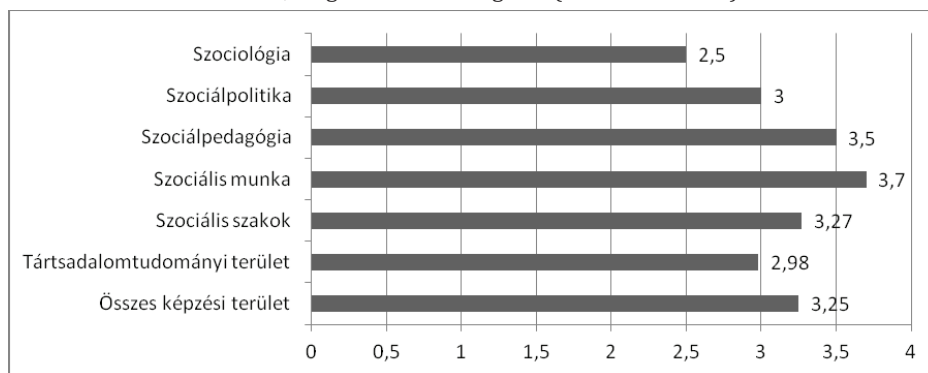
A jelenség meglete utalhat egyrészt arra, hogy a tömegesedő képzés eredményeképpen a képzettek nem találnak a végzettségüknek megfelelő munkát, és ezért túl-



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

képzetté „válnak”. A *helyettesítési elmélet* (Daly et al. 2000, Smoorenburg – van der Velden 2000, Büchel – Ham 2003) szerint a túlképzett munkavállalók például a munkatapasztalat hiányát ellensúlyozzák az alacsonyabb végzettséggel. A *karrier mobilitási elmélet* (Sicherman – Galor 1990) szerint a jobb karrier lehetőség reményében vállalják az alacsonyabb végzettséget igénylő munkakört a ranglétra alján. Az *illeszkedési elmélet* (Büchel 2001) szerint hosszabb/rövidebb időnek el kell telnie az illeszkedés (a munkakör és a munkavállaló végzettségének illeszkedése) megállapításához. Magyarázatot adhat még a túlképzettség jelenségére az egyének mobilitási hajlandósága, és családi állapota. Mivel alacsonyabb *mobilitási hajlandóság* (Büchel – Ham 2002) esetén és család mellett (Costa – Kahn 2000) jellemzően szűkebb munkapiacon kényszerülnek munkát keresni, amely szintén növeli a túlképzettség esélyét (Fónai – Kotsis – Szűcs 2014).

1. ábra: Milyen mértékben használja jelenlegi munkájában a tanulmányai során elsajátított tudást, megszerzett készségeket (öt fokozatú skála)



Forrás: DPR 2015, a szerzők számításai
Képzési terület $p=0,000$, szociális szakok $p=0,000$

A végzés után, a munkába állást követő egy-három évben (a DPR kutatások ezeket az időszakokat vizsgálják) a frissdiplomások legfeljebb „közepes” mértékben érzik azt, hogy a tanulmányaik során elsajátított tudást és készségeket használják a munkájukban. A vázolt elméletek közül nem tudunk egyet kiemelni, amely magyarázná a viszonylag szerény mértékű alkalmazását a megszerzett tudásnak, akár három magyarázó elmélet egyidejű hatása is érvényesülhet, a helyettesítési, a karrier-mobilitási és az illeszkedési elméleté.

A társadalomtudományi képzési területen még rosszabb a helyzet, hisz a végzetek nagyon alacsony szintű tudásalkalmazásról számolnak be. A szociális szakok esetében a helyzet kedvezőbb, különösen a gyakorlatiasabb szociális munka és a szociálpedagógia esetében. Úgy tűnik, e két szak a képzés során olyan ismereteket és



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

készségeket ad át, illetve alakít ki, amelyek a végzés után sikerebben alkalmazhatók, mint az inkább diszciplináris, erősebben teoretikus és metodikai alapú szociálpolitikai és szociológiai képzés. Ez utóbbi esetében, ahogy láttuk, nagyon sokszínű munkaerőpiaci lehetőségek és pályakezdés áll a végzettek előtt, ám, úgy tűnik, a képzés során megszerzett tudásuknak csak a kisebb részét tudják alkalmazni.

11. táblázat: Milyen szakterületen végzett tanulmányok felelnek meg a legjobban a munkájának

	<i>Csak a saját tanulmányok szakterülete</i>	<i>A saját és a kapcsolódó szakterületek</i>	<i>Egy egészen más szakterület</i>	<i>Bármilyen szakterület</i>
Összes képzési terület	19,3	59,6	15,2	5,9
Társadalomtudományi képzési terület	8,3	56,2	24,4	11,1
Szociális szakok	10,5	59,9	20,8	8,8
Szociális munka	15,7	64,7	11,8	7,8
Szociálpedagógia	10,4	65,9	19,3	4,4
Szociálpolitika	2,3	76,7	16,3	4,7
Szociológia	4,5	45,0	36,5	14,0

Forrás: DPR 2015, a szerzők számításai

Képzési területek $p=0,000$, szociális szakok $p=0,000$

A képzés során megszerzett tudás használatának mértéke mellett – amely a munkaerőpiaci beilleszkedés sikere mellett a munkával való elégedettséget is alakítja – az is fontos, hogy a végzett munkához mennyire illeszkedik a megszerzett tudás és a szakmai készségek. A frissdiplomás válaszolók mindössze egyötöde (19,3%) érzékeltte úgy, hogy felsőoktatási (szakmai) tanulmányai teljes mértékben megfelelnek a végzett munkának, legjellemzőbb az, hogy a saját és a kapcsolódó területek tudását tudják alkalmazni. Ehhez képest a társadalomtudományi képzési területen végzettek kevesebb, mint egytizede (8,3%), a szociális szakok pályakezdőinek az egytizede (10,5%) érzékeli azt, hogy munkájához a megszerzett tudását alkalmazza, esetükben is fontos a kapcsolódó szakterületek tudásanyaga, különösen a szociálpolitikusok esetében. Ha a Felvi.hu által a szöfelfő elemzés alapján készített szakmatérképekre gondolunk,¹² ezek a válaszok igazolást nyernek, azaz a szociális szakmai végzettségűek nagyon széles szakmai spektrumban helyezkednek el a végzés után, ami indokolja

¹² Lásd erre pl.: https://www.felvi.hu/felveteli/szakok_kepzesek/szakleirasok/Szakleirasok/index.php/szak/93/szakmaterkep



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

a véleményüket. A szociológusok esetében a betöltött szakmák, munkakörök, foglalkozások még inkább divergálnak,¹³ így esetükben extrém magas a más szakterület, vagy a bármilyen szakterület szakmai tudásának az alkalmazása. Ez a szociológia szakra/szakmára megfogalmazott állításainkat erősíti, ami sok szempontból megfelel a korábbi, a szociológiáról és a képzésről folyó viták állításainak is, azaz a szociológia („szociológus”) nem egységes professzió, maga a képzés ezért is nehezen tud fókuszálni valamilyen munkaerőpiaci területre. Ez a képzés és a szak/szakma nagy hátránya, ugyanakkor az erős elméleti és módszertani képzés miatt a szociológusok (a képzés szintjétől függetlenül) képesek tudásukat a legkülönbözőbb területeken alkalmazni – ebben valószínűleg a módszertani felkészültség magas szintje segíti őket. Ezt az ellentmondásos helyzetet mutatják a 12. táblázat eredményei is.

12. táblázat: Milyen szintű képzettség felel meg legjobban jelenlegi munkájának

	PhD	Egyéb posztgraduális képzettség	Egyetemi diploma, MA végzettség	Főiskolai diploma, BA végzettség	Nem igényel felsőfokú végzettséget
Összes képzési terület	2,4	2,9	36,6	41,8	16,3
Társadalomtudományi képzési terület	09	1,6	26,7	47,1	23,7
Szociális szakok	2,3	1,5	22,5	51,1	22,5
Szociális munka	0,3	1,3	18,2	60,3	19,9
Szociálpedagógia	0,7	2,9	6,6	66,4	23,4
Szociálpolitika	0,0	0,0	51,2	37,2	11,6
Szociológia	7,1	1,0	34,2	29,1	28,6

Forrás: DPR 2015, a szerzők számításai

Képzési területek $p=0,000$, szociális szakok $p=0,000$

A végzettség és a munka illeszkedésének problémáit jelzi, ha a diplomások nem felsőfokú végzettséget igénylő munkakörökben dolgoznak, munkájuk nem igényel felsőfokú végzettségű tudást. A 2015-ös adatfelvétel során válaszolók diplomások közül minden hatodiknak (16,3%) a munkája nem igényel felsőfokú végzettséget – ez a társadalomtudományi képzési területen és a szociális szakok esetében még magasabb is. A szociális szakok közül a szociálpolitikusok végeznek a legkevésbé olyan munkát, ami nem igényel felsőfokú végzettséget, ennek egyik oka az lehet, hogy a szak/szakma csak MA képzési szinten végezhető el – igaz, ettől függetlenül 11,6 szá-

¹³ Szociológia BA szakon végzettek esetében ehhez lásd: https://www.felvi.hu/felveteli/szakok_kepzesek/szakleirasok!/Szakleirasok/index.php/szak/95/szakmaterkep

Szociológia MA szakon végzettek:

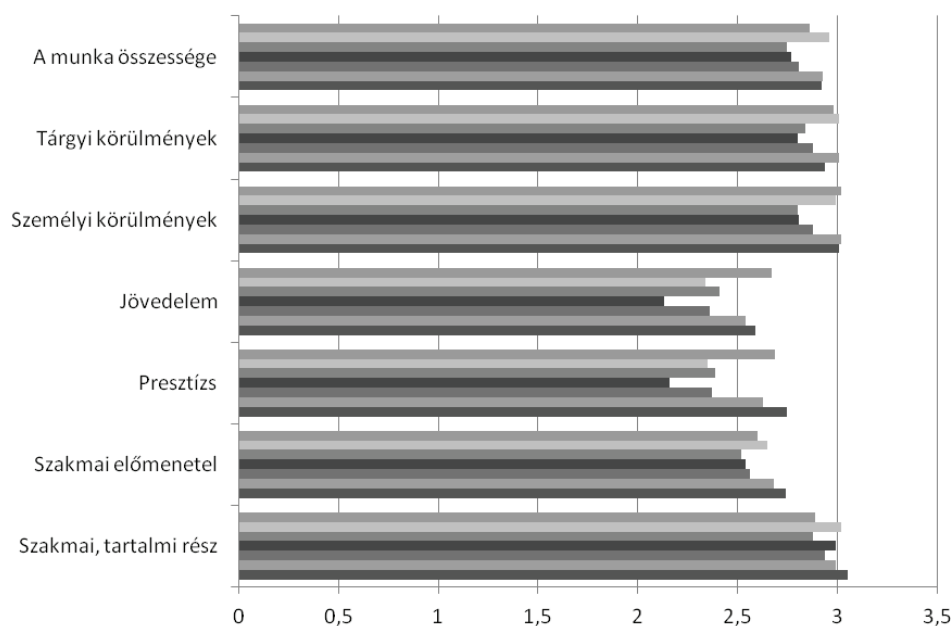
https://www.felvi.hu/felveteli/szakok_kepzesek/szakleirasok!/Szakleirasok/index.php/szak/237/szakmaterkep



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

zalékuk úgy érzi, munkájához nem szükséges MA/egyetemi diploma. A legellentmondásosabb e tekintetben is a szociológusok helyzete, hisz körükben a legmagasabb azoknak az aránya, akik a PhD-t nevezték meg szükséges szintként, ugyanakkor több mint egynegyedük (28,6% szerint nincs szükség a munkájukhoz felsőfokú végzettségre. A felsőoktatásban elsajátított tudás alkalmazhatóságának a szubjektív átélése minden bizonnyal nagy hatást gyakorol arra is, hogy a frissdiplomások mennyire elégedettek munkájuk összetevőivel (2. ábra).

2. ábra: Elégedettség a munka összetevőivel (ötfokozatú skálán)



	Szakmai, tartalmi rész	Szakmai előmenetel	Presztízs	Jövedelem	Személyi körülmények	Tárgyi körülmények	A munka összessége
■ Szociológia	2,89	2,6	2,69	2,67	3,02	2,98	2,86
■ Szociálpolitika	3,02	2,65	2,35	2,34	2,99	3,01	2,96
■ Szociálpedagógia	2,88	2,52	2,39	2,41	2,8	2,84	2,75
■ Szociális munka	2,99	2,54	2,16	2,13	2,81	2,8	2,77
■ Szociális szakok	2,94	2,56	2,37	2,36	2,88	2,88	2,81
■ Társadalomtudományi	2,99	2,68	2,63	2,54	3,02	3,01	2,93
■ Összes képzési terület	3,05	2,74	2,75	2,59	3,01	2,94	2,92

Forrás: DPR 2015, a szerzők számításai

Képzési területek: az összes összetevő esetében $p=0,000$

A szociális szakok esetében presztízs: $p=0,000$, jövedelem: $p=0,000$, személyi körülmények: $p=0,50$



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

Az összes válaszoló frissdiplomás leginkább a munkája szakmai összetevőjével elégedett, bár láttuk, hogy egyötödük véleménye az, hogy nem alkalmazza a képzés során tanultakat, és egyhatodik úgy érzi, munkája nem igényel felsőfokú végzettséget. Az, hogy munkájuk összetevőivel legfeljebb közepes szinten elégedettek, beleértve annak tartalmi részét is, arra utal, hogy önmagában nemcsak az illeszkedés (a megszerzett szakmai tudás, és annak szintje) az, ami a pályakezdők elégedettségét alakítja, valószínű, hogy legalább ennyire szerepet játszik a munka többi összetevőjével való elégedettség is, bár az tény, hogy a tartalmi és a végzettség szintje szerinti illeszkedés szignifikáns hatást gyakorol a munka összetevőivel való elégedettségre. Ezek közül a jövedelemmel¹⁴ és a szakmai előmenetel lehetőségével a legelégedetlenebbek, bár e tényezőkre a pályakezdés állapota és a munkában eltöltött idő, a munkatapasztalatok is hatást gyakorolnak. A társadalomtudományi képzési terület szakjain végzettek valamivel kevésbé elégedettek a munka összetevőivel, mint a vizsgált diplomás átlag, leginkább a munkájuk tárgyi körülményeivel való elégedettségük emelkedik ki. A szociális szakok/szakmák végzettjei minden területen rosszabbnak látják helyzetüket, nemcsak a diplomások átlagához, hanem a társadalomtudományi képzési terület többi végzettjéhez képest is. A szociális szakok/szakmák közötti eltérések alapján úgy tűnik, hogy néhány területen, és a „munka összességét tekintve” a szociálpolitikus és szociológus végzettségűek elégedettsége áll közelebb egymáshoz, ugyanígy a másik két szak/szakma végzettjeinek elégedettsége is a másikhöz. Ugyanakkor a szignifikáns különbségeket mutató területeken a szociológusok kilógnak a sorból, ők a legkevésbé elégedetlenek. Ez azt is jelenti, hogy önmagában – ahogy erre már utaltunk – az illeszkedés disszonanciái nem önmagukban alakítják a munkával, annak összetevőivel való elégedettséget, hisz az illeszkedés alapján a legelégedetlenebbeknek a szociális szakok/ szakmák esetében a szociológusoknak kellene lenni. Az illeszkedés mellett a munka egyéb összetevőinek észlelése, az azokról kialakult percepciók is alakítják az elégedettséget.

Összegzés

Tanulmányunkban négy szociális szakon végzett frissdiplomások főbb demográfiai mutatóit és a munkaerőpiaci beilleszkedésüket, annak jellemzőit vetettük össze. Várakozásunk az volt, hogy e négy szak/szakma közül a szociológusok a többi szakmától eltérő munkaerőpiaci magatartással jellemezhetők, amit részben a képzésük célrendszere, a képzés tartalma, és a potenciális foglalkoztató intézményrendszer flexibilitása magyaráz.

¹⁴ A havi nettó fizetések átlaga a szociális szakmák körében 164935 Ft, a szociális munkások esetében 148305 Ft, szociálpedagógusoknál 133809 Ft, szociálpolitikusoknál 184562 Ft, szociológusoknál 207935. Ft volt a válaszolók szerint.



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

A szociális szakok esetében ehhez képest a szociodemográfiai háttér és a munkaerőpiaci tapasztalatok, elvárások, elégedettség alapján némiképp eltérő képet tapasztaltunk. A szociális munkások és a szociálpolitikusok szociodemográfiai mutatói állnak egymáshoz közelebb, akárcsak a szociálpolitikusok és a szociológusok, amit részben az MA/egyetemi képzési szint hatásával magyaráztunk.

A munkaerőpiaci folyamatokat tekintve a szociológusok már valóban „magukra maradnak”, foglalkoztatásuk jellemzői, annak területe és a (köz)alkalmazotti munka arányát tekintve. Bár az összes szociális szakra/szakra jellemző, hogy igen széles intézményi skálán, sokféle munkakörben helyezkednek el, leginkább a szociológusok azok, akik nagyon sokszínű munkaerő-piaci karriert futnak be. Ez részben összefügg a szociológiáról folytatott, ezredfordulós vita néhány állításával is, így például azzal, hogy szakma-e egyáltalán a „szociológusi”, és milyen területeken dolgozhatnak a szociológusok. Mivel a képzés során jelentős metodikai tudásra és készségekre tesznek szert, az az állapot, hogy nincs olyan intézményrendszer, amely a szociológusokat foglalkoztatná, azt eredményezi, hogy számos területre, intézményrendszerre, foglalkozásra, munkakörre lesznek nyitottak.

Bár a munkaerő-piaci folyamatokat, jellemzőket tekintve a másik három szociális szakma inkább közelebb áll egymáshoz, a munkával való elégedettséget tekintve az látható, hogy a szociális szakok/szalmák közötti eltérések alapján néhány területen, és a „munka összességét tekintve” a szociálpolitikus és szociológus végzettségűek elégedettsége áll közelebb egymáshoz, ugyanígy a másik két szak/szakma végzettjeinek elégedettsége is a másikhoz. Eredményeink azt mutatják, hogy a munkaerő-piaci életutat, annak jellemzőit, és a munkával való elégedettséget magának a szakmának (ha van) a helyzete, a potenciális intézményrendszere, a szóba jöhető foglalkozások, még inkább munkakörök és azok helyzete alakítják. Ehhez természetesen hozzájárul az is, hogy mennyire fogadja el a társadalmi környezete ezeket a szociális szakmákat önálló szakmákként, és hova sorolja a foglalkozások hierarchiájában. A szociális szakok/szalmák közötti hasonlóságokat és eltéréseket részben e szakok/szalmák szociodemográfiai háttére, részben a képzések célrendszere és szakmai tudományos tartalma alakítja.

Irodalom

- Balogh, E. – Budai I. – Goldmann, R. – Puli, E. – Szöllősi, G. (2015): Felsőfokú szociális képzések Magyarországon.
- Banks, S. (2012): *Ethics and Values in Social Work*. Basingstoke, Palgrave Macmillan.
- Benkő, B. (2007): *Szociálpedagógia szakos hallgatók a felsőoktatásban és a munkaerő-piacon*. PhD disszertáció. Debreceni Egyetem, BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola, Neveléstudományi Program.



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

- Budai, I. (2010): Húsz év után – önkritikusan... avagy mit tesz a szociálismunkás-képzés a szakmai identitás alakításában. *Esély*, 4. 51–82.
- Büchel, F. (2001): Overqualification – reasons, measurement issues, and typological affinity to unemployment. In: Descy, P. – Tessaring, M. (Eds.): *Training in Europe. Second report on vocational training research in Europe 2000*. Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg, 453–560.
- Büchel, F. – van Ham, M. (2002): Overeducation, Regional Labor Markets, and Spatial Flexibility. IZA DP No. 424. February.
- Ceglédi, T. (2018): Reziliencia és felsőoktatás: Beteljesül a reziliencia ígérete vagy élesednek a társadalmi egyenlőtlenségek a felsőoktatásban? PhD disszertáció, Debreceni Egyetem, Debreceni Egyetem Humán Tudományok Doktori Iskola.
- Charles, M. – K. Bradley (2002): Equal but Separate? A Cross-National Study of Sex Segregation in Higher Education. *American Sociological Review* 4. 573–599.
- Connor, H. – Dewson, S. (2001): Social Class and Higher Education: Issues Affecting Decisions on Participation by Lower Social Class Groups. *Research Report* 267.
- Costa, D. L. – Kahn, M. E. (2000): Power Couples: Changes in the Locational Choice of the College Educated, 1940–1990. *Quarterly Journal of Economics*, 4. 1287–1315.
- Daly, M. C. – Büchel, F. – Duncan, G. J. (2000): Premiums and penalties for surplus and deficit education. Evidence from the United States and Germany. *Economics of Education Review*, 2. 169–178.
- Etzioni, A. (ed.) (1969): *The Semi – Professions and Their Organization*. Teachers, Nurses, Social Workers, New York: The Free Press, Macmillan.
- Fényes, H. – Pusztai, G. (2006): Férfiak hátránya a felsőoktatásban egy regionális minta tükrében. *Szociológiai Szemle*, 1. 40–69.
- Fényes, H. (2009): Nemek szerinti iskolai eredményesség és a férfihátrány hipotézis. *Magyar Pedagógia*, 1. 77–101.
- Fenyves, V. – Bácsné Baba, É. – Szabóné Szőke, R. – Kocsis, I. – Juhász, Cs. – Maté, E. – Pusztai, G. (2017): Kísérlet a lemorzsolódás mértékének és okainak megragadására a Debreceni Egyetem Gazdaságtudományi Kar példáján. *Neveléstudomány*, 3. 5–14.
- Fábián, G. – Lawson, R. T. – Fónai, M. – Kiss, J. – Soelter, E. (2014): An International Comparison of the Career of Social Work by Students in Social Work. *Acta Medica et Sociologica*, 4. 5–26.
- Fábri, I. (2008): Kik tanulnak tovább? *Felsőoktatási Műhely*, 2 (2).
- Fónai, M. (2012): The Relationship Between Socio-economic Status and Educational Progress. In: Kozma, T. – Bernáth, K. (ed): *Higher Education in the Romania – Hungary Cross-Border Area*. Oradea – Debrecen: Partium Press–CHERD, 13–32.



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

- Fónai, M. – Kiss, J. – Fábíán, G. (1999): Szociális munkás szakos hallgatók pályaképeinek néhány eleme. *Esély*, 1. 114–134.
- Fónai, M. – Pattyán, L. – Szoboszlai, K. (2001): Szociális munkások pályaképeinek néhány eleme. *Esély*, 6. 89–109.
- Fónai, M. – Márton, S. (2007): A Pedagógiai Főiskola Kar hallgatóinak rekrutációja és pályaképeinek néhány eleme. In: Kissné Korbuly, K. (szerk.): *Válogatott tanulmányok III. Hajdúböszörmény: DE TEK Hajdúböszörményi Pedagógiai Főiskola Kar*, 172–181.
- Fónai, M. – Kotsis, Á. – Szűcs, E. (2014): A munkaerő-piaci sikeresség vizsgálata a Debreceni Egyetem végzettjeinek utókövetésén keresztül. *Felsőoktatási Műhely*, 4. 91–107.
- Gáti, A. (2010): Társadalmi háttér és mobilitás. In: Garai, O. – Horváth, T. – Kiss, L. – Szép, L. – Veroszta, Zs. (szerk.): *Frissdiplomások 2010*. Budapest, Educatio Társadalmi Szolgáltató Nonprofit Kft. 155–176.
- Gáti, A. – Róbert, P. (2013): Munkavállalás a tanulás mellett: kényszerűség, vagy befektetés? In: Garai, O. – Veroszta, Zs. (szerk.): *Frissdiplomások 2011*. Educatio Társadalmi Szolgáltató Nonprofit Kft. 93–109.
- Györgyi, Z. (2010): Munkaerő-piaci esélyek, munkaerő-piaci stratégiák. In: Garai, O. – Horváth, T. – Kiss, L. – Szép, L. – Veroszta, Zs. (szerk.): *Frissdiplomások 2010*. Budapest, Educatio Társadalmi Szolgáltató Nonprofit Kft. 37–58.
- Hovanyecz, L. (1996): Hol a szociológia mostanában? Beszélgetés Némedi Dénes szociológussal. *Társadalmi Szemle*, 3. 22–29.
- Huszár, Á. (2002): Sikeres-e a szociológia? *Szociológiai Szemle*, 2. 134–143.
- Jacobs, J. A. (1996): Gender Inequality and Higher Education. *Annual Review of Sociol.* 22. 153–85.
- Johnsson, E. – Svensson, K. (2005): A szociális munka elmélete – gondolatok az intervenció felfogásáról és magyarázatáról. *European Journal of Social Work*, 4. December, 419–434.
- Kiss, J. (2008): Munkaérték preferenciák strukturális változásai a professzionalizáció mértékének és a képzés tartalmi változásainak tükrében. PhD disszertáció, Debreceni Egyetem BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola, Pszichológiai Program.
- Kiss, L. (2013): „Alacsony státuszú” szakok az alapképzésben. In: Garai, O. – Veroszta, Zs. (szerk.): *Frissdiplomások 2011*. Budapest, Educatio Társadalmi Szolgáltató Nonprofit Kft. 67–91.
- Kiss, P. (2008): Tervek, eredmények és kompromisszumok: bejutás a felsőoktatásba. *Felsőoktatási Műhely*, 4. 63–74.



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

- Kleisz, T. (2005): A népművelés és a szociális munka szakmásoké angolszász és magyar metszetekben. PhD disszertáció, Debrecen. Debreceni Egyetem BTK, Multidiszciplináris Bölcsészettudományok Doktori Iskola, Neveléstudományi Program.
- Lannert, J. (2004): Pályaválasztási aspirációk. A 13 és 17 évesek továbbtanulási aspirációi mögött munkáló tényezők három kistérségben. PhD értekezés, ELTE TÁTK, Szociológiai Tanszék, Budapest.
- Marginson, S. (2016): The worldwide trend to high participation higher education: dynamics of social stratification in inclusive systems. Higher Education, June.
- Martincová, J. – Andrysová, P. (2017): Professional preparation of students of social pedagogy in the Czech Republic. Journal of Social Studies Education Research, 8. 47–68.
- Nándori, E. (2010): Átmenet a felsőoktatásból a munkaerőpiacra. In: Garai O. – Horváth T. – Kiss, L. – Szép, L. – Veroszta, Zs. (szerk.): Frissdiplomások 2010. Budapest, Educatio Társadalmi Szolgáltató Nonprofit Kft. 193–202.
- Nagy, K. (2008): Segítő hivatásokat választó hallgatók a „Partiumban”. Debrecen, Debreceni Egyetem BTK, Humán Tudományok Doktori Iskola, Neveléstudományi Program.
- Némedi, D. – Róbert, P. (1995): A szociológia diszciplináris helyzete Magyarországon. Szociológiai Szemle, 4. 52–72.
- Némedi, D. (2000): A szociológia egy sikeres évszázad után. Szociológiai Szemle, 2. 3–16.
- Payne, M. (2014): Modern Social Work Theory. New York, Oxford University Press
- Pusztai, G. (2011): Láthatatlan kéztől a baráti kezekig. Hallgatói értelmező közösségek a felsőoktatásban. Budapest, Új Mandátum Kiadó.
- Pusztai, G. (2015): Pathways to success in higher education: Rethinking the Social Capital Theory in the Light of Institutional Diversity. Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag.
- Róbert, P. (2000): Bővülő felsőoktatás: ki jut be? Educatio, 2000/1. 79–94.
- Rumberger, R. W. (1981): The Rising Incidence of Overeducation in the U.S Labor Market. Economics of Education Review, 3. 293–314.
- Sárközi, Zs. (2002): Eső előtt. Reflexiók Némedi Dénes tanulmányához. Szociológiai Szemle, 3. 160–167.
- Sicherman, N. – Galor, O. (1990): A Theory of Career Mobility. Journal of Political Economy, 1. 169–192.
- Van Smoorenburg, M. S. M. – van der Velden, R. K. W. (2000): The Training of School Leavers Complementarity or Substitution? Economics of Education Review, 2. 207–217.



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

- Szabari, V. (1999): A szociológia gyarmatosítása (Beszámoló a Magyar Szociológiai Társaság 1999. évi közgyűléséről). Szociológiai Szemle, 4. 34–39.
- Teichler, U. (1999): Higher education policy and the world of work: Changing Conditions and Challenges, Higher Education Policy, 12. 285–312.
- Varga, J. (2010): A pályakezdő diplomások keresete, munkaerő-piaci sikeressége a 2000-es évek elején. In: Garai O. – Horváth, T. – Kiss, L. – Szép, L. – Veroszta, Zs. (szerk.): Frissdiplomások 2010. Budapest, Educatio Társadalmi Szolgáltató Non-profit Kft. 59–81.
- Varga, J. (2013): A pályakezdő diplomások munkaerő-piaci sikeressége 2011-ben. In: Garai, O. – Veroszta, Zs. (szerk.): Frissdiplomások 2011. Budapest, Educatio Társadalmi Szolgáltató Nonprofit Kft. 143–171.
- Vaskovics, L. (2002): Szociológia egy eredményes évszázad után és egy eredményes évszázad előtt? Replika Némedi Dénes tanulmányához. Szociológiai Szemle, 3. 150–159.
- Veroszta, Zs. (2016): Frissdiplomások 2015. Kutatási zárótanulmány. Budapest, Oktatási Hivatal Felsőoktatási Elemzési Főosztály.



A felsőoktatási hallgatók civil aktivitása és a lemorzsolódási esélyük összefüggései¹

FÉNYES HAJNALKA² – MARKOS VALÉRIA³ – PUSZTAI GABRIELLA⁴

ABSZTRAKT

Kutatási kérdésünk, hogy az önkéntesség és a civil szervezeti beágyazottság jelent-e védelmet a lemorzsolódás ellen vagy inkább elvon a hatékony tanulástól és hátráltatja a tanulás melletti elkötelezettséget a felsőoktatási hallgatók körében. A civil aktivitás lemorzsolódást akadályozó vagy elősegítő voltát kvantitatív, többváltozós módszerrel vizsgáljuk, és kutatási kérdésünk, hogy van-e tiszta hatása a civil aktivitásnak egyéb társadalmi és demográfiai változók hatásának kiszűrése után is a lemorzsolódási esélyekre. Eredményeink szerint a civil aktivitás sem nem véd, sem nem segíti a lemorzsolódást a vizsgált hallgatók körében. Bár a civil aktivitást számos tényező befolyásolja, a lemorzsolódás ellen pedig elsősorban a szülőkkel való jó kapcsolat véd, azonban az, hogy a civil aktivitás nem von el a tanulástól és a bennmaradás esélyét nem akadályozza, azt is jelenti, hogy elő kell segíteni a hallgatók nagyobb civil aktivitását annak számos más pozitív hatása miatt.

KULCSSZAVAK: felsőoktatási hallgatók, civil aktivitás, lemorzsolódási esély, kvantitatív vizsgálat

ABSTRACT

The civil activity of higher education students and the correlation of their chances of dropping out

Our research question is that volunteering and civil organization membership of higher education students are able to protect against dropping out from higher education or even divert from effective learning and hinder persistence. The positive or negative effect of civil activity of students is measured by quantitative multivariable method, and the question is whether there is there a clear effect of civil activity on persistence, after allowing the effect of other socio-demographic variables. The results show, that civil activity of students neither protect against dropping out nor hinder persistence in our sample. There were several variables which affected civil activity, and the good relationship with parents is protecting the most against dropping out from higher education, but the fact, that civil activity is neither divert from

¹ A kutatás a „Társadalmi és szervezeti tényezők szerepe a hallgatói lemorzsolódásban” 123847 sz. projekt keretében az NKFI támogatásával, a K-17 pályázati program finanszírozásában valósult meg.

² Egyetemi docens, Debreceni Egyetem Szociológia és Szociálpolitika Tanszék.

³ Kutató, Felsőoktatási Kutató és Fejlesztő Központ (Debreceni Egyetem).

⁴ Egyetemi tanár, Debreceni Egyetem, Neveléstudományok Intézete.



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

effective learning, and nor hinder persistence means that it is important to improve civil activity of higher education students due to its' several positive effects.

KEYWORDS: *higher education students, civil activity, persistence, dropping out, quantitative analysis*

Bevezetés

Tanulmányunk két központi fogalom köré rendeződik, a felsőoktatási hallgatók civil aktivitása és a felsőoktatási hallgatók lemorzsolódása. A hallgatók állampolgári részvételét annak egy szeletével, a hallgatók civil szervezeti részvételével és a hallgatók önkéntességével mérjük. Szabó Ildikó „Campus-lét a Debreceni Egyetemen” 2010-es kutatásában központi téma volt a hallgatók politikai és civil aktivitása, és mi is ekkor kezdtünk el foglalkozni elsőként a hallgatók önkéntes munkájával mint az állampolgári aktivitás egyik formájával. Az önkéntességgel kapcsolatos kutatásunkat a 2012-es HERD vizsgálatban és a jelen elemzésben is használt 2014-es IESA kutatásban folytattuk.

A Campus-lét vizsgálat három éve alatt három kötetben foglaltuk össze a kutatás eredményeit, melyben gazdag elemzéseket olvashatunk a hallgatók politikai szocializációjáról és politikai kultúrájáról, csoporttagozódásáról, civil aktivitásáról, politikai identitásáról, értékpreferenciáiról, politikai viselkedéséről, a hallgatói életmódról és szabadidő-eltöltéséről, a politikai attitűdök csoportképző szerepéről, a demokráciához és a mássághoz való viszonyokról és számos más izgalmas témáról. Szabó Ildikó egy olyan szakmai műhelyt hozott létre, amelyben oktatók és hallgatók együtt és egyenrangú partnerként dolgozhattak barátságos és nyugodt szakmai légkörben, és a résztvevő hallgatók közül többen később a tudományos pályán is megállták a helyüket.

Cikkünk másik vizsgálati témája a hallgatói lemorzsolódás. A lemorzsolódás definiálása is nehéz feladat, ezzel ebben a tanulmányban nem foglalkozunk és az empirikus részben egy négy kérdésből álló index segítségével ragadjuk meg a hallgatók lemorzsolódási esélyét, illetve a tanulmányok befejezése melletti elkötelezettségét. A felsőoktatásban levő lemorzsolódást hazánkban, de a fejlett országokban is csak viszonylag kevesen vizsgálják a közoktatáshoz képest. Azonban tanulmányunk szempontjából fontos, hogy vannak olyan egyéni és intézményi tényezők, amelyek növelik a felsőoktatási tanulmányok iránti elkötelezettséget, s még a nagyobb kockázatú hallgatók bennmaradását is segítik. Ennek vizsgálatába illeszkedik jelen elemzésünk is. A felsőoktatásban levő lemorzsolódás és lemorzsolódási esély áll egy friss NKFI kutatásunk középpontjában, melynek eredményeiről csak később tudunk beszámolni, ez a tanulmány egy korábbi kutatás másodelemzése.

Elemzésünkben egyrészt a hallgatók civil aktivitására, másrészt a lemorzsolódási esélyükre ható tényezőket tárjuk fel, és a két témát összeköti, hogy a lemorzsoló-



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

dás lehetséges okainál a hallgatók állampolgári aktivitása (civil szervezeti tagsága és önkéntessége) is magyarázó változó.

Lemorzsolódás a felsőoktatásban

Magyarországon a közoktatásban és a szakképzésben számos kutatás foglalkozik a lemorzsolódással (Németh 2008, Papp 2008, Fehérvári 2015). Kutatásaik középpontjában a lemorzsolódás által veszélyeztetett hallgatók társadalmi helyzete, intézményi jellemzői állnak. A közoktatási lemorzsolódási adatok és a hazai ifjúságkutatások adatai szerint Észak-Magyarország és az Észak-Alföld térsége, valamint községből származóknak legnagyobb az esélye a lemorzsolódásra (Pusztai 2015, Hegedűs 2016), tehát regionális eltérések is vannak.

A felsőoktatásban fontos kutatási terület a felsőoktatási expanzió és a lemorzsolódás összefüggése és a lemorzsolódás okainak feltárása (Tinto 1975, 1993, 2004, Barefoot 2004, Braxton 2000, Meril 2015), és hazánkban is voltak a felsőoktatási lemorzsolódást is érintő vizsgálatok (Veraszta 2010). Az alacsony társadalmi státusz és a lemorzsolódás összefüggése a leggyakoribb kutatási eredmény (Vossensteijn et al. 2015). Azonban Ceglédi (2015) munkáiban klaszterelemzést végzett a hallgatói eredményesség és a társadalmi háttér mentén a felsőoktatási hallgatók körében és kimutatta, hogy a legnagyobb létszámú csoport a tékozlók vagy közömbösek csoportja, akik jó háttérük ellenére kevésbé eredményesek. Tehát vannak olyan hallgatói csoportok, akiknek jó a társadalmi háttere, mégis veszélyeztetettek lehetnek a lemorzsolódásra.

Fontos vizsgálati terület a „nem tradicionális hallgatók” kisebb vagy éppen nagyobb lemorzsolódási esélye, mely a kapcsolati tőke és a lemorzsolódás közti összefüggések elemzése során került a vizsgálatok középpontjába. Az ilyen csoportok integráltsága, beágyazottsága kisebb lehet az akadémiai szférába, éppen ezért veszélyeztetettebbek lehetnek a lemorzsolódásra is. Ilyen csoport lehet a felsőoktatásban önkéntes munkát végzők csoportja és a civil életben aktív hallgatók csoportja is. A nem tradicionális hallgatók egyéb csoportjai, pl. a vallásos kiscsoportok tagjai, a külföldi diákok, a nemzetiségi kisebbségi csoportok stb. szintén veszélyeztetettebbek lehetnek a lemorzsolódás szempontjából kisebb beágyazottságuk miatt (Pusztai 2011, Altbach 2009).

A lemorzsolódás talán legfontosabb oka a hallgató családjának rosszabb anyagi és kulturális háttere (Vossensteijn et al. 2015), mely számos más tényezőt is befolyásol. Ilyen következményváltozó lehet a rosszabb teljesítmény (alacsonyabb átlagok, nyelvvizsgáért kapott többletpontok hiánya stb.), bár lehetnek jó háttérű diákok is rosszabb teljesítményekkel, így a rossz teljesítmény a lemorzsolódást önállóan is befolyásolhatja. Ezt egyben kulturális tőke hátránynak is nevezhetjük Bourdieu nyomán.



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

A diák kapcsolati tőkéje szintén hatással lehet a lemorzsolódásra. A hallgatói beágyazottság mint kapcsolati tőke (Tinto 1975, 1993, Pusztai 2011, 2015), a tanár diák kapcsolat, a diákok társas kapcsolatrendszere, a szülőkkal való viszony mellett a hallgató civil aktivitása és önkéntessége mint kapcsolati tőke is befolyásolhatja a lemorzsolódási esélyeket. Ez utóbbi hatását alig vizsgálták. Emellett a szokásos demográfiai változók, mint a nem és a kor is hatással lehet a lemorzsolódásra (Tinto 1993).

Tinto (1993) modelljében az intellektuális (akadémiai) és szociális (személyes) integráció a legerősebb védelem a lemorzsolódással szemben a felsőoktatásban. A lemorzsolódás okai között a társadalmi, kapcsolati tőke okok állnak a középpontban (a hallgatói és tanári támogatás), de fontosak a szervezeti tényezők is, pl. a campus aktivitások, a nagy csoportlétszámok, végül fontos a diák és az egyetem kapcsolata is, a formális és informális kommunikáció. Emellett persze hatnak a lemorzsolódási esélyekre a diákok adottságai, képességei, tanulmányi eredményei, anyagi háttere (családi és saját helyzete), korábbi oktatási eredményei, szándékaik és elkötelezettségeik, az intézmény más tagjaival való kapcsolatuk, politikai preferenciáik, családi állapotuk, kollégista vagy bejáró státuszuk, szabadidős szokásaik, etnikumuk (Tinto 1975, 1993, Stoecker et al. 1988).

A társadalmi háttért vizsgálva Donovan (1984) kiemeli, hogy a fekete, alacsony jövedelmű diákok körében az intézményi faktorok védtek leginkább a lemorzsolódástól (az akadémiai és szociális integráció), és bár a tanulmányi eredményeknek is erős hatásuk volt, de ezek inkább következményváltozók, melyek függtek magától az integrációtól is, tehát célzott programokkal lehet segíteni a hátrányos helyzetű diákok bennmaradását.

Civil aktivitás és önkéntesség: eddigi eredmények

Kutatásunk középpontjában a hallgatók civil aktivitása és önkéntessége áll, valamint ezek összefüggése a felsőoktatási lemorzsolódással, ezért a továbbiakban a hallgatók civil szervezeti tagságára és önkéntességére ható tényezőket, az ezzel kapcsolatos kutatási eredményeket mutatjuk be.

Bognár (2015) disszertációjában kimutatta, hogy a család szerepe erősebb az állampolgári aktivitásra, mint az iskoláé az ezredforduló utáni 15–29 éves fiatalok körében. Ennek oka lehet, hogy a civil kezdeményezések szerepe gyenge a poszt-kommunizmusban. Kutatások kimutatták, hogy minél erősebb a demokrácia egy országban, annál hatékonyabb az iskola politikai szocializációs szerepe (Csákó 2007a, 2007b, Szabó 2009).

Szabó (2009) munkájában kiemeli, hogy a szocializációs folyamatok összefonódnak, egyfajta szocializációs modellt alkot meg, melyben az elsődleges és másodlagos szocializáció is hatással van a politikai szocializációra. A formális szervezetek, mint



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

az iskola, a politikai szervezetek és az egyház elsősorban az állampolgári magatartásra, míg a nem formális szocializációs színterek, mint a család, a kortárscsoport és az egyéb kapcsolatok a politikai identitásra vannak hatással. A kulturális tényezők és a média szerepe is jelentős a politikai szocializáció során a fiatal generáció körében.

1. táblázat: Az állampolgári részvétel tipológiája

<i>Látens politikai részvétel</i>		<i>Manifeszt politikai részvétel</i>		
Bevonódás	Aktivitás	Hivatalos politikai részvétel	Aktivizmus (parlamenten kívüli részvétel)	
			Legális	Illegális
Egyéni				
Érdeklődés, figyelem, a politikai kérdések nyomon követése	Aktivitás közéleti és társadalmi kérdésekben	Választói részvétel	Parlamenten kívüli részvételi formák (petíció aláírása, bojkott)	Politika által motivált egyéni törvénytelen akciók
Közösségi				
Közösségi identitás hétköznapi magatartásban (pl.: öltözködés, zene, étkezés) való kifejezése	Lokális, érték-alapú közösségi tagság, önkéntes munkát végző csoporttagság	Szervezett politikai részvétel: politikai párt-, szakszervezeti tagság	Lazán szervezett, network alapú szerveződések akcióiban való részvétel (demonstráció, sztrájk, tüntetés)	Illegális és erőszakos akciók (zavargások, épületek megszállása, rongálás)

Forrás: Ekman – Amna (2012: 292) nyomán

Ekman és Amna (2012) tipológiájában az egyetemista hallgatók szervezetekben való tagsága és önkéntes munkája, mely kutatásunk középpontjában áll, egy látens politikai aktivitás és az állampolgári részvételnek csak egy viszonylag kis szelete. Pusztai (2017) munkájában kimutatta, hogy a kisebbségi státuszú egyetemisták, a diplomás apákkal rendelkezők, a bourdieu-i magaskultúra fogyasztásban erős hallgatók és azok a hallgatók, akiknek az oktatókkal gyakoribb a kommunikációja, gyakrabban vesznek részt civil szervezetekben egyetemi éveik alatt. Érdekes módon az anyagi helyzet és a lakóhelyük településtípusa nem befolyásolta ezt a fajta aktivitást.

Pusztai (2017) kimutatta azt is, hogy az aktív civil közösségi tagság növelte a diákok eredményességét is, sőt erősebben, mint a szociodemográfiai változók, bár a kapcsolati tőke változók, mint a szülőkkal, oktatókkal való jó kapcsolatnak szintén erős pozitív hatása volt. Az eredményesség mérésére egy összetett mutatót képzett



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

melyben a tanulmányok befejezése melletti elkötelezettség is egy dimenzió volt a hat dimenzió között.⁵

Az önkéntességet is számos változó befolyásolja a felsőoktatásban (Fényes 2015, Fényes – Markos 2016). A Campus-lét 2010-es kutatásban a klasszikus demográfiai változók (nem, kor) nem befolyásolták az önkéntességet, azonban a szakirodalommal összhangban az anya magasabb iskolai végzettsége, a hallgató saját jobb anyagi helyzete és az egyházas vallásosság növelte annak valószínűségét. A pozitív anyagi és kulturális tőke hatását 2012-es kutatásainkban is kimutattuk. Egy 2014-es vizsgálatunkban pedig a vallásosság pozitív hatásait erősítettük meg a vallásosságot különféle mutatóval mérve. Végül a kapcsolati tőke változókat tekintve a vallásos kiscsoport tag, az oktatókkal való jó kapcsolat és a legalább egy civil közösségi szervezetben való részvétel növelte, míg a szülővel való szoros kapcsolat viszont csökkentette az önkéntesség valószínűségét 2014-es adataink szerint (Fényes 2015).

A középiskolában végzett önkéntes munka szintén szerepet játszik a hallgatók önkéntességében, és 2014-es adataink szerint erősen növeli a felsőoktatási önkéntességet, ha a középiskolában is volt ilyen aktivitásuk. Azonban az Iskolai Közösségi Szolgálat (IKSZ) hatása még alig mérhető a felsőoktatásban, és csak 2016 után lesz mérhető (Bodó et al. 2017, Markos 2016).

Kutatási kérdésünk tehát, hogy az önkéntesség és a civil szervezeti beágyazottság jelent-e védelmet a lemorzsolódás ellen vagy inkább elvon a hatékony tanulástól és hátráltatja a tanulás melletti elkötelezettséget a felsőoktatási hallgatók körében. A civil aktivitás lemorzsolódást akadályozó vagy elősegítő voltát kvantitatív többváltozós módszerrel vizsgáljuk, és kutatási kérdésünk, hogy van-e tiszta hatása a civil aktivitásnak egyéb társadalmi és demográfiai változók hatásának kiszűrése után is a lemorzsolódási esélyekre. Emellett külön regressziós modellben vizsgáljuk, hogy milyen változók befolyásolják magát a civil aktivitást. Regressziós modelljeinkben tehát a civil aktivitás egyszer függő, egyszer pedig magyarázó változó (ez egy speciális útmodell).

Adatbázis, módszerek, hipotézisek

Kutatási kérdéseinket kvantitatív módszerrel vizsgáltuk. A Teacher Education Students Survey in Central and Eastern Europe (TESSCEE), valamint az Institutional Effect on Students' Achievement in Higher Education (IESA) kutatás a SZAKTÁRNET

⁵ Az első dimenzió a hallgatók tanulmányok befejezése melletti elkötelezettsége volt, második a tanuló integritása, harmadik a tanulás melletti elkötelezettség, negyedik a tanulásra való nyitottság, ötödik a saját élet értelmével és értékével kapcsolatos attitűd, a hatodik a társadalmi kohézió, társadalmi felelősség vállaláshoz való hozzáállás.



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

projekt (TÁMOP-4.1.2.B.2-13/1-2013-0009) keretében zajlott a Debreceni Egyetem Felsőoktatási Kutató és Fejlesztő Központja koordinálásával (CHERD-Hungary). Vizsgálatunkat Magyarországon (Hajdú-Bihar megyében és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében), Romániában a Partiumban, Erdély középső részeiben és Székelyföldön, illetve Ukrajnában, Kárpátalján folytattuk. Összesen 1792 hallgatóról állnak rendelkezésünkre információk különböző karokról és országokból. Elsősorban a magyar tannyelvű felsőoktatást nyújtó intézmények képezték kutatásunk terepét, azonban a nem magyar nyelvű erdélyi és partiumi, kárpátaljai pedagógusképzést folytató intézményekre is kiterjedt a vizsgálatunk. A kérdőív lekérdezése két hullámban zajlott. Az első hullámban az alapsokaságot a vizsgált intézmények elsőéves, nappali tagozatos, államilag finanszírozott és költségtérítéses hallgatói adták. A második hullámban törekedtünk arra, hogy az első hullámban megkérdezett elsőéves kohorszot újra megkeressük, immáron másodévesként. Továbbá fontosnak tartottuk, hogy a belépő évfolyamokat összehasonlítsuk egy kilépés előtt álló generációval, így a bemenethez és a kimenethez közel álló évfolyamokat is vizsgáltuk. A megkérdezettek kiválasztása valószínűségi mintavétellel történt. A hallgatókat csoportosan egyetemi/főiskolai kurzusokon kerestük fel, ahol teljeskörűen kérdeztük meg a kiválasztott csoportokat.

Vizsgálatunkban a civil aktivitásra és a tanulmányok befejezése melletti elkötelezettségre ható okokat vizsgáltuk, lineáris regressziós módszerrel elemeztük.

Függő változók:

1. regressziós modellben: Civil aktivitás index (0–3-ig), mely a következő változókat tartalmazza: *Tagja-e vagy tartozik-e a következőkhöz [átlag alatti (0), és átlag feletti aktivitás (1)]: Egyházi, felekezeti szervezet, Civil szervezet, Sportklub, Szurkolói kör, Politika szervezet, HÖK, Kutatócsoport, Munkakeresési-vagy karrieriroda, Kulturális csoport, Jótékonyági, karitatív szervezet. Végzett-e középiskolás korában önkéntes munkát?⁶ Végzett-e egyetemi éve alatt önkéntes munkát?⁷*
2. regressziós modellben: a tanulmányok befejezése melletti elkötelezettség index, mely a következő változókat tartalmazza: *A tanulmányok, amelyeket folytatok, hasznosak lesznek számomra a szakmai karrierem során. Nagyon elszánt vagyok a tanulmányaim befejezését illetően. Szeretnék minél jobb tanulmányi eredményeket elérni. Minden megteszek annak érdekében, hogy részt vehessek az előadásokon, szemináriumokon, gyakorlati órákon.* (Mind a négy állítással való egyetértés 1–4 terjedő skálán történt, így az index értéke 1–16).

⁶ Nem végzett=0, végzett=1.

⁷ Nem végzett=0, végzett=1.



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

Független változók:

Az 1. és 2. regressziós modellben egyaránt a megkérdezett gazdasági háttere (*szubjektív⁸ és objektív⁹ anyagi helyzete, előfordulnak-e anyagi gondok családjában*), tanulmányok folytatása melletti fizetett munkavégzése, településének típusa (*falu vagy város*), kulturális háttere (*szülők elvégzett osztályainak száma*), kapcsolati háttere [*szülők kapcsolati tőke indexe (milyen gyakran teszi a szülei a következőket: beszélget vele, beszélget vele kultúráról, politikáról, közéleti témákról, beszélget vele könyvekről, filmekről, beszélget vele jövőendő pályájáról, tájékozik arról, hogyan tölti szabadidejét, bevonják a házimunkába, érdeklődik tanulmányairól, találkozik a barátaival, támogatják anyagilag, szerveznek vele közös kulturális programokat, ösztönzik, bátorítják a tanulásra, kapcsolatokat tartanak az oktatóival)*], barát kapcsolati tőke index (*van-e olyan barátja, akivel megbeszéli a tanulmányaival kapcsolatos problémákat, akivel megbeszéli magánéleti problémáit, akivel rendszeresen együtt tölti szabadidejét, akivel megbeszéli a jövőre vonatkozó terveit, aki betegség esetén meglátogatja vagy telefonon keresi, akitől könyvet, jegyzetet, füzetet kér kölcsön, akivel tudományos kérdésekről beszélget, akivel olvasmányélményeivel, kultúráról, közéleti kérdésekről beszélget, akivel együtt tanul, akivel megbeszéli a jövőendő pályájával kapcsolatos elképzeléseket*), oktató kapcsolati tőke index (*van-e olyan oktatója, akivel a tananyagról, tudományos kérdésekről beszélget tanítási időn kívül, akivel a tananyagon kívül más témákról is beszélget, akivel szépirodalomról, művészetről beszélget, akivel közéleti kérdésekről beszélget, akivel magánéleti problémáiról beszélget, akivel a jövőjére vonatkozó terveiről beszélget, akivel rendszeres e-mail kapcsolatban van, aki odafigyel személy szerint a pályafutása alakulására*), tagja-e vallásos ifjúsági csoportnak], neme (*nő vagy férfi*), kor.

A második regressziós modellben a civil aktivitás index is mint független változó jelenik meg.

Hipotéziseink a következők:

Hipotézis: A jobb gazdasági, kulturális és társadalmi helyzetű hallgatók aktívabban a civil életben, mint rosszabb gazdasági, kulturális és társadalmi helyzetű társaik.

Két alternatív hipotézis:

2.A. Azok a fiatalok, akik aktívabb állampolgárok, sokkal elkötelezettebbek a tanulmányaik iránt, kevésbé morzsolódnak le és inkább jellemzi őket a felsőoktatásban való bennmaradási esély, mint a kevésbé aktív társaik.

⁸ Mit gondolsz, milyen anyagi helyzetben van a családod az országban élő átlagos családokhoz képest? 1 = legszegényebbek 9 = leggazdagabbak.

⁹ Jelöld be azokat a tartós fogyasztási cikkeket, amelyekkel a családod rendelkezik! 1. Saját lakás, családi ház 2. Nyaraló, hobbitelek 3. Plazma TV, LCD TV 4. Asztali számítógép vagy laptop otthoni internet hozzáféréssel 5. Táblagép, e-book olvasó 6. Mobil-internet (telefonon vagy táblagépen) 7. Mosogatógép 8. Klíma 9. Okostelefon 10. Személyautó.



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

2.B. A civil aktivitás elvon a tanulástól, külső kapcsolódás miatt kevésbé elkötelezett a tanulmányok befejezése mellett.

Hipotézis: A jobb gazdasági, kulturális és társadalmi helyzetű hallgatókra jellemzőbb a felsőoktatásban való bennmaradás, mint rosszabb gazdasági, kulturális és társadalmi helyzetű társaikra.

Empirikus vizsgálat

Mielőtt rátérünk a változók közötti mélyebb összefüggések feltárására, a korábban ismertetett változók alapmegoszlását mutatjuk be. A gazdasági háttér vizsgálatánál megállapítható, hogy az általunk megkérdezett hallgatók 88,9%-a nem küzd anyagi gondokkal. A hallgatók szubjektív anyagi helyzetüket az 1–9-ig terjedő skálán 5,1-re értékelték, míg az általunk felsorolt 10 anyagi javakból átlagosan 5,7-del rendelkeznek. A hallgatók 36,1%-a végez tanulmányi időben fizetett munkát a felsőfokú tanulmányai alatt. A megkérdezettek 71,8%-a városban, míg 28,2%-uk faluban élt 14 éves korában. Átlagosan az édesanyák elvégzett osztályainak száma magasabb (13), mint az édesapák elvégzett osztályainak száma (12). A szülő oktatói index vizsgálatánál a hallgatók a 12 pontból átlagosan 7,4 pontot, a barát kapcsolati indexben a 33-ból 22,9 pontot, míg az oktatói kapcsolati indexben a 8 pontból átlagosan 2,7 pontot kaptak. A megkérdezettek 36%-a tagja vallásos ifjúsági szervezetnek. A megkérdezettek 73%-a nő, 27%-a férfi. Az átlagos életkor 21 év.

A lineáris regressziós modellünkben a magyarázó változókat hat lépésben vontuk be, hogy nyomon kövessük az interakciós hatásokat is.

1. táblázat: Lineáris regressziós modellek a civil aktivitás előfordulására, lépcsőzetesen bevonva a változókat (N = 1792, IESA 2015)

	Béta	Béta	Béta	Béta	Béta	Béta
Objektív anyagi helyzet	NS	NS	NS	NS	NS	NS
Szubjektív anyagi helyzet	0,075*	0,077*	0,084*	NS	NS	NS
Anyagi gondok hiánya	NS	NS	NS	NS	NS	NS
Tanulás melletti munkaváll.		0,185***	0,187***	0,193***	0,177***	0,182***
Település típusa			-0,089**	-0,103**	NS	NS
Édesapa elvégz. oszt.				NS	NS	NS
Édesanya elvégz. oszt.				NS	NS	NS



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

Szülő kapcsolati tőke index					-0,079*	-0,087**
Barát kapcsolati index					0,088**	0,080*
Oktató kapcsolati index					0,217***	0,218***
Vallásos ifjúsági csoport tagja					0,351***	0,357***
Nem						NS
Kor						NS
Adj. R. négyzet	0,002	0,035	0,040	0,045	0,255	0,256

Forrás: IESA 2015

Első lépésben az anyagi helyzetre vonatkozó változókat vontuk be. A táblázatból látható, hogy míg az objektív anyagi helyzet és a családban előforduló anyagi gondok nem mutattak szignifikáns összefüggést a civil aktivitással, addig a szubjektív anyagi helyzet jelentős mértékben befolyásolja azt. Az adatok azt mutatják, hogy a saját anyagi helyzetét jobbnak ítéelő hallgatók körében nagyobb az esélye, hogy aktívabban legyenek a civil életben, mint az anyagi helyzetüket rosszabbnak megítélő hallgatók esetén. Ez részben igazolja hipotézisünket, miszerint a jobb gazdasági háttérű hallgatók aktívabban a civil életben, ugyanakkor az is látható, hogy az objektív anyagi helyzet és az anyagi gondok előfordulása nem hatott. Az anyagi helyzet esetében, úgy látszik, fontosabb az, hogy az egyén hogy éli meg a saját anyagi helyzetét, mint hogy az objektíve milyen.

Második lépésben az anyagi helyzet objektív és szubjektív mutatóin túl vizsgáltuk azt is, hogy vajon milyen összefüggés mutatható ki a civil aktivitás és a tanulmányi idő alatt folytatott fizetett munkavégzés között. A fizetett munkavégzés egyrészt feltételezhető a rosszabb anyagi helyzetet, melynek következményekén a fiatalnak szükségszerű fizetett munkát vállalnia tanulmányai során. Míg az objektív anyagi helyzet ($P=0,000$) és az anyagi gondok előfordulása ($P=0,000$) szignifikáns összefüggést mutat a tanulmányok melletti munkavállalással a keresztáblák szerint, addig a szubjektív anyagi helyzet és a fizetett munkavégzés között nem mutatható ki szoros összefüggés ($P=0,425$). Azaz az, hogy valaki rosszabb anyagi helyzetűnek érzi magát, még nem elég ahhoz, hogy fizetett munkavégzést vállaljon nagyobb arányban, ehhez szükséges az anyagi javak hiányának kézzel fogható megtapasztalása is. A fizetett munkavégzés bevonását követően megfigyelhető, hogy a jobb szubjektív anyagi helyzet továbbra is felhajtóerőt jelent az aktívabb civil magatartásra. Ugyanakkor feltételezhető az is, hogy a fiatalok a fizetett munkavégzésre mint hasznos szabadidő eltöltési lehetőségekre tekintenek, mely akár elősegítheti az aktívabb civil magatartást. Az adatok azt mutatják, hogy a tanulás melletti munkavégzés növeli az



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

esélyét a civil aktivitásnak, azaz, akik fizetett munkát végeznek, a civil életben is aktívabbak, mint fizetett munkát nem végző társaik. A fizetett munkavégzés során az egyén kapcsolatba kerülhet más társadalmi státuszú és más kulturális jellemzőkkel bíró emberekkel, csoportokkal, mely kapcsolatok szélesíthetik, heterogénabbá tehetik a kapcsolati hálójukat, mely akár a civil aktivitást is táplálhatja.

Harmadik lépésben a megkérdezettek 14 éves kori település típusa és a függő változó közötti összefüggéseket vizsgáltuk. A település típusa negatív irányban befolyásolja a civil aktivitást. A tradicionális falusi létet jellemző közösségi összefogás, kooperáció, úgy tűnik, később, az egyetemi évek alatt a hallgatók civil aktivitásában is megmutatkozik, hisz gyakoribb körükben a szervezeti tagság, a másokon való segítség és az önkéntes munkavégzés, míg az urbánus múlt esetén jellemzőbb lehet az elszigeteltség érzete és a kisebb aktivitás.

Negyedik lépcsőben azt vizsgáltuk, hogy a szülők kulturális tőkéje vajon csökkenti vagy növeli a civil aktivitást. Az adatok azt mutatják, hogy a szülők iskolai végzettsége – az elvégzett osztályok száma alapján – nincs befolyással arra, hogy a hallgató mennyire aktív a civil életben. Hipotézisünk nem igazolódott be, miszerint a jobb kulturális helyzetű családok gyerekei aktívabbak. Így azonban megteremtődik az esélyegyenlőség arra, hogy a civil életben való részvétel ne csak a magasan iskolázott szülők gyerekeinek és a magasabb gazdasági státuszú hallgatók – mely változó hatása megszűnt a kulturális tőke bevonását követően – privilégiuma legyen.

Ötödik lépésben a kapcsolati háló és a civil aktivitás közötti összefüggést vizsgáltuk. Feltételeztük, hogy a szülők, barátok és oktatók körében kiterjedt, tágas és erős kapcsolati háló pozitívan képesek befolyásolni a civil aktivitást (Coleman 1988). A kapcsolati háló vizsgálatakor korábbi kutatásunk rávilágított arra is, hogy a templomba járás, az egyházi közösségbe járás növeli az önkéntesség valószínűségét (Fényes 2015), így a civil aktivitást is. Ezért vontuk be a vallásos kisközösségbe járást is mint kapcsolati tőke mutatót. Az adatok arra világítanak rá, hogy míg a szülőkkel kialakított szoros kapcsolat csökkenti, addig a barátokkal és oktatókkal kialakított kapcsolat és a vallásos közösségbe járás növeli az állampolgári aktivitást. Ennek oka szorosan összefügghet a szülőktől való különválással, hisz a megkérdezett hallgatók 57%-a vidéki, a tanévben azonban kollégiumban, albérletben vagy saját lakásában lakik a felsőoktatási intézmény városában. Látható tehát, hogy a vidéki környezetből való kiszakadás és az új környezetben kialakított kapcsolatok barátokkal és az oktatókkal elősegítik a civil szférában való aktívabb részvételt. Az adatok arra is rámutatnak, hogy a kapcsolati tőke bevonását követően megszűnik a település típus hatása, azaz a kiterjedt kapcsolati tőke felülírja a településtípus szerepét az egyén állampolgári aktivitására.

Utolsó lépcsőben a nem és a kor változókat vontuk be, azonban egyik esetben sem mutatható ki szignifikáns összefüggés a civil aktivitással. A nem változó esetén fontos felhívni a figyelmet a multikollinearitásra is, hiszen szignifikáns összefüggés



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

nem mutatható ki a civil aktivitás között, azonban a kutatások azt bizonyítják, hogy a lány hallgatók nagyobb arányban tagjai vallásos ifjúsági csoportnak, mint a fiú hallgatók (Pusztai – Fényes 2012, Fényes 2015).

Összességében tehát látható, hogy a civil aktivitás esélyét számos változó befolyásolja pozitívan, mint a jobb anyagi helyzet (a szubjektív megítélés alapján), a tanulás melletti munkavállalás, a kiterjedt baráti és oktatói kapcsolati hálózat, a vallásos ifjúsági csoporttagság, míg a civil aktivitás esélyét csökkenti a városi települési múlt és a szülővel kialakított szoros kapcsolati háló. Útmodellünk következő szakaszában azt vizsgáljuk, hogy a hallgatók bennmaradási esélyére milyen – korábban vizsgált – változók hatnak. Ezen modellnél azonban a civil aktivitást mint független változót emeljük be azért, hogy megvizsgáljuk azt, hogy vajon a civil aktivitás növeli-e vagy csökkenti a felsőoktatásban való bennmaradás esélyét. Hasonló logika alapján, mint az első regressziós modellünkben, lépcsőzetesen vontuk be a magyarázó változóinkat.

2. táblázat: Lineáris regressziós modellek a tanulmányok befejezése melletti elkötelezettségre, lépcsőzetesen bevonva a változókat (N=1792, IESA 2015)

	Béta	Béta	Béta	Béta	Béta	Béta	Béta
Civil aktivitás	NS	NS	NS	NS	NS	NS	NS
Objektív anyagi helyzet		NS	NS	NS	NS	NS	-0,103*
Szubjektív anyagi helyzet		NS	NS	NS	NS	NS	-0,094*
Anyagi gondok hiánya		NS	NS	NS	0,076*	0,095*	0,117**
Tanulás melletti munkav.			NS	NS	NS	NS	NS
Település típusa				NS	NS	NS	NS
Édesapa elvégz. oszt.					NS	NS	NS
Édesanya elvégz. oszt.					NS	NS	NS
Szülő kapcsolati tőke index						0,178***	0,180***
Barát kapcsolati index						NS	NS



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

Oktató kapcsolati index						NS	NS
Vallásos ifjúsági csoport tagja						NS	NS
Nem							-0,134*
Kor							NS
Adj. R. négyzet	-0,001	-0,001	-0,001	0,000	0,006	0,041	0,076

Forrás: IESA 2015

Első lépcsőben a civil aktivitás indexet vontuk be, mely nem mutat szignifikáns összefüggést a felsőoktatási bennmaradás esélyével, sem a többi magyarázó változó bevonása előtt sem utána. Bár a szakirodalom igazolja, hogy a civil aktivitás befolyásolhatja pozitív és negatív irányban is a felsőoktatási bennmaradási valószínűséget, és képes megvédeni az egyént a lemorzsolódástól, de a külső kapcsolatok el is vonhatnak a tanulástól. Úgy tűnik, mintánkban ez nem igazolódott be.

A második, harmadik és negyedik lépcsőben az anyagi helyzet mutatóit, a tanulás melletti munkavállalás és település típus változókat vontuk be regressziós modellünkbe. Egyik esetben sem mutatható ki összefüggés a felsőoktatási bennmaradás-sal kapcsolatos elkötelezettségével, mert a hallgatói civil részvétel nagyon sporadikus, így jelenleg ezen változók nem csökkentik, de nem is növelik a hallgatói elköteleződést.

Ötödik lépcsőben a szülők kulturális tőkéje és a függő változó közötti összefüggést vizsgáltuk. Az eredmények szerint a család kulturális tőkéje nem befolyásolja a bennmaradási esélyeket, azonban az anyagi gondok előfordulásának szerepe megjelent. Azok a hallgatók, akiknek családja nem küzd anyagi gondokkal, esélyesebbek a tanulmányaik iránt elköteleződésre, és nagyobb a valószínűsége annak, hogy befejezik a tanulmányaikat, mint az anyagi gonddal küzdő társaik.

A hatodik lépcsőben a kapcsolati tőke változókat vontuk be a modellünkbe, és felfedezhető az anyagi gondok hiánya hatásának erősödése a bennmaradási esélyekre. Ha a kapcsolati tőke szerepét vizsgáljuk, látható, hogy a baráti, oktatói vagy a vallásos ifjúsági csoporttagság nem véd a lemorzsolódástól, egyedül a szülői kapcsolati tőke növeli a bennmaradás esélyét. Azok a hallgatók, akik szoros kapcsolatot ápolnak szüleikkel, nagyobb eséllyel fejezik be tanulmányaikat, mint azok a társaik, akik kapcsolata kevésbé aktív családtagjaikkal.

Utolsó lépcsőben a nem és a kor változók és a függő változó összefüggéseit vizsgáltuk. Az adatok azt mutatják, hogy inkább a lányok körében nagyobb a valószínűsége bennmaradásnak és a tanulmányok befejezése melletti elkötelezettségnek. Korábbi kutatások igazolják a lányok jobb tanulmányi teljesítményét (Fényes 2009), mely elősegíti a tanulmányi elköteleződést is.



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

Összességében tehát nem igazolódott be hipotézisünk, miszerint azok a fiatalok, akik aktívabb állampolgárok, sokkal elkötelezettebbek a tanulmányaik iránt és kevésbé fognak lemorzsolódni az egyetemi évek alatt, mint kevésbé aktív társaik, de az sem, hogy a külső aktivitás elvon a tanulástól. Úgy tűnik, a hallgatói elkötelezettséget a civil aktivitás nem befolyásolja. Mégis fontos lenne növelni az önkéntes megmozdulásokat, motiválni a fiatalokat a különböző szervezetekhez való csatlakozáshoz, hisz ez jótékony hatással lehet számos más területen (Fényes – Markos 2016). Magyarországon a 2012-es tanévben került bevezetésre a középiskolákban az iskolai közösségi szolgálat, melynek fő célja a civil aktivitás elősegítése (Markos 2016). Az iskolai közösségi szolgálat hatása a civil aktivitásra, így a hallgatói elköteleződésre is néhány év múlva válik vizsgálhatóvá.

Harmadik hipotézisünk csak részben igazolódott be, hisz nem mutatható ki, hogy a jobb gazdasági, kulturális és társadalmi helyzetű hallgatók elkötelezettebbek lennének a tanulmányok befejezése mellett, mint rosszabb gazdasági, kulturális és társadalmi helyzetű társaik. Kizárólag a szülőkkel kialakított szoros kapcsolat véd a felsőoktatásból való lemorzsolódástól.

Összegzés és következtetések

Eredményeink szerint a lemorzsolódás ellen elsősorban a szülőkkel való jó kapcsolat véd, és ha valaki nő (anyagi tőke hatás ambivalens, egyes mutatók szerint a jobb anyagi helyzet véd, más mutatók szerint hátráltat), a civil aktivitás esélyét pedig a jobb anyagi helyzet, a falusi lakhely, az oktatókkal és hallgatókkal való jó kapcsolat és a vallásos kiscsoport tagság növeli (a szülőkkel való jó kapcsolat viszont csökkenti az esélyt).

Előzetes hipotéziseinkkel szemben tehát a civil aktivitás nem hátráltatja, de nem is segíti elő a hallgatók tanulás melletti elkötelezettségét. Eszerint tehát az is állítható, hogy a civil aktivitás nem von el a tanulástól és nem hátráltatja azt. Ennek fényében véleményünk szerint fontos, hogy a felsőoktatási intézmények támogassák a diákok önkéntes munkáját és civil aktivitását, mivel ezáltal válhatnak igazán tudatos állampolgárokká, az önkéntesség számos más pozitív hatása mellett.

Irodalom

- Altbach, P. G. (2009): Introduction. In: Lideman, R. B. – Osfield, K. J. (eds.): Student Affairs and Services in Higher Education: Global Foundation Issues and Best Practices. International Association of Student Arrairs and Services (IASAS), XIII–XIV.
- Barefoot, B. O. (2004): Higher education's revolving door: Confronting the problem of student dropout in US colleges and universities. *Open Learning*, 19 (1): 9–18.



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

- Bodó, M. – Markos, V. – Mézes, J.– Sárosi, T. – Szalóki, M. (2017): Az iskolai közösségi szolgálat a 9. és 12. évfolyamos diákok véleménye tükrében. *Új Pedagógiai Szemle*, 9–10.
- Bognár, A. (2015): A családi szocializációs tényezők hatása a politikai aktivitásra. PhD disszertáció.
- Braxton, J. (2000): *Reworking the student departure puzzle*. Vanderbilt University Press, Nashville.
- Ceglédi, T. (2015): Felsőoktatás és társadalmi egyenlőtlenségek: reziliens pedagógusjelöltek. In: Pusztai, Gabriella – Ceglédi, Tímea (szerk.): *Szakmai szocializáció a felsőoktatásban. A pedagógusképzés kihívásai Kárpát-medencében*. Partium PPS, UMK, Nagyvárad, Budapest: 116–135.
- Coleman, J. S. (1988): Social Capital in the Creation of Human Capital. *The American Journal of Sociology*, 94. Supplement: Organizations and Institutions: Sociological and Economic Approaches to the Analysis of Social Structure. 95–120.
- Csákó, M. (2007a): *Demokráciára nevelés az iskolában*. Budapest. Kézirat.
- Csákó, M. (2007b): *Fiatalok demokráciaképe*. Budapest. Kézirat.
- Ekman, J. – Amna, E. (2012): Political participation and civic engagement: towards a new typology. *Human Affairs*, 22 (3): 283–300.
- Fehérvári, A. (2015): Lemorzsolódás és a korai iskolaelhagyás trendjei. *Neveléstudomány: oktatás – kutatás – innováció*, (3): 31–47.
- Fényes, H. (2009): Nemek szerinti iskolai eredményesség és a férfihátrány hipotézis. *Magyar Pedagógia*, 109. (1): 77–101.
- Fényes, H. (2015): Önkéntesség és új típusú önkéntesség a felsőoktatási hallgatók körében. Debreceni Egyetem Kiadó, Debrecen.
- Fényes, H. – Markos V. (2016): Az intézményi környezet hatása az önkéntességre. In: Pusztai, G. – Bocsi, V. – Ceglédi, T. (szerk.): *A felsőoktatás (hozzáadott) értéke. Közelítések az intézményi hozzájárulás empirikus megragadásához*. Nagyvárad, Budapest: Partium; PPS, Új Mandátum. 248–261.
- Fényes, H. – Pusztai, G. (2012) Religiosity and Volunteering among Higher Education Students in the Partium Region. In: Györgyi, Z. – Nagy, Z. (eds.): *Students in a Cross-Border Region. Higher Education for Regional Social Cohesion*. Oradea: University of Oradea Press. 147–167.
- Hegedűs, R. (2016): Számok–arányok–mintázatok a felsőoktatásba felvett hátrányos helyzetűek esetében. *Modern Geográfia*, (3): 1–14.
- Markos, V. (2016): A nyíregyházi középiskolás diákok iskolai közösségi szolgálattal kapcsolatos tapasztalatainak vizsgálata. *Párbeszéd*, 3 (4):1–14.



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

- Merill, B. (2015): Determined to stay or determined to leave? *Journal Studies in Higher Education*, 40 (10): 1859–1871.
- Németh, Sz. (2008): A (szak)iskola lemorzsolódás királyi útja: tanulói életutak. *Regio: kisebbség, politika, társadalom*, 19 (1): 31–65.
- Papp, Z. A. (2008): Szakiskolai mindennapok és lemorzsolódás: Dél-Dunántúl, Észak-Magyarország, Észak-Alföld és Budapest példája. *Regio: kisebbség, politika, társadalom*. 19. (1): 66–95.
- Pusztai, G. (2011). *A láthatatlan kéztől a baráti kezekig*. UMK, Budapest.
- Pusztai, G. (2015): *Pathways to student success in higher education. Rethinking the Social Capital Theory in the Light of Institutional Diversity*. Frankfurt am Main Peter Lang Edition.
- Pusztai, G. (2017): Hallgatók civil közösségi részvétele öt ország tizenhárom felsőoktatási intézményében. *Kultúra és közösség*, 21 (3): 95–108.
- Pusztai, G. (2011): *A láthatatlan kéztől a baráti kezekig. Hallgatói értelmező közösségek a felsőoktatásban*. Budapest, ÚMK.
- Donovan, R. (1984): Path Analysis of a Theoretical Model of Persistence in Higher Education among LowIncome Black Youth. *Research in Higher Education*, 21 (3): 243–259
- Stoecker, J. – Pascarella, E. T. – Wolfle, L. M. (1988). Persistence in higher education: A 9-year test of a theoretical model. *Journal of College Student Development*, 29 (3):196–209.
- Szabó, I. (2009): *Nemzet és szocializáció*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Tinto, V. (1993): *Leaving College: Rethinking the Causes and Cures of Student Attrition*. Chicago, University of Chicago Press.
- Tinto, V. (1975): *Dropout from Higher Education. A Theoretical Synthesis of Recent Research*, 45 (1): 89–125.
- Tinto, V. (2004): *Student retention and graduation: Facing the truth, living with the consequences*. The Pell Institute for the Study of Opportunity in Higher Education, Washington.
- Veroszta, Zs. (2010): *Felsőoktatási értékek hallgatói szemmel. A felsőoktatás küldetésére vonatkozó hallgatói értékstruktúrák feltárása*. PhD értekezés, Budapest.
- Vossensteyn, H. – Stensaker, B. – Kottmann, A. – Hovdhaugen, E. – Jongbloed, B. – Wollscheid, S. – Kaiser, F. – Cremonini, L. (2015): *Dropout and Completion in Higher Education in Europe*. Publications Office of the European Union, Luxembourg.



A bizonytalanság szociológiája

Konferencia Hankiss Elemér tiszteletére

2015. november 19.
MSZT és ELTE TáTK

Szabó Ildikó köszöntőbeszéde

Tisztelt Konferencia! Tisztelt Dékán Úr!¹ Kedves Kollégák!

Mint tudják, a Magyar Szociológiai Társaság a társadalomtudományok alapelveivel összhangban részt vesz a magyar társadalom alapkérdéseinek feltárásában és megvitatásában. Nem titkolt célunk, hogy rendezvényeinkkel, 25 szakosztályunk tevékenységével is felhívjuk a figyelmet az aktuális, megoldásra váró társadalmi jelenségekre és ezek kutatásának fontosságára. Ennek jegyében szervezzük az 1979-ben létrehozott, majd 1989-ben hivatalosan is bejegyzett MSZT éves konferenciáit. Társaságunk a szakmai értékeket képviselve törekszik arra, hogy hatást gyakoroljon a diszciplínát érintő tudománypolitikai döntésekre. Más kérdés, hogy a tudománypolitika ezt igénybe veszi-e vagy nem.

Idei országos konferenciánk *A bizonytalanság szociológiája* címet viseli. A bizonytalanság nem új társadalmi tapasztalat és nem csak Magyarországra jellemző. A történelmet – ha kisebb vagy nagyobb mértékben is, de – végig kísérte. Az elmúlt években azonban nálunk erősödött az intenzitása, és sajátos formái jelentek meg. Mire ez a konferencia több hónapos előkészítő munka után eljutott a megvalósulásig, sokszorosan igazolódott, hogy a bizonytalanság égető társadalmi tapasztalatunk. A társadalmi bizonytalanság meghatározó alapélményünk. Úgy tűnik, a társadalmi tájékozódásban csak egy a biztos: az, hogy semmi nem biztos. Napi tapasztalatunk, hogy a társadalomban való eligazodáshoz nélkülözhetetlen kategóriák elvesztették egyértelmű jelentéseiket. Ezzel kapcsolatban csak jelzésszerűen megemlítek néhány olyan problémakört, amelyben az állampolgárok esetenként nehezen igazodnak el.

A modern társadalmakban az állampolgárok több szempontból is kiszolgáltatott helyzetben vannak. Könnyen elveszíthetik állásukat, munkáltatóik felbonthatják

¹ Juhász Gábor dékán (ELTE TáTK).



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

munkaszerződésüket, csökkenthetik jövedelmüket. A banki pénzügyek útjai nem mindig követhetőek. Az átláthatóság biztosítására létrejött civil kezdeményezések nem vezetnek igazán eredményekhez. Az átláthatóság hiánya a generációk között is fennáll. A szülők és gyermekeik társadalmi élményei nagyon különbözőek. Embereszményük, magatartáseszményük, értékrendjük között sokszor áthidalhatatlan távolság feszül. Különösen nagy különbség lehet a nagyszülők és unokáik értékvilága között. A hiánytársadalom és a fogyasztói társadalom más és más életstratégiákat formált és formál. A múlt fogalma minden generációnak mást jelent. Tegyük hozzá: igen nagyok a társadalmi különbségek a legszegényebb tíz százalék és a leggazdagabb tíz százalék között. 2013-ban az alsó és a felső decilis között több mint nyolcszoros jövedelmi különbség volt, de érdekes az is, hogy a kilencedik decilisével is 63 százalékkal nagyobb a tizedik decilisbe soroltak átlagos jövedelme.

Az állampolgárok politikához való viszonyában is sok bizonytalanság van. Bár természetesen nem tárgya konferenciáknak, tudjuk, hogy az értelmezési, megértési nehézségekkel a napi politikában is szembesülnek az állampolgárok. („A királynét megölni nem kell félnetek jó lesz ha mindenki beleegyezik én nem ellenzem.”) Érdekes azonban röviden utalni az aktualitásokon áthúzódó, az átláthatóságot nehezítő vagy éppen akadályozó sajátosságokra.

Az egyik problémakört a kormányzati és szervezeti struktúrák átláthatatlansága alkotja. Nehéz, vagy sokszor lehetetlen átlátni a jogi, a kormányzati és a szervezeti struktúrákat. Utalnék itt az intézményi struktúrák többszöri átalakítására, a jogrendszer változékonyságára, arra, hogy az aktuális kormányzati lépések jogi háttérét esetenként *post festum* meghozott törvények alkotják.

Mennyire tudják az állampolgárok, hogy mi a feladatköre a *miniszterelnökséget vezető miniszternek*, és ez miben különbözik a *miniszterelnök* feladatkörétől? Hogy mit csinálhat 51 államtitkár és 101 helyettes államtitkár? Hogy miért szűnt meg az *Alkotmány*, és miben különbözik tőle az *Alaptörvény*? Hogy a *Magyar Köztársaságból* miért lett *Magyarország*? Mennyire tudunk eligazodni az iskolafenntartók változásában, a közoktatás finanszírozásának rendszerében? Tudjuk-e, hogy miért vette át az állam az iskolákat az önkormányzatoktól? Hogy mi a hangulatos nevű KLIK (Klebsberg Intézményfenntartó Központ) feladatköre?

A másik problémakör az állampolgári ismeretek alacsony szintje. Kérdés, hogy mennyire rendelkeznek az állampolgárok az autonóm magatartáshoz szükséges ismeretekkel? Eligazodnak-e a társadalom változékonny intézményrendszerében? Ismerik-e állampolgári jogukat? Merik-e ezeket érvényesíteni? Tudják-e, hogy hová kell fordulniuk, ha sérelem éri őket iskolájukban, munkahelyükön, az orvosi rendelőben? Ha környezetpusztító tevékenység tanúi? És egyáltalán: szükség esetén fordulnak-e a megfelelő fórumokhoz?

Az állampolgári ismeretek alacsony szintjében nem csak a hatalmi struktúra átláthatatlansága játszik szerepet. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy nálunk sem az általános iskolában, sem a középfokú képzésben nincs az állampolgári



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

ismereteknek szentelt tantárgy. Átíródnak a történelem eseményei. Mit is ünnepelünk augusztus 20-án vagy október 23-án? Segítenek-e eligazodásunkban az ünnepi beszédek? És többen tapasztaltuk már azt is, hogy ha rákérdeznek: mi a foglalkozásunk, mi a képzettségünk, sokan nem tudják, mi a szociológia, és hogy a szociológus mással foglalkozik, mint a pszichológus.

A harmadik problémakört a demokratikus állampolgári magatartásminták hiányai alkotják. A demokratikus magatartások egyik jellemzője, a kooperáció kevésbé jellemző a társadalmi kapcsolatokra. A társadalmi együttműködés gyengesége vagy esetenként a hiánya nem független a demokrácia-deficittől. A demokratikus magatartásminták – nyilván társadalomtörténeti okokból – nem honosodtak meg Magyarországon. A többszörös rendszerváltások, a 20. századi hatalomváltások és az egyazon rendszeren belül is változó hatalomgyakorlási módok nem kedveztek annak, hogy demokratikus magatartásminták játszanak normatív szerepet. A közösségi érdekek nem játszanak domináns szerepet az állampolgári kultúrában. Nehéz lenne meghatározni, hogy mik alkotják a társadalmi magatartások alapértékeit.

A társadalom tagjainak többsége a problémák megoldásában nem annyira az intézményes lehetőségeknek tulajdonít szerepet, mint inkább a személyes kapcsolatoknak vagy a privát lehetőségeknek. Így volt ez a Kádár-korszakban is. Sokszor – nem bízván abban, hogy tudják érvényesíteni jogaikat – inkább elszenvedik sérelmeiket. Ezeket csak személyes körben öntik ki magukból. Nagyon sokan elvesztették bizalmukat a törvényességben, nem élnek a jogi lehetőségekkel, az öntudatos állampolgári magatartásnak nincs értéke. Sokan nem bíznak az igazság, a törvényesség, a demokratikus értékek pártatlan érvényesülésében. Esetenként a politikusok magatartását, cselekedeteit, a szavaikat, illetve tetteiket vezető értékrendeket sem könnyű értelmezni.

Szintén a privát kapcsolatok értékét növeli a különböző pályázatok elbírálásának gyakorlata. Sokan nem hisznek abban, hogy a meghirdetett álláshelyekre benyújtott pályázatok elbírálásában a szakmai értékek a döntőek. Az sem világos, hogy bizonyos létesítmények építésének miért van elsőbbségük, és hogy a beruházásokban milyen területi, illetve települési szempontok játszanak döntő szerepet.

Nem ritkán az állampolgári egyenlőség elve is sérül. Vannak ugyanis tapasztalatok a tekintetben, hogy bizonyos pályázatok elbírálásában a szakmaiságnak, a szakmai és költségvetési értékeknek nincs jelentőségük. Ilyen szempontból talán a trafikok „nemzeti dohányboltok” címen történt újraelosztása vált közismertté, illetve az olyan, nagy költségvetésű, uniós támogatottságot élvező pályázatok elbírálása, mint amilyenek például az útépitések.

Végül megemlíteném, hogy az alapvető értékek kikristályosodásának és konszenzuálissá válásának nem kedveznek az újraírt iskolai tankönyvek. Különösen igaz ez az irodalom és a történelem tankönyvekre, amelyekből egyébként a választék is korlátozott. De ez már akár egy külön konferencia tárgya is lehetne.



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

Aki végignézi konferenciánk programját, tapasztalhatja, hogy a bizonytalanságnak sokféle szakmai dimenziója van. Bízom benne, hogy ez alatt a három nap alatt több, érdeklődésükhöz közel álló szekció munkájában vesznek majd részt, és erősödnek szakmai kapcsolataik. Az 1969-ben újraindított szociológusképzést a kezdetektől a szociológusok szakmai együttműködése jellemezte. Bízva abban, hogy a szakmai együttműködést mostani konferenciánk is erősíti, jó szakmai vitákat, inspiráló együttlétet kívánok mindenkinek.

Budapest, 2015. november 19.

Szabó Ildikó
az MSZT alelnöke



Közösségkép – másképp¹

TIBORI TIMEA²

ABSZTRAKT

A közösségek kialakulásának, belső dinamikájának, átalakulásának főbb jellemzőit foglalja össze az írás Hankiss Elemér érték- és közösség kutatásainak és elemzéseinek felhasználásával. Központi kérdése az egyén elidegenedésének társadalmi meghatározottsága, a cselekvés korlátozottsága.

KULCSSZAVAK: *egyén és társadalom, privát és nyilvános közösségek, titok és idegenség*

ABSTRACT

Communities – in another way

This paper summarizes the main characteristics of the formation, the internal dynamics and the transformation of the communities. I have used the worthes and communutuies researches and analyzes of Hankiss Elemér. His main qoestion was the individaul estrangement and the restraint of the action.

KEYWORDS: *individual and society, private and public communities, secret and strangeness*

Bevezetés

„A párizsi azt hiszi, hogy ismeri az embereket, holott csak a franciákat ismeri. Az ő városa mindig tele van idegenekkel, és úgy tekint minden idegenre, mint valami rendkívüli jelenségre, melyhez fogható nincs több az egész világegyetemben” (Rousseau-t idézi Biczó 2009: 375) – vélekedik a francia felvilágosodás emblematikus alakja, Rousseau.

Annak ellenére, hogy e gondolat több száz évvel ezelőtt fogalmazódott meg, univerzális jelentősége és aktualitása napjainkig sem csökkent, sokkal inkább hatványozódott. Rousseau felvetése az ember egy alapvető, a szociálpszichológia által is

¹ Szabó Ildikóhoz több évtizeden át szakmai és baráti kapcsolat fűzött. Ennek az írásnak egy korábbi előadás-változatát lektorálta, mely elhangzott egy közösen rendezett Hankiss emlékkonferencián. (Budapest, MSZT – ELTE, 2015.11.19.)

² CSc, tudományos főmunkatárs, MTA Szociológiai Kutatóintézet.



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

nyomatékosított tulajdonságáról számol be: az egyén a tőle kicsit különböző, „egzotikus” tulajdonságokkal rendelkező személyt *másnak* észleli, illetve *másként* definiálja. A *Másik* sok esetben ambivalens érzéseket kelt benne: a vele való találkozás párosulhat kíváncsisággal, érdeklődéssel, de a félelem, szélsőséges esetben pedig a gyűlölet érzetét is előidézheti.

A másság észlelése egyidős az emberrel, hiszen tematikája már az őszövettségi kontextusban is fontos szerepet játszott: Isten Évát, mint nőt, Ádámtól, mint férfitől különbözőnek teremtette meg. S e momentumtól fogva (az emberi lények közötti másság megszületésének pillanatától) az egymást különbözőnek, idegennek érzékelő törzsek, nemzetségek közötti ellentéteknek és konfliktusoknak vagyunk szemtanúi. A másság megjelenésének egyik leghatározottabb bibliai példajaként Bábel tornyának történetét említhetjük, amikor Isten összekeveri a tornyot építők nyelvét, hogy ne értsék – azaz, hogy idegennek érzékeljék azt –, így akadályozva meg őket céljuk elérésében.³

I.

Valami hasonló érzés lehet úrrá rajtunk, amikor Hankiss Elemérről, munkásságáról gondolkodunk. Rejtőzködő, szimbólumalkotó és megfejtő, képes beszédet, titkos nyelvet használó, vagy precíz valóságleíró? Elbizonytalanodunk a válaszadásakor, éppúgy, mint *Az emberi kalandban* Hankiss Homo Sapiens-e, aki az Istent faggatja, mondaná meg, mi lesz vele ebben a világban. „[És] az emberek hozzáláttak, hogy felépítsék a maguk világát egy idegen világon belül. A védelmező falak, házak és városok, szerszámok és fegyverek, mítoszok, vallások és kompromisszumok világát. Sok száz éves, archetipikus élménye az emberiségnek az a sokk és a félelem, hogy nincs itthon ebben a világban, idegen ebben a világban, hogy törékeny és gyenge teremtés, hogy ezernyi veszélynek és szenvedésnek van kitéve.” (Hankiss 1997: 24) De hát kinek a világa? Tegyük kísérletet – ha részlegesen is – a titok megfejtésére.

Hankiss Elemér társadalomtudományi kutatásaiban mindig komplex módon értelmezte az értéket, a kultúra és a közösség szerepét, hatását az emberi viselkedésre, a csoportdinamikára, a véleményformálásra. Ez a sokszempontúság jellemezte a rendszerváltás utáni közszolgálati tevékenységét is. Miközben szervezte, tematizálta a privát és nyilvános közösségek aktuális feladatait, szerepeit, lelkesítette a civil összefogásban érintetteket éppúgy, mint az intézményes keretek között alkotókat, kereste önmagát, az önazonosságát.

³ A Néprajzi Múzeum *A Másik. Évezredes hiedelmek, végzetes téveszmék, kulturális sokszínűség* című kiállításának útmutatójában a sajáttól való különbözőséget, azaz a másság felismerését szintén az „emberiséggel egyidős” jelenségeként értelmezik a szerkesztők. (Földessy Edina – Szántó Diana [2008]: *A Másik. Évezredes hiedelmek, végzetes téveszmék, kulturális sokszínűség*. Útmutató a kiállításhoz. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó 8.)



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

Szimplifikáló megoldás volna, ha bármit is belemagyaroznánk abba a szerkezetbe, amit a 70-es években Hankiss a következőképpen határozott meg a közösségek szempontjából: azok, akik valamilyen formációban együtt élnek, tevékenykednek, arra építenek, hogy van közös céljuk, érdekükben áll az összehangolt cselekvés, amelyet közös értékrendjük erősít és táplál, s ehhez társul a közösségi érzés, azaz a „mi” tudat (Hankiss 1983). Csoportosítása szerint közvetlen és eszmei közösségek léteznek.

Működésükkel kapcsolatban Hankiss arra figyelmeztet, ne ítéljük meg a közösségeket érzelmi alapon, ne legyenek illúzióink azok tartósságát illetően, hiszen egyre erősebb az a tapasztalásunk, hogy a közösségeink – vágyaink ellenére – gyengébb kötődést jelentenek, ha egyáltalán léteznek ilyenek. A *Diagnózisok* című könyvében a közösségképződés strukturális akadályait abban látja, hogy felgyorsult az intézmények decentralizálódása, a piaci mechanizmusoknak kitett ember nehezen igazodik el a gazdasági, társadalmi folyamatokban, bizonytalan a változó személyi függőségi rendszerekben, a struktúrában. A növekvő és eluralkodó bizonytalanságot, amit a 80-as évek elején Hankiss már jelzett, az ezredfordulóra többnyire maga alá gyűrte az embereket. Hosszan idézi Johan Galtung⁴ tanulmányából az újfeudalizmus szerveződésének eszméjét, ahol a Főkutya, Alkutya/Alkutyák szerepe viszonylag szabályozott, rendszerszerűen működik (ld. lefelé nyitott háromszög modell). A magyar, amúgy is félfedális jellegű, zárt társadalomban a hierarchikus kapcsolatok egyre formálisabbá válnak, döntően a látszatra, nem pedig a valóságra épülnek, s az egyének sokkal inkább a kiilleszkedés veszélyét élik meg, semmint a közösség óvását, megtartó erejét. Elbátortalanodnak, hiszen az új típusú közösségek, a civil szerveződések alig váltották be a hozzájuk fűződő illúziókat, vágyakat, pontosabban, mielőtt stabilabban kiépülhettek volna a civil társadalom intézményei, részben politikai, részben gazdasági okok miatt szétzilálódtak, pedig alapvetően mindenki hitt a demokratikus átalakulásban. Demokratikus közösségek hálózata nélkül azonban elmarad a fejlődés, a siker. A közösségek egyéniségek hiányában, az individuumok meg közösségek nélkül nem formálódhatnak ki igazán.

Mégis, mi motiválta Hankisst a közösségek megismerésére, a bennük szunnyadó erő és akarat kibontására, mobilizálására? Hogyan juthatott ilyen – látszólag – egyszerű megoldásra az elméletalkotásban? Mi rejlik e megközelítés mögött? Hankiss néhány – a közösségre vonatkozó – írása alapján mutatom be az elméletét.

A válaszok személyiségének rejtőzködő voltában keresendő, de nem csak ott. Ezerarcúsága, kíváncsisága közismert volt. Folyton felfedező útra indult, ahová hosszabb-rövidebb ideig elkísérték kollégái, tanítványai, azonban sosem volt elégedett a megismerés eredményével. Továbblépett, sokszor vibráló csendben élt, máskor

⁴ Galtung, J. (1978): Feudal System, Structural violences and the Structural Theory of Revolution. In Peace and Social Structure. Essay in Peace Research, Vol. III. Copenhagen.



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

rivaldafényben, de mindig váratlanul megszakította az adott létállapotot. Kérdéseket tett fel az egyértelműnek tűnő, látszat mögötti valóság feltárására, és kereste a válaszokat ezekre a kérdésekre. Széttúzta a biztonságot vagy annak látszatát, kereste, kutatta a bizonytalanság természetét, ok-okozati összefüggéseit. Felfedező volt a szó etimológiai és filozófiai értelmében. Míg a német (Entdecken) vagy az angol kifejezésben (discovery) az eltakarás, elrejtőzés fogalmazódik meg, a magyarban a jelentés a felfedésre, kíváncsiságunk tárgyának kibontására, megismerésére vonatkozik.

Aktívan részt veszünk a felfedezés folyamatában, ami további kreativitásra ösztönöz, ezért újabb és újabb kérdéseket fogalmazunk meg, ugyanakkor a keresés invenciót, erőt ad. Filozófiai szempontból a felfedezés folyamán a rejtőzködő tárgyról vagy jelenségről lehántjuk a felesleges elfedő, takaró rétegeket, hogy a lényegyet lássuk és láttassuk. Szisztematikusan kidolgozzuk a megismerés módszertanát, a felismerés leírását, amit újra és újra megvizsgálunk, alakítjuk, árnyaljuk, pontosítjuk. Ha eljárásunk következetes, úgy véljük, a dolgok mögé látunk, a szerkezet alkotóelemei megrajzolhatók, az összefüggések feltárhatók, újra alkothatók. Ezt a felfedezést azonban magunkra vonatkoztatva is hasonlóképpen megcselekedjük. Felsejlik Kant híres mondása a konstruálással és végső soron az önismerettel kapcsolatban, amelyet Hankiss következetesen érvényesített: „[U]nsereigenes Subjekt (erkennenwir) nur als Erscheinung, nicht abernachdem, was es an sichselbstist.” (Kant 1995: B156)⁵ Hogy ki, mikor, milyen mélységig tudja lehántani a leple(ket) – állandó kutatási kérdés marad. Minden lépéssel közelebb kerülünk a világ megismeréséhez, az összefüggések, az új jelenségek megértéséhez, s egyúttal önmagunk megismeréséhez, erős és gyenge képességeink feltárásához, lehetőségeink újrastrukturálásához, formálásához, az alkalmazkodáshoz és/vagy az elszakadáshoz. És tesszük mindezt individuálisan, vagy kis köreinkben, közösségeinkben éppúgy, mint nagyobb társadalmi formációkban.

Minden tevékenységünk megtervezésekor, döntéseink során kialakítjuk azokat a viszonyrendszereket, amikhez képest magunkat és a felfedezni valót meghatározuk. Használjuk a különféle tudásokat éppúgy, mint a saját tapasztalatainkat, és ez a kereső, elemző, szintetizáló énünk hajt újabb és újabb felfedezések, az ismeretlenek, a valóság feltárása felé. Fogalmazhatnánk úgy is, a megismerés folyamata tulajdonképpen a boldogság keresése, amit Freud gyönyörölvnek nevez. „Ez a program (ti. a boldogság keresés) ütközik a világgal, a makrokozmosszal éppúgy, mint a mikrokozmossszal. Nincs lehetőség a végrehajtásra, ellene dolgozik a világ valamennyi törvényszerűsége. Hajlamosak vagyunk azt mondani, hogy az ember boldogságának a szándéka nem foglaltatik benne a 'Teremtés tervében.'” (Freud 1930: 59) Nemcsak a boldogságot nem találja az ember, hanem a közösségei is mulékonyak. Erre utal Hankiss

⁵ Azaz „tulajdon szubjektumunkat csak mint jelenséget ismerjük meg, nem pedig aszerint, hogy önmagában micsoda”.



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

irodalomtörténeti munkáinak egyikében, a Hamlet színeváltozásai tanulmány gyűjteményben. Az egzisztencialista Shakespeare/Hamlet-felfogást Stavrou idézve úgy jellemzi, hogy az nem más, mint a közvetlen és eszmei közösség egyidejű elvesztése, ahol az ember kiszakad a társadalmi kötelékekből, arra kényszerül, hogy szembenézzen a lét végső nagy kérdéseivel: a halállal, a lét értelmetlenségével, az ember teljes magányosságával, a szenvedés elkerülhetetlenségével, a végső miértekkel (Stavrou 1957). Hankiss tovább viszi a gondolatot: *”Hatás és ellenhatás, hatás és az ellene való védekezés: lehet, hogy a tragédiának épp ez volt a szerepe a nyugati civilizáció történetében. Újra és újra fel kellett villantania létünk félelmetes mélységeit, alapjaiban kellett megrendítenie hiteinket, s biztonságérzetünket, s kellett arra készítenie minket, hogy pillantsunk bele ezekbe a mélységekbe: hogy nézzünk szembe létünk és értékeink fájdalmas törékenységével, s próbáljuk meg újra és újra kiküzdeni a magunk bizonyosságait, és meghallani az igazi válaszokat egy bizonytalan és néma világban.”* (Hankiss 1995: 42)

II.

Közösségeink elvesztése fájdalommal, szenvedéssel jár, amelyről többször olvashatunk Hankissnál, különösen *Az emberi kalandban* (Hankiss 1997). A rideg világot mint dzsungelrendszerét jellemzi (fizikai, társadalmi, mentális, metafizikai), ahol azok képesek jobban alkalmazkodni, akikben nagyon erős a félelem és a fájdalom, mert ők hamarabb el tudják kerülni a veszélyeket. Szűk világban, boldogtalanul élnek, de Schopenhauer utalva *„[A]z élni akarás, vagyis az alapvető erő, amely élni kényszerít minket, egyben a mi legnagyobb ellenségünk és hóhérunk is. Arra kényszerít minket ellenállhatatlanul, hogy éljünk és szaporodjunk, és ezáltal a szenvedések poklába taszít...Megédesíti a csapdát, a gyönyör elvének segítségével tart hatalmában minket. Önmagunk válunk így szenvedéseink forrásává.”* (Hankiss 1997: 25) A félelem és fájdalom leküzdésére kétféle stratégiát javasol Hankiss. Az egyiket prométheuszinak nevezi, amely a fizikai valóság technikai legyőzését tűzi ki célul, a másik az apollói stratégia, amelyben az egyén szimbólumokkal védekezik az idegen világ borzalmai, bizonytalanságai ellen. Hankiss közösségképző erőként írja le a nooszférát – amely fogalmat Teilhard de Chardin alkotta meg, mivel ez az értelem, a szellem, a jelentés szférája. Ebből a szempontól a nooszféra közel kerül – a különbségek ellenére – a kultúra és a civilizáció fogalmához. Markánsan fogalmazza meg elképzelését: *„[A] kultúra nem luxus, hanem élet-halál kérdése. Az emberiség elveszett volna, ha nem lett volna képes szimbólumok bonyolult rendszereivel körbevenni és megvédeni önmagát... A mítoszok segítették az embereket abban, hogy érzelmileg legyőzzék az időt, a múlandóságot, a halált... Feladata volt a mítoszoknak az is, hogy valamiféle morális rendet és harmóniát vetítsenek bele egy ismeretlen, sötét, félelmeikkel teli univerzumba.”* (Hankiss, 1997: 42)



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

Ha nem volna bennünk a fölfedezés állandó kíváncsisága, a megismerés játékosága, szenvedélyessége, a mítosz- és szimbólumrombolásokat követően nem kezdünk volna újra építeni a világot, a közösségeket, az intézményeket, a szimbólumokat, nem hittünk volna ismét az emberi méltóságban, az értelem erejében és a szabadság legyőzhetetlen voltában.

III.

A léttel való szembenézés cselekvésre ösztönöz. Személyiségfüggő azonban, hogy az egyén valamely racionális döntést követően sorsát saját kezébe veszi-e, kockáztat, önálló akciókat kezdeményez, vagy igyekszik besimulni a közösségébe, onnan várva a megoldást. 1975-ben, a *Társadalmi csapdákban* erről részletesen ír Hankiss, amikor a hiányzó hős csapdáját értelmezi. Példákkal illusztrálja, miként halogatja az egyén a cselekvést, annak ellenére, hogy az nem jelentene aránytalan befektetést, és egyszerre saját magának és a közösségének is hasznára lehetne. Mégis bizonytalan, tétova. Mi ennek az oka? Hankiss a több szereplős fogoly dilemmájára (Dawes 1974) hivatkozik, arra, hogy a közösségen belül többnyire gyenge a felek kooperációs készsége, hajlama a koalícióra, hiszen a sikert elsősorban magának és nem a közösségének akarja megszerezni az egyén. Ugyanakkor mértéktartásra is figyelmeztet: *„Ha egy közösségben ... túlon túl gyakran veszik igénybe az emberek kooperatív készségét, ha olyan problémákat is a személyes érdekek és törekvések korlátozásával, s kooperatív stratégiák szorgalmazásával oldanak meg, amelyek ... más eszközökkel és megoldhatók, akkor egy bizonyos ponton túl a kooperatív készség tartalékai teljesen kimerülhetnek...közönyt és agressziót szül..., s megindul a közösség érzelmi-etikai-emberi tartalékainak teljes pusztulása, beteljesedik a 'közösség tragédiája.’”* (Hankiss 1975: 25)

Amikor 1983-ban a közösségek válságáról és hiányáról ír Hankiss, alaptételét így fogalmazza meg: *„[E]mbernek, s társadalomnak egyaránt szüksége van közösségre. Az embernek, mert a közösség biztonságot nyújthat neki, tartalmat, célt adhat életének, nagyobb hatékonyságot szándékainak, a gazdagabb kibontakozás lehetőségét személyiségének. És a társadalomnak, mint egésznek, mert közösségek gazdag hálózata nélkül atomizálódik, egyedeire esik szét, tehetetlen tömeggé formátlanodik, képtelen az egyéni érdekek sokféleségét társadalmilag hatékony csoportérdekké felerősíteni, egymással szembesíteni, s ezzel ön maga belső önmozgását, fejlődését biztosítani.”* (Hankiss 1983: 205) Plasztikusan bemutatja, hogy nem az együttlét, hanem az együvé tartozás érzése a fontos, amely a szó valódi és szimbolikus értelmében motiválja az embert közösséghez tartozásában, viszont akadályozhatja is személyisége kibontakoztatásában, autonómiájában. Hogy a cselekvést a mindennapok logikája szerint hősiességgént lehet-e felfogni, az kérdés, ezzel Hankiss sokat vívódott az értékutatai eredményeinek összefoglalásakor. Dinamikusan változó fogalomként írta le a közösségek átalakulását éppúgy, mint az attitűdök, normák és értékek módosulását.



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

A cselekvő emberről és közösségi kapcsolatairól megállapítja, hogy azért nehéz meghatározni az egyén helyét valamely közösségi formációban, mert folyamatosan változik a tevékenységnek a definíciója, ami központi kérdése e problémának. Az elköteleződés egy közösség iránt, vagy a kiválás, átlépés más érdekcsoportokba egyúttal azt is megmutatja, hogyan változik az egyén érték- és érdekhierarchiája, milyen szerepet tulajdonít magának, mennyire alkalmazkodó, vagy épp ellenkezőleg, autonómiára törekvő.

Ezen a ponton találkozik Hankiss közösség-felfogása Vitányi kultúra-elméletével: mindketten kitüntetett szerepet tulajdonítanak az autonóm személyiségnek. Később is vissza-visszatér Hankiss a közösség fogalmának pontosítására, különös tekintettel a társadalom 1989 utáni átalakulására, az egyént ért számtalan sokk-hatásra. 1999-ben, *Az emberi kaland* című könyvéről szólva megismétli azt a felfogását, miszerint „az emberi közösségek mindig úgy léteztek, mintha „idegen világban” élnének. Leírja azt a lelkesedést, a megszállottságot, a páni félelmet, amellyel bonyolult szimbolikus burkokkal vették körül magukat, így teremtve maguknak egy biztonságos, szabad és értelmes világot – vagy legalábbis egy ilyen világ éltető illúzióját. *„Tették ezt egy olyan univerzumban, amelyben talán – az emberi világon kívül – nincs se szabadság, se biztonság se értelem ... megindult az a soha véget nem érő küzdelem..., amiből végül megszületett a civilizáció, amely az embereket eszközök arzenáljával látta el, és szimbólumrendszerek védőburkával vette körül. De mintha semmi nem lett volna elég. Az emberek egyre több és több védelemre vágytak... Bizonytalanság-érzetük és szorongásuk határtalan, ezért a veszedelmes és kaotikus világmindenséget rendezett és biztonságos „morális univerzummá” alakították át.”* (Hankiss 1999: 76) Ebben a morális univerzumban a jó elnyerte méltó jutalmát, a bűn, a rossz a maga büntetését. A szabadság illúzióját, a biztonság érzetét a „racionális univerzum” létezésébe vetett hit táplálja. Ebből vezeti le Hankiss a civilizációk változását és a fogyasztói civilizáció működését, amit „proletár reneszánsznak” nevez.

Összegzés

A civilizáció közösségei létrehozták az intézmények egész rendszerét, melyek – különösen Európában – a konzervativizmuson, a hagyományőrzésen alapulnak. Magyarországon, ahol az intézményesedés döntően a 19. században ment végbe, sem az egyénnek, sem a közösségének nem volt autonómiája. Ezt a bizonytalanságot felerősítette az 1989-90-es politikai, gazdasági átalakulás.

Az egyén *„pedig úgy érezheti, hogy egy hagyományok nélküli és eltömegesedő társadalomban él, jöttment úrgazdagok és elnyomorodó szegények társadalmában, jogában s vágyaikat lobogtató, s kötelességeikről megfeledkező barbárok társadalmában. Nem találja a helyét a sebtiben összetákoltt, frissen mázolt intézmények országában.”* (Hankiss 1999: 187)



KÖZELKÉP – TANULMÁNYOK

Idegen marad, ahogy Hankiss Elemér is, aki az egyén társadalmi magányosságának és kiszolgáltatottságának érzékeny észlelője volt. Kutatóként rámutatott az okok együttesére, cselekvő értelmiségiként a kiutat kereste, miközben egyre távolabb került a közösségeitől. Idegen és kívülálló volt, s maradt.

Ez a komplex társadalomtudományi szemléletmód a mai magyar szociológiában egyre kevésbé van jelen. Hankiss Elemér, a tudós morális értékét jól mutatja, hogy ugyanakkor cselekvő értelmiségiként mégis a kiutat is kereste. Kérdés, hogy mi megtaláljuk-e?

Irodalom

- Biczó, G. (2009): Hasonló a hasonlónak. Filozófiai antropológiai vázlat az asszimilációról. Kalligram Kiadó, Budapest.
- Dawes, R. M. (1974): Formal Models of Dilemmas in Social Decision Making. Paper presentsat Human Judgement and Decision Process Symposium, Northern Illinois University.
- Freud, S. (1930): Civilization and its Discontents. In The Standard Edition of the Complete Psychological Works of S.F. 1961. Hogarth Press, London.
- Hankiss, E. (1983): Társadalmi csapdák . Diagnózisok. Magvető Kiadó, Budapest.
- Hankiss, E. (1995): Hamlet színeváltozásai. Savaria University Press, Szombathely.
- Hankiss, E. (1997): Az emberi kaland. Helikon Kiadó, Budapest.
- Hankiss, E. (1999): Proletár reneszánsz. Helikon Kiadó, Budapest.
- Kant, I. (1995): A tiszta ész kritikája. Kritik der reinen Vernunft. (1781) Ictus, Szeged.
- Stavrou, C. (1957): Hamlet as Existentialist. Shakespeare Newsletters, Paris.



A NAGYDOKTORI VÉDÉS OPPONENCIÁI ÉS A VÁLASZOK





A NAGYDOKTORI VÉDÉS OPPONENCIÁI ÉS A VÁLASZOK

**Részletek Szabó Ildikó
nagydoktori dolgozatának téziseiből,
opponensi véleményeiből és a válaszából**

Nagy Péter Tibor szerkesztésében

A tudományos élet talán legizgalmasabb produktumai a tudományos viták. Mégis viszonylag kevés van belőlük. A könyvkritikák – ha és amikor egyáltalán érdemiek – az esetek nagy részében válasz nélkül maradnak, s egy tudományos fórum egy könyvről legfeljebb egy kritikai véleményt jelenít meg – ez pedig a kritikai tájékoztatóhoz mindenképpen kevés. A könyvbemutatók, és ritka könyvviták igen érdekesek tudnak lenni – de általában csak annak a néhány tucat embernek, akik közönségmenten azokon éppen részt vettek. Ez különösen azok szempontjából méltánytalan, akik az adott vitára azért nem mentek el, mert még meg sem születtek, vagy egyszerűen csak évekkel később alakul ki a tudományos érdeklődésük ...Írásos és szerzők által a nyilvánosság előtt is vállalható, egyidejűleg többek szempontját felvonultató tudományos vitafórumok viszont a tudományos minősítési eljárások.

Amióta az 1993-s felsőoktatási törvény és az ugyancsak 1993-s akadémiai törvény eltörölte a kandidátusi fokozatot, a nyilvános akadémiai viták szinte kizárólag az MTA doktora fokozatok megvédése köré szerveződnek. Ezeknek a vitáknak a megismertetése még akkor is hasznos, hogyha sokan vitatják a magyar minősítési rendszert.

A vitákat mindig öt részben közöljük.

Az első rész az akadémiai doktori értekezés téziseit tartalmazza.

A második-negyedik rész az MTA által felkért bírálók bírálatait tartalmazza.

Az ötödik rész a doktori értekezés szerzőjének válaszát jelenti.

Megjegyzendő, hogy az akadémiai doktori védésnek más dokumentumai is vannak. Ilyen a szerző által az illetékes akadémiai bizottsághoz leadott dokumentáció (bibliográfia, életrajz), ilyen a szerző tudományos habitusát minősítő vélemény, s az erről folytatott akadémiai bizottságon belüli vita, ilyen a védéseken elhangzó rövid életrajz, s végül ilyen a védéseken feltett spontán kérdéseket dokumentáló jegyzőkönyv. E dokumentumok azonban részben bizalmasak, részben egy konkrét tudományos munka megvitatása szempontjából érdektelenek, részben pedig tartalmilag kevésbé megbízhatóan dokumentálják mi is történt valójában a vitákon. Így az „ötös” szerkezetű vitaközlés mellett döntöttünk....

Nagy Péter Tibor DSc



Szabó Ildikó
Nemzeti tematika és politikai szocializáció

Tézisek

A kollektív önmeghatározások politikai befolyásolása
Magyarországon 1867–2006

Az akadémiai doktori értekezés rövid összefoglalója

Budapest
2006



A NAGYDOKTORI VÉDÉS OPPONENCIÁI ÉS A VÁLASZOK

I. rész A KITŰZÖTT KUTATÁSI FELADAT

A dolgozat tárgya a *nemzeti tematika* és a *politikai szocializáció* viszonya: az a folyamat, amely a diszkurzív térben folyamatosan konstruálódó nemzeti tematikától a kollektív identitásokig vezetett a kiegyezéstől napjainkig terjedő időszak különböző politikai korszakaiban. A dolgozat megpróbálja nyomon követni a nemzeti tematika változásának folyamatát a vizsgált időszak egészében. Arra is választ keres, hogy az egyes politikai korszakok szocializációs modelljeiben (a) milyen helye volt a nemzeti tematikának és (b) milyen mechanizmusok közvetítésében jutott el a társadalom tagjaihoz.

A modern magyar társadalom történetének egészére igaz, hogy nem az állampolgári közösség, nem a gyakran átrendeződött társadalmi struktúrában elfoglalt hely, nem is a vallás, hanem a nemzet játszott kitüntetett szerepet az identitásban. A munka alap gondolata az, hogy Magyarországon minden korszakban újrafogalmazódott és a politikai diskurzusokban folyamatosan konstruálódott a megoldatlan nemzeti és nem nemzeti (társadalmi, politikai és gazdasági) problémákra épülő nemzeti tematika. Ez a tematika a kiegyezéstől napjainkig szerepet játszott a kollektív identitások formálódásában, miközben a nyugati országok többségében a 20. század folyamán már egy másik alapterematika, a demokratikus tematika vált a szocializáció modelljének legfontosabb diszkurzív tényezőjévé.

Az értekezés megpróbálja bemutatni a nemzeti tematika helyét a különböző politikai korszakokra jellemző szocializációs modellekben. Kétféle összefüggésrendszert követ végig: (a) a különböző politikai korszakokra jellemző nemzeti tematikák és politikai szocializációs modellek között kimutatható összefüggéseket, valamint (b) az egyes korszakokon belül a politikai identitásstratégiák, a nemzeti tematika és a politikai szocializáció modellje közötti összefüggéseket. Választ keres arra a kérdésre, hogy a dualizmus korában kiépült nemzeti tematika hogy változott a későbbi politikai korszakokban (a Horthy-rendszerben, a koalíciós időszakban, a pártállami rendszerben és a rendszerváltás utáni időszakban). Megvizsgálja, hogy az egyes korszakokban a politikailag vezetett nemzeti tematika

- (a) milyen nemzetfogalom köré épült fel,
- (b) milyen identitásminták megvalósulására szolgált,
- (c) milyen szerepet játszott az identitások befolyásolására irányuló politikai stratégiákban és
- (d) milyen szerepet játszott a politikai szocializáció adott modelljében.



A NAGYDOKTORI VÉDÉS OPPONENCIÁI ÉS A VÁLASZOK

Az értekezés választ keres arra a kérdésre is, hogy a rendszerváltás utáni politikai önmeghatározásokban miért épülhetett ki a nemzeti törésvonal, és hogy a demokratikus tematika miért nem vált domináns tematikává.

A nemzeti tematikát a szocializációs modellek tartalmi, diszkurzív tényezőjeként fogja fel. Részletesen vizsgálja a rendszerváltás utáni politikai szocializáció modelljét, a nemzeti és a politikai identitás kérdéseit, és választ keres arra, hogy a rendszerváltás után miért nem kristályosodott ki a politikai szocializáció demokratikus rendszerekre jellemző modellje.

II. rész A KUTATÁS MÓDSZEREI

Az alapvetően elméleti igényű nagymonográfia a politikai korszakokon átívelő folyamatokra és az egyes korszakokon belüli, a politikai aktoroktól a közösségi identitásokig ívelő folyamatokra koncentrál. Elsősorban a rendszerszintű megközelítés, a modellalkotás és a kvalitatív elemzés lehetőségeivel él.

Az értekezés az egyes korszakokra jellemző nemzeti tematikát is, a politikai szocializációt is interakciók folyamatából építkező dinamikus rendszernek tekinti. Minden korszak nemzeti tematikájában megvizsgálja a nemzet fogalmának politikai konstrukcióját, a nemzethez tartozás kritériumait, a belső és a külső ellenség képét és a jövő képét. Elemzi a nemzeti tematika közvetítésének csatornáit és a tematika helyét az adott korszak szocializációs modelljében. Ezek elemzésében támaszkodik a különböző társadalomtudományi területek eredményeire. Épít a különböző korok statisztikai adataira, politikai dokumentumaira és kulturális reprezentációira. Ahol lehet, figyelembe veszi a nemzetközi szakirodalom megállapításait. Nem utolsó sorban épít a magyarországi empirikus szociológiai kutatásokra, köztük a politikai tagolódásra, választói magatartásra irányuló kutatásokra. Igyekszik figyelembe venni a rendszerváltás előtti és utáni ifjúságszociológiai kutatások eredményeit. A rendszerváltás utáni nemzeti diskurzusokat a narratívaelemzés módszerével közelíti meg.

Az értekezés előzményeit képezik a szerző elmúlt évtizedekben végzett politikai szocializáció-kutatásai és azok az empirikus kutatások, amelyek tárgyát a nemzetfogalom közgondolkozásbeli konstrukciói alkották (Csepeli György, Lázár Guy, Murányi István, Veres Valér és mások kutatásai, valamint a szerzőnek a fiatalok állampolgári kultúrájáról Örkény Antallal közösen végzett kutatásai).



A NAGYDOKTORI VÉDÉS OPPONENCIÁI ÉS A VÁLASZOK

III. rész

A TUDOMÁNYOS EREDMÉNYEK RÖVID ÖSSZEFOGLALÁSA

A könyv három nagyobb egységből áll. Az első a nemzeti tematikával, a második a nemzeti tematika és a politikai szocializáció viszonyával, a harmadik a nemzeti tematika szocializációs modellben elfoglalt helyével foglalkozik.

A nemzeti tematika

Az **első egység** a kulcsfogalmakat: a közösségi alaptermatikák és a politikai szocializáció fogalmát tisztázza.

1. Alaptermatikák. Az értekezés az alaptermatikákat – így a nemzeti tematikát is – a politikai cselekvés diszkurzív elemeinek, ugyanakkor a politikai szocializáció tartalmi tényezőjének tekinti. A politikai szocializáció három történelmi korszakokon átívelő, diszkurzív tényezőjét különíti el: a *vallási*, a *nemzeti* és a *demokratikus* alaptermatikát.

Az alaptermatikák a kollektív identitások befolyásolására irányuló politikai stratégiák részét képezik. Beágyazódnak a társadalmi élet egészébe. Fennmaradásukat multiplikálásuk és a szocializáció folyamataiban való továbbörökítésük biztosítja. A politikai aktorok (államhatalom, pártok, politikusok) „vezetik” őket, és különböző közvetítő rendszereken (média, iskolarendszer, kulturális közvetítők), értelmiségiek közreműködésével jutnak el célközönségükhöz. A vallási tematika tekinthet vissza a leghosszabb, a demokratikus (és az ebből leágazó európai) tematika a legrövidebb múltra. A nemzeti tematika formálására, közvetítésére és a szocializációs folyamatokban való megjelenítésére nincs külön intézményrendszer. Az alaptermatikákat aktuális tematizációk tartják fent. A tematizációk a politika meghatározó aktoraihoz kötődnek.

A nemzeti tematizációk a kollektív identitások tartalmi, érzelmi és attitűdinális elemeihez kapcsolódva, a korábbi tematizációkra építve sokakat foglalkoztató társadalmi, gazdasági és politikai kérdésekre rezonálnak. Közvetítésükben az értelmiségiek különböző csoportjai működnek közre. A nemzeti tematizációk, mint politikai cselekvések célja a politikai napirend meghatározásával a politikához való viszony és a köznapi nemzettudat befolyásolása.

2. Politikai szocializáció. A *politikai szocializáció* olyan folyamat, amelyben a kollektív identitások kialakulnak az egyén és a politikailag megformált társadalom közötti interakciókban, és amelyben a politikai rendszerek megpróbálják magukat továbbörökíteni. A szocializáció modelljét a szocializáció intézményei, az identitásformáló stratégiák, a közvetített tartalmak és a gondolkozási és cselekvési minták alkotják. A nyilvános kommunikációban történelmileg kialakult, integratív erővel rendelkező közösségi alaptermatikák (a vallási, a demokratikus és a nemzeti temati-



A NAGYDOKTORI VÉDÉS OPPONENCIÁI ÉS A VÁLASZOK

ka) a politikai szocializáció tartalmi tényezőiként befolyásolják az önmeghatározásokat és kijelölik a politikai törésvonalakat.

Nemzeti tematika és politika

A **második egység** abból indul ki, hogy Magyarországon az elmúlt másfél évszázadban minden politikai korszakban újrafogalmazódott a megoldatlan társadalmi, politikai és gazdasági problémákra épülő nemzeti tematika. Az egyik legfontosabb törésvonalat a rendszerváltás után is a nemzeti tematika jelölte ki, miközben a nyugati országok többségében a 20. század folyamán már egy másik alaptematika, a demokratikus tematika vált meghatározóvá.

Azzal a lehetőséggel, hogy a kollektív identitások formálódásának folyamatába a diskurzusokban épülő nemzeti tematikával be lehet avatkozni a politikai szocializáció folyamatába, a Horthy-korszakban és a pártállami időszakban elsősorban az állam élt, a rendszerváltás után a jobboldali pártok. Közös volt valamennyi korszakban, hogy a beavatkozások célja a nemzeti identitás politikai meghatározása volt. Minden politikai korszakban kiépültek azok a közvetítő mechanizmusok, amelyekeken keresztül a nemzeti tematika eljutott a megcélzott csoportokhoz. A Horthy-korszakban és a pártállami időszakban a szocializáció intézményei ennek szolgálatában álltak. A rendszerváltás utáni nemzeti tematika az előző korszakoktól eltérően nem hatotta át a szocializáció formális intézményeit. Elsősorban diskurzusokban érvényesült: a tematikát vezető párt közvetlenül, illetve a médiumokon keresztül törekedett tematizációit eljuttatni a megcélzott csoportoknak.

1. A dualizmus kora. A dualizmus korával foglalkozó rész azt vizsgálja, milyen esélyei voltak a magyar viszonyokétól eltérő viszonyok között született nemzetmodelleknek: az államnemzeti és a kultúrnemzeti modellnek. A soknemzetiségű Magyarországon voltak esélyei az állampolgári kötelekek által együvé tartozó politikai nemzetmodell megerősödésének, ugyanakkor erős volt a kulturálisan együvé tartozó magyar nemzet koncepciójának összetartó ereje is.

A dualizmus korában mentek végbe azok a folyamatok, amelyekre a politikailag vezetett nemzeti tematika építhetett. Kicsiszolódott a nemzeti önkép, a nemzet nagy identitás- és közösség-szervező erővel rendelkező szimbolikus világgá formálódott. Kialakult a nemzeti identitás érzelmi alapjait biztosító nemzeti kánon, amelynek szövedékét jeles személyiségek, események, mítoszok, alkotások, kulturális intézmények, jelképek, szimbólumok alkotják. Intézményesült a nemzeti kultúra, és rendszerré formálódott a nemzeti szocializáció. Kiépültek a tudás-, információ- és vélemény-közvetítő rendszerek: elsősorban a közoktatás, valamint a modern sajtó. Ezek lehetővé tették, hogy a nemzeti kánon minél többekhez jusson el, ugyanakkor azt is, hogy befolyásolják a nemzeti identitás formálódásának folyamatát. A politikai rendszer továbbörökítésének azonban akadálya volt, hogy a nemzettel kapcsolatos kér-



A NAGYDOKTORI VÉDÉS OPPONENCIÁI ÉS A VÁLASZOK

désekre adott politikai válaszok elégtelenek voltak. A nemzet politikailag kidolgozott fogalma hosszú távon nem volt alkalmas a nemzetiségi, politikai és társadalmi feszültségekre reagálva megújulni, és a nemzeti szocializáció nem tudta az állam nem magyar nemzetiségű polgárait integrálni a magyar nemzeti közösségbe.

2. A Horthy-korszak. A két világháború közötti időszakban a politikai osztály átfogalmazta a dualizmus idején megalapozott nemzeti tematikát. A politikai nemzetfogalom az etnikai alapon felépített kultúrnemzeti modellen alapult. Ebben már nem volt helye a dualizmus időszakára jellemző nyitottságnak, amely sokak számára kínált egyéni lehetőséget a „magyar politikai nemzet” államnemzeti és kultúrnemzeti jellegének összeegyeztetésére. Az új nemzetfogalom összhangban volt a rendszer hivatalos ideológiájával, a konzervatív keresztény nemzeti ideológiával. Összhangban volt a társadalom- és nemzetpolitikával, valamint a kollektív identitások befolyásolására irányuló kultúrpolitikai és szocializációs stratégiával is.

A nemzeti tematika az államhatalom irányítása alatt volt. A revízió gondolata köré szerveződött, a társadalmi sérelmekre rezonált. Markáns külső és belső ellenségképek, bűnbakok megfogalmazásával fokozta a nemzeti fenyegetettség érzését. Értelmezési sémákat szállított a magyar és a nem magyar megkülönböztetéséhez, a történelmi és politikai felelősök, valamint a külső és a belső ellenség beazonosításához. A nemzeti kánonba bevitte a trianoni veszteségekhez vezető okok államhatalmi értelmezését, a külső és belső ellenségek képét és a revízió eszméjét.

A nemzeti tematika közvetítéséről a szocializációs intézmények: az iskola, a keresztény egyházak, a különböző szervezetek és mozgalmak (mindenekelőtt a cserkészlet és a leventemozgalom) gondoskodtak. A tematika a társadalom jelentős csoportjainak önmeghatározását, társadalom- és politikaképét alakította. A tematikát vezető rendszer megbukott, politikája a második világháborúba, felmérhetetlen nagyságú veszteségekbe, gazdasági összeomlásba és a revízió kudarcába torkollott, de sok eleme tartósan beépült a kollektív önmeghatározásokba.

3. A pártállami időszak. A pártállami időszakban a nemzeti tematika pártállam-nemzeti tematikaként fogalmazódott újra, bár 1945 után felvillant a demokratikus tematika megerősödésének lehetősége. A kommunista párt felszámolta a többpártrendszert és a szervezeti sokszínűséget, a gazdasági önvédelem lehetőségeit radikálisan beszűkítette.

A pártállam-nemzeti tematika a kommunista párt, az államhatalom és a nép egységére épült. Középpontjában a kommunista párt vezetésével felépíteni kívánt szocializmus és a megvalósítani kívánt népi demokrácia fogalma állt. A tematikát az államhatalom egésze dominálta. A politikai nemzetfogalom térben és időben korlátozott, normatív és szelektív volt, és alárendelődött a proletár internacionalizmus fogalmának. A nemzet a dolgozó népet jelentette. A nemzethez tartozás kritériumai elsősorban az ideológiai és a nemzetek feletti dimenziókat (proletáriátus, nemzetközi munkásosztály, szocialista világtrend) hangsúlyozták. A rendszer törekedett a



A NAGYDOKTORI VÉDÉS OPPONENCIÁI ÉS A VÁLASZOK

nemzeti kánon és a nemzeti szimbólumrendszer átírására. A tematika bipoláris világmépében a jók oldalán a kommunista pártok és vezetőik, a szocialista országok, valamint a dolgozó nép állt. A külső ellenséget az imperialisták, a belsőt a szocializmus ellenségei alkották.

A szocializáló intézményektől (iskola, ifjúsági szervezet, médiumok, pártoktatási intézmények) a pártállami rendszer identitásstratégiájának megvalósítását várta el. A politikai szocializáció embereszménye a „szocialista ember” volt, akit a „szocialista hazafiság” érzése fűzött a kommunista párthoz, az államhoz és a néphez. A Rákosi-korszakban a pártállam-nemzeti tematikát a töretlen dicsőség-narratíva és a konfliktusok létének tagadása jellemezte. Az 1956-os forradalom után, a rendszer kádári konszolidációjával a szocializációs modell fokozatosan átalakult, közben tartásának szigorúsága enyhült. Megnőtt a kultúra világának szerepe. A rendszer elfogadtatásában az értelmiségiek különböző csoportjai a tematika közvetítésével és tematizációival, az identitásformáló intézmények működtetésével vettek részt. Ugyanakkor közreműködtek a tematika fellazításában, határainak kitolásában, végül a tematika elolvasásában is.

A pártállam-nemzeti tematika széleskörű recepciójának fő akadályja az volt, hogy a szociológiai valóságtól független diszkurzív konstrukció volt. Nem kínált választ a megoldatlan nemzeti kérdésekre; nemzetfogalma lefordíthatatlan volt a hétköznapi tapasztalatok szintjére.

A hatvanas évektől a politikai identításokat érintő társadalmi integráció a rendszerrel kapcsolatos negatív közérzűletek: a rendszertudat és a nemzeti ressentiment mentén zajlott. Ezek ugyan a rendszerrel való együttélés alternatíváltanságából táplálkoztak, de hozzájárultak a rendszer eróziójához is.

A hetvenes évek végétől a pártállam-nemzeti tematika egyre halványabb lett, majd teljesen felbomlott. Kiszélesedett az első és a második nyilvánosság, az értelmiségi tematizációk egyre távolabb kerültek a rendszer alaptematikájától. A szamizdat irodalomban és az első nyilvánosságban megjelent alternatív értelmezésekben egy új nemzeti tematika alapjai körvonalazódtak. Ennek nemzetfogalma – eltérően a „szocialista nemzet” fogalmától – kapcsolódott a szociológiai realitásokhoz és a demokratikus rendszerekre jellemző normákhoz. Az alternatív nemzeti tematizációk mellett a szamizdat irodalomban formálódott egy alternatív alaptematika is: a demokratikus alaptematika.

4. A rendszerváltás utáni időszak. A rendszerváltás után harmadszor fogalmazódott újra a nemzeti tematika. A nemzet politikai önértékké vált. Ugyanakkor az alapvető nemzeti kérdésekben (a nemzet fogalma, a nemzethez tartozás kritériumai, a múlthoz való viszony, az állam és az állampolgárok közötti, illetve a nemzet és az állampolgári közösség közötti viszonyok) nem alakult ki társadalmi konszenzus. A politikailag vezetett tematika ráépülhetett ezekre az állásfoglalást és konszenzust igénylő kérdésekre, és egyfajta válaszrendszert kínált ezekre.



A NAGYDOKTORI VÉDÉS OPPONENCIÁI ÉS A VÁLASZOK

A nemzeti tematika előtérbe kerülésének kedvezett, hogy az önmeghatározásokban, a múlthoz való viszonyban, az új viszonyok közötti eligazodásban, a politikai tagolódás átlátásában és a társadalmi igazságosság megítélésében kínált fogódzókat. Kijelölte az egyén helyét egy makroközösségben, és szimbolikus közösség-konstrukciók lehetőségét hordozta magában. A folyamatosság élményét nyújtotta, eltakarva a társadalomban elfoglalt hely bizonytalanságát.

A társadalmi struktúrában és a politikai csoportokban korábban elfoglalt helyek átrendeződtek, az addig érvényesnek tűnő mobilitási pályák megtörttek. Ez felértékelte a politikai identitásstratégiák jelentőségét. A huszadik század hatalom- és kurzusváltásaihoz hasonlóan a rendszerváltás is átrendezte az eliteket. A nemzeti tematika vezetése mögött a saját politikai bázis megteremtésének törekvését is felfedezhetjük. A nemzeti tematika építhetett a korábbi időszakok identitásokban továbbélő elemeire, ellentétben a demokratikus tematikával, amelynek nem voltak számottevő előzményei Magyarországon.

A pártok és a politikai csoportok között a nemzeti törésvonal lett a legfontosabb törésvonal. A nemzeti tematika a jobboldal tematikája lett. A tematika valós társadalmi szükségletekre épített, amikor egyszerre kínált fel értelmezési sémát a politika világára és identitásmintát a politikai közösségeket keresők számára. Érintve és stimulálva a lehetséges politikai hovatartozások identitásbeli, érzelmi alapjait, a nemzeti identitás politikai identitássá való alakításával játszott közre a pártkötődések alakításában. A tematikában összekapcsolódott a nemzeti közösség és a tematikát vezető pártot támogató politikai közösség. Olyan politikai közösség formálására nyílt lehetőség, amelyben az összetartozás érzését a közös múlt és a közös jövő képeivel, a nemzeti jelleget kifejező hagyományokkal, szimbólumokkal és a nemzethez tartozás újrafogalmazott kritériumaival lehetett erősíteni.

A nemzeti tematika rendszerváltás utáni történetében a tematikát vezető Fidesz 1996-tól kibontakozó identitásstratégiája jelentett fordulatot. A Fidesz új nemzeti identitások felépítésére és politikai közösségek építésére törekedett. A nemzeti szimbólumok világát áttemelte a politikai identitások szimbólumvilágába. 1998 és 2002 között kormányzati ideológiává formálta a nemzeti tematikát, amely beágyazódott a társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális élet szövedékébe.

A Fidesz nemzeti tematizációi elsősorban a párt elnökének diskurzusaiban jelentek meg. A beszédekből, interjúkból rekonstruálni lehet a nemzeti tematika felépítését, nemzetfogalmát és magatartási eszményeit. Kirajzolódnak belőlük a nemzet politikai képviselővel, a politikai részvétellel és a kormányzással kapcsolatos elképzelések, valamint a politikai ellenfelekre vonatkozó attribúciók.

Az értekezés rekonstruálja a Fidesz nemzeti tematikájában kibontakozó nemzetfogalmat. Ez a nemzetfogalom a kultúrnemzeti modellt követte. A nemzet az első időszakban a jobboldali emberek érzelmi, cselekvési és értékrendbeli közösségét jelentette. 2003-tól, a Fidesz a második orientációváltása után a nemzet a parlamenti legitimitáció alternatívája lett, amelybe a politikai ellenfelek kivételével már min-



A NAGYDOKTORI VÉDÉS OPPONENCIÁI ÉS A VÁLASZOK

denki beletartozott. A Fidesz diskurzusában baloldali, „népfrontos”, szociális-antikapitalista elemek (privatizáció-, bankár- és versenyellenesség, antikapitalista tematizációk, piacgazdasághoz nem illeszkedő ígéretek) jelentek meg. A tematika különbséget tett a kormány és a „luxusbaloldal”, valamint a „baloldali emberek” között, hangsúlyozva, hogy az igazi baloldalt ez utóbbiak képviselik. Ellenséggépét a politikai ellenfelek alkották, akik idegen érdekeket szolgálnak, és a múltban is nemzetidegenek, a nemzet ellenségei voltak. A nemzet politikai képvisellete arra épült, hogy a Fidesz a rendszerváltás igazi megvalósítója, 2003 után pedig arra is, hogy a párt az egész nemzetet képviseli. A tematika jövőképe a nemzet egyesítése volt, amely nemzeti kormányzással, a Fidesz tartós kormányzásával valósítható meg. A jobboldaliak nemzeti egységbe foglalásának és a nemzeti kormány szükségességének hangsúlyozásával a párt vezetője az egész nemzet érzelmileg legitim vezetőjének szerepébe került. A felkínált politikai cselekvési formák, központilag kezdeményezett akciók (nemzeti összefogás, új szövetség, országértékelő beszélgetések, nemzeti konzultáció, nemzeti petíció) a közvetlen részvétel ígérletét tartalmazták.

A politikai pártok közötti verseny a kollektív identitások meghatározásáért a kettős állampolgárságról kiírt népszavazással vált élessé. A kettős állampolgárság kérdése – hasonlóan a státusztorvény kérdéséhez – nemcsak a határon túli magyarok jogállásáról, hanem a magyarországi pártokkal való viszonyukról és a pártok rájuk gyakorolt befolyásáról is szólt. A törvénykezés és a politikai gyakorlat szintjén vetették fel azokat a megoldatlan nemzeti kérdéseket, amelyek mindig ott húzódtak a nemzeti tematika háttérében: a magyar nemzet fogalmának jelentését, a kultúr- és államnemzeti elemek viszonyát, a magyar állam fennhatóságának határait, a magyar állam és a magyar nemzet kapcsolatát. A népszavazás politikai tétje is szerepet játszott abban, hogy a nemzeti tematika 2004-től kétpólusúvá vált. A jobboldal nemzeti tematikájával szemben formálódni kezdett a másik póluson is a nemzeti tematika. A baloldali és a liberális diskurzusokban markáns alternatív értelmezések fogalmazódtak meg. A kétpólusúvá vált nemzeti tematika a népszavazást követően is jellemezte a diskurzusokat. Előtérbe került egy alternatív, a republikánus hagyományokhoz kapcsolódó, alternatív alapterematika is, a demokratikus alapterematika. Az alternatív tematika megjelenésével magyarázható, hogy a 2006-os országgyűlési választás előtt a nemzet és a köztársaság viszonya is tematizálódott.

Nemzeti identitás és politikai szocializáció

Az értekezés **harmadik egysége** a szocializációs modell kérdéseivel foglalkozik. Megvizsgálja a nemzeti tematika helyét és identitásformáló szerepét a politikai szocializáció különböző modelljeiben. Kísérletet tesz a szocializációs modellek változásának értelmezésére, választ keresve arra a kérdésre, hogy a Rákosi-korszak konfliktustagadó és a Kádár-korszak konfliktuskerülő politikai szocializációs modellje után



A NAGYDOKTORI VÉDÉS OPPONENCIÁI ÉS A VÁLASZOK

a rendszerváltást követően miért nem alakult ki a demokratikus rendszerekre jellemző konfliktuskihordó politikai szocializáció modellje.

A szerző a politikai szocializációt kétoldalú folyamatnak tekinti, amelyben egyrészt a társadalom ad át az új nemzedékeknek kész világképeket, világértelmezéseket, hogy továbbörökítse magát bennük, másrészt az új nemzedékek is kialakítják az érdekeiknek legjobban megfelelő valóságértelmezéseket és a politikához való viszonyukat, és ők is nyomot akarnak hatni a társadalmon. Ugyanakkor azt is feltételezi, hogy a közép- és kelet-európai térségben a politikai rendszerek változásaival a társadalom jelentős csoportjai kényszerültek reszocializációra, identitásuk újrafogalmazására.

A szocializációs modell olyan, az adott társadalomra jellemző rendszer, amelyet az intézményes és nem intézményes, formális és nem formális szocializációs hatások együttese alkot. Ismereti, érzelmi, értékelési elemekből, szimbólumokból, identitás-sablonokból álló szövedék, amelynek a viszonylagos önállósággal rendelkező gondolkozási, magatartási és cselekvési minták is részét képezik. A vallási, nemzeti, demokratikus alaptematikák a nem formális szocializáció diszkurzív tényezői. A kollektív identitások felépítése a szocializációs modellben rejlő logikákat követi.

1. A pártállami rendszer szocializációs modelljei. A pártállami rendszerek politikai szocializációs modelljeiben több, nagyrészt történelmi gyökerű közös vonás van. A hatalomváltások után gyakoriak voltak a politikai konverziók. A politikai szocializáció intézményei hagyományosan egyfajta alattvalói magatartás elsajátítására és a politikához való aszimmetrikus viszony kialakítására irányultak. Jellemző volt a politikai autarchia: olyan védekező-elhárító mechanizmusok alakultak ki, amelyek lehetővé tették a kontinuitások őrzését a hétköznapi életvilágban. A kisebbségi csoportidentitások egyenrangúsága ugyancsak hagyományosan korlátozott volt a közép-európai térségben.

A politikai szocializáció megkettőződése a pártállami időszak sajátossága. A formális, intézményes politikai szocializáció a hivatalos életvilágnak megfelelő viselkedés elsajátítását biztosította. A nemformális helyzetekre érvényes valóság-meghatározásokat elsősorban a család közvetítésével lehetett megtanulni.

Magyar sajátosság volt, hogy a kettős politikai szocializáció modellje a pártállami időszakban fokozatosan bomlott fel. Az 1956-os forradalom után, a hatvanas évektől a közvetlen, *konfliktustagadó politikai szocializáció* modelljét a közvetett eszközökre építő *konfliktuskerülő politikai szocializáció* modellje követte, amely a rendszerváltást megelőző években már alig volt érzékelhető.

2. A nyugati demokráciák szocializációs modelljei. A nyugati demokráciákban a politikai szocializáció konfliktuskihordó modellje társadalmi konszenzuson nyugszik. Alapelveiben a politikai élet aktorai és a társadalom többsége egyetértnek; kérdései alapvetően szakpolitikai kérdések. A nemzeti szocializáció az állampolgári szocializáció része. A demokratikus politikai szocializáció modellje konzisz-



A NAGYDOKTORI VÉDÉS OPPONENCIÁI ÉS A VÁLASZOK

tens modell, tényezői egymást feltételezik. Legfontosabb diszkurzív tényezője a demokratikus, illetve az európai alaptematika. Az állampolgári és a nemzeti identitás formálása alapvetően a formális szocializáció legfontosabb intézményének, az iskolának a feladata, amely a politikailag szervezett társadalom első modellje. A gyerekek és a fiatalok az állampolgári szocializáció részeként sajátítják el a nemzettel, az állammal és a társadalommal a kapcsolatos történelmi, kulturális és politikai ismereteket, valamint a nemzettel, állammal és társadalommal kapcsolatos jelenségek értelmezésére szolgáló fogalmi kategóriákat.

A modern democráciákban terjedőben van a szocializációs folyamatok és az identitások formálódása közötti összefüggések interdiszciplináris megközelítése. Egyre több „átjáró” van a társadalomtudományok és a társadalmi gyakorlat között. A társadalompolitikák kiemelt területe az ifjúságpolitika, amely törekszik a tudományos eredmények gyakorlati hasznosítására, a formális és a nem formális nevelés lehetőségeinek kiaknázására a demokratikus állampolgári magatartások elősegítése érdekében. A szaktudományok, a szakpolitikák és a társadalmi gyakorlat közötti nyitottságok segítik a modell megújulási képességét. Erre szükség is van, mivel a politikai szocializáció demokratikus modelljének választ kell találnia olyan társadalmi kihívásokra is, amelyek a szándékolt intézményes szocializációs törekvések ellenére jöttek létre. Ilyenek a szélsőjobboldali jelenségek, a nagy integratív folyamatok (a modernizáció, a globalizáció és az európai integráció) ellenhatásai, a terrorcselekmények nyomán újrafogalmazódó interetnikus és interkulturális viszonyok és a nemzeti identitás problémái.

3. A rendszerváltás utáni időszak szocializációs modellje. A rendszerváltással a Kádár-rendszer konfliktuskerülő politikai szocializációs modellje megszűnt, de a demokratikus rendszerekre jellemző konfliktuskihordó modell nem alakult ki. A nemzeti és az állampolgári identitás mintáiban, a múlt kérdéseiben, az előző korszakok megítélésében és a nemzet fogalmának értelmezésében nem alakult ki társadalmi és politikai konszenzus, amelyre épülhetett volna a politikai szocializáció demokratikus modellje. Tisztázatlanok maradtak a nemzeti, az állampolgári és a politikai és az állampolgári identitások közötti viszonyok is.

A politikai szocializáció rendszerváltás utáni magyarországi modelljét *fragmentált modellnek* nevezhetjük. A fragmentáltság háttérében a múlthoz és a politikai jelenhez való viszony nyitott, a társadalmat megosztó kérdéseit találjuk. A modell nem tud választ adni a kollektív identitásokkal kapcsolatos kihívásokra. Ugyanakkor megnő benne a nem formális tényezők, így a politikailag vezetett nemzeti tematika identitásformáló szerepe. A nemzeti tematika alapvetően a Fidesz vezetésében épült be a politikai szocializáció modelljébe a nem formális szocializáció tartalmi tényezőjeként. A Fidesz a fiatal nemzedékek körében volt a legnépszerűbb, akik számára nemcsak a rendszerváltást, hanem a nemzedékváltást is megtestésítette. A párt az állampolgárok és a hatalom viszonyának értelmezésében a nemzetből, mint pártpolitikailag értelmezett közösségből indult ki.



A NAGYDOKTORI VÉDÉS OPPONENCIÁI ÉS A VÁLASZOK

A fragmentált modellben a társadalmi rendszer folyamatos megújulásához szükséges állampolgári ismereteket, értékeket, készségeket, a konfliktusok konszenzushoz vezető kezelését a formális szocializációban csak esetlegesen lehet elsajátítani. Az iskola, ha lehet, kitér az állampolgári szocializációban való közreműködés feladatai elől, inkább a konfliktuskerülés mintáit közvetíti, a demokratikus tapasztalatok megszerzésének fontos kereteit jelentő civil kezdeményezések pedig csak keveseket érintenek. A markánsan megfogalmazott, sokakhoz eljutó nemzeti tematika – ellentétben a demokratikus tematikával – megosztó tematika. A konfliktusok éleződéséhez járul hozzá azzal, hogy pártpolitikai szempontokból kínál válaszokat a történelmi, társadalmi, gazdasági és kulturális kérdésekre. A nemzeti és a politikai közösségek közötti határok egybeesnek, így a nemzet fogalmából egyesek politikai alapon záródnak ki. A közösség határait külső és belső ellenségképek jelölik ki. A rivális pártok a nemzet ellenségeiként jelennek meg, akik nem rendelkeznek a parlamenti legitimációnál magasabbra helyezett nemzeti legitimációval.

A nemzeti tematika a politikai szocializáció premodern elemeit konzerválja. Identitásmintája a vezetők és a vezetettek hierarchikus viszonyára épül. A tematikában a nemzethez tartozás kritériumai politikai kritériumokkal keverednek. A tematika érzelmi és hitelvű viszonyokat fogalmaz meg a hatalom és az egyén között, amelyekben a demokratikus rendszerek ellenőrzési és procedurális eljárásai korlátozottak. A konfliktusok élezésével és az állam és az állampolgárok, a politikai hatalom és az állampolgárok közötti viszonyok premodern mintáinak fenntartásával nehezíti a demokratikus politikai szocializáció modelljének kiépülését.

IV. rész

A MUNKA TÉMAKÖRÉBŐL KÉSZÜLT PUBLIKÁCIÓK

Könyvek

- 1989 *Political Socialization in Hungary. The duality of Institutional and Non-Institutional Processes.* Frankfurt am Main, Peter Lang, 120 oldal
- 1991 *Az ember államosítása. Politikai szocializáció Magyarországon.* Budapest, Tekintet Könyvek, 166 oldal
- 1998 (Örkény Antallal:) *Tizenévesek állampolgári kultúrája.* Budapest, Minoritás Könyvek, 270 oldal
- 2000 *A pártállam gyermekei. Tanulmányok a magyar politikai szocializációról.* Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 235 oldal

Gyűjteményes kötetek

- 1993 *Vécus collectifs dans la socialisation politique.* In (sous la direction de Raymond Hudon et Bernard Fournier): *Jeunesses et politique. Conception*



A NAGYDOKTORI VÉDÉS OPPONENCIÁI ÉS A VÁLASZOK

- de la politique en Amérique du Nord et en Europe I-II.* Québec, Les Presses de l'Université Laval – Paris, Harmattan II. pp. 313–336.
- 1994 After the Changing of the System, and Before the Changing of the Values: Hungary. In (eds. By Val D. Rust, Peter Knost and Jürgen Wichmann.): *Education and the Values Crisis in Central and Eastern Europe.* Frankfurt am Main, Peter Lang, pp. 205–218.
- 1996 (Örkény Antallal) 14-15 éves fiatalok interkulturális világgépe. In (Teresztényi Tamás szerk.): *Többség – kisebbség. Tanulmányok a nemzeti tudat témaköréből.* Budapest, Osiris – MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport, 161–235. oldal
- 1997 (Örkény Antallal) Nemzet és magyarság a 14-15 évesek gondolkodásában. In (Szabó Márton szerk.): *Szövegvalóság. Írások a szimbolikus és diszkurzív politikáról.* Budapest, Scientia Humana, 273–286. oldal
- 2000 (Örkény Antallal) A tizenévesek nemzetfogalma. In (Pukánszky Béla szerk.): *A gyermek évszázada.* Budapest, Osiris Kiadó, 102–134. oldal
- 2001 (Marián Bélával) Politikai érzelmek hálójában. Ideológiai értékorientációk a közgondolkodásban. In (Simon János szerk.): *Ezredvégi értelmezések I–II.* Budapest, Villányi Úti Könyvkiadó, 405–435. oldal
- 2001 (Örkény Antallal) Magyar középiskolások politikai világgépe és euroregionális tudata. In (Simon János szerk.): *Ezredvégi értelmezések I–II.* Budapest, Villányi Úti Könyvkiadó, 366–404. oldal
- 2001 (Örkény Antallal) Representations of Minorities among Hungarian Children. In (Karen Phalet and Antal Örkény szerk.): *Ethnic Minorities and Inter-Ethnic Relations in Context. A Dutch Hungarian comparison.* Ashgate, Alderhot, Burlington USA, Singapore, Sydney, 139–160. oldal

Szakkikkek

- 1982 Historical Personalities, Political Symbols and the Hungarian Youth. *International Journal of Political Education* 5.
- 1984 (Csepeli Györggyel) Politikai érzelmek iskolája. *Jel-Kép* 2. 26–31. oldal
- 1984 (Csepeli Györggyel:) *Nemzet és politika a 10–14 éves gyerekek tudatában.* Tanulmányok, beszámolók, jelentések, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 4.



A NAGYDOKTORI VÉDÉS OPPONENCIÁI ÉS A VÁLASZOK

- 1987 Nicht vor dem Kind? A család szerepe a politikai szocializációban. *Ifjúsági Szemle* 5. 51–60. oldal
- 1987 Állandóság a változásban, avagy politikai szocializáció Magyarországon. *Világosság* 6. 370–377. oldal
- 1987 La socialisation politique en Hongrie: la continuité dans le changement. *International Political Science Review* 1987. 3.
- 1988 Az iskola szerepe a politikai szocializációban. *Pedagógiai Szemle* 4. 291–300. oldal
- 1989 Non vitae, sed scholae...? Politikai szocializáció a magyar iskolákban. *Ifjúsági Szemle* 3. 21–33. oldal
- 1989 A politikai tudat törésvonalai. *Világosság* 10. 762–771. oldal
- 1991 A megtanulhatatlan rendszer. Tudásszociológiai tanulmány a politikai világnép felépítésének nehézségeiről. *Társadalomtudományi Közlemények* 1–2. 128–158.
- 1992 La socialisation politique en Hongrie. *Cahiers d'étude hongroises* 4. 137–142. oldal
- 1993 (Murányi Istvánnal:) Nemzet és magyarság. Állampolgárság és magyarság egy kutatás tükrében. *Regio* 1. 121–133. oldal
- 1994 Minden másképpen van. Politikai reszocializáció Magyarországon. *Világosság* 3. 61–73. oldal
- 1997 (Lázár Guyvel:) *Nemzetkoncepciók a mai magyar társadalomban*. MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont, Munkafüzetek 35. 1–59. oldal
- 1997 (Örkény Antallal:) Magyar középiskolások politikai érzelmei és ismeretei. *Politikatudományi Szemle* 3. 31–69. oldal
- 1997 (Örkény Antallal:) Középiskolások társadalmi cselekvési mintái. *Iskolakultúra* 11. 39–58. oldal
- 1998 (Paul Gradvothl és Marián Bélával): A folyamatosság forradalma, avagy a Kádár-korszakhoz való viszony a magyar politikai közgondolkodásban. *Politikatudományi Szemle* 2. 5–26. oldal
- 1999 (Lannert Judittal és Örkény Antallal:) Európai értékek, európai orientációk. *Iskolakultúra* 8.
- 1999 (Marián Bélával:) Politikai érzelmeik hálójában. *Szociológiai Figyelő* 1–2. 114–128. oldal
- 1999 (Lannert Judittal és Örkény Antallal) East of West, West of East. The Value Orientation of Hungarian Secondary School Students in the Mirror of an Empirical Survey. *Razprave in Gradivo* 35. Treatises and Documents, Ljubljana, Institute for Ethnic Studies, 257–272. oldal



A NAGYDOKTORI VÉDÉS OPPONENCIÁI ÉS A VÁLASZOK

- 2000 (Falus Katalinnal) Politikai szocializáció közép-európai módra. A magyar eset. *Magyar Pedagógia* 4. 383–400. oldal
- 2000 (Örkény Antallal) La place de la Hongrie au sein de l'Europe vue par les lycéens. *Agora Débats Jeunesses* 4. 97–112. oldal
- 2000 (Örkény Antallal) Társadalmi értékminták, politikai orientációk. *Educatio* 3. 404–430. oldal
- 2004 Kollektív identitásminták a politikai szocializációban. *Educatio* 4. 551–566. oldal
- 2005 Rendszerváltás és nemzeti tematika. *Politikatudományi Szemle* 2. 89–110. oldal
- 2006 Nemzetfogalom és nemzeti identitás a dualizmus korában és a Horthy-korszakban. *Politikatudományi Szemle* 1. 201–250. oldal



A NAGYDOKTORI VÉDÉS OPPONENCIÁI ÉS A VÁLASZOK

ERŐS FERENC DSc:

Opponensi vélemény Szabó Ildikó Nemzeti tematika és politikai szocializáció. A kollektív identitások befolyásolása Magyarországon 1867–2006 c. akadémiai doktori értekezéséről

Szabó Ildikó – Angelusz Róberttel, Csepeli Györggyel, Csákó Mihállyal, Lázár Guyvel, Örkény Antallal, Tardos Róberttel és másokkal együtt – a magyar szociológusok azon nemzedékéhez tartozik, amelynek tagjai úttörő és igen kreatív módon kezdtek el foglalkozni, még a rendszerváltás előtt, politikai attitűdök, az előítéletek, oktatásban és a médiában folyó politikai szocializáció, valamint a társadalmi és etnikai-nemzeti identitások kérdéseivel. Szabó Ildikó munkássága a rendszerváltás után teljessé vált ki, és ennek eredményeként sorra jelentek meg fontos munkái, így például 1991-ben *Az ember államosítása* című könyve. 2000-ben pedig a magyar politikai szocializációról szóló tanulmánykötete, *A pártállam gyermekei*. Az ő különös érdeme az is, hogy sikeresen honosította meg Magyarországon francia vagy Franciaországban élő szociológusok szemléletét. Elsősorban Annick Percheron és munkatársai politikai szocializációval foglalkozó elméleti és empirikus munkáinak eredményeit alkalmazta, s ezek a jelen disszertációban is szerepet kaptak. Ugyancsak termékeny módon közvetítette, már korábbi munkáiban is, Karády Viktor oktatásszociológiai és társadalomtörténeti műveinek szemléletét, valamint a Franciaországban élő Wald Pál nevéhez fűződő nyelvészeti kiindulópontú diskurzus-elemzést.

Szabó Ildikó – mint egész munkássága tanúsítja - kiváló felkészültségű kutató, aki az elméleti és történeti kérdésekben éppúgy járatos, mint az empirikus társadalomkutatás módszertanában és az adatok értelmezésében. Benyújtott és védésre javasolt disszertációja eddigi munkásságának csúcspontja, szintézise, és ugyanakkor továbbgondolásra, vitára ösztönző munka. Előre kell tehát bocsátanom, hogy megítélésem szerint a dolgozat mind tartalmi, mind formai szempontokból egyaránt megfelel a doktori disszertációkkal szemben támasztott követelményeknek, ezért javaslom a t. Bizottságnak, hogy a disszertációt fogadja el, és Szabó Ildikónak ítélje oda az MTA doktorának címét.

A dolgozat szerzője rendkívüli felkészültséggel, tájékozottsággal és kiváló elemző képességgel igazítja el az olvasót abban az egyébként – az ő türelmes vezetése nélkül – legalábbis számomra átláthatatlanul bonyolult problémahalmazban, amelyet a nemzeti tematika és annak alakulásai, transzformációi jelentenek az elmúlt csaknem másfél évszázadban – a kiegyezéstől napjainkig. A szerző hatalmas ismeretanyagot mozgat meg imponáló eleganciával; a dolgozat szemszögéből nézve a már ismert tények és diskurzusok is élesebb megvilágításban új összefüggésben jelennek meg.



A NAGYDOKTORI VÉDÉS OPPONENCIÁI ÉS A VÁLASZOK

A dolgozat megközelítése elsősorban a történetpszichológiai és politikai szociológiai hagyományokat követi, igen tág interdiszciplináris keretek között, felhasználva a történettudomány, ezen belül elsősorban a művelődéstörténet, a társadalom- és eszmetörténet újabb, sőt legújabb eredményeit is. E történeti megközelítésben természetesen – hűen a disszerens oktatápszociológiai alapérdeklődéséhez - kiemelt szerepet játszik az iskolarendszerek elemzése, illetve az iskola, valamint az iskolán kívüli nevelési rendszerek (pl. cserkészlet, úttörőmozgalom) politikai szocializációban játszott szerepének vizsgálata. A disszertáció forrásai igen széles körűek, nem csupán a már feltárt anyagokra, megjelent monográfiákra, másodlagos forrásokra, hanem különféle dokumentumokra, beszédekre, pártprogramokra, irodalmi művekre, újságcikkekre, statisztikákra stb. támaszkodik. Ahogy közeledünk a mához, úgy válnak egyre fontosabbá az empirikus társadalomkutatások – ifjúsápszichológiai és oktatápszociológiai vizsgálatok, politikai közvélemény-kutatások, attitűdkutatások - eredményei is, amelyek az elemzések háttérét képezik. [...]

Ugyanakkor néhány fenntartásomat, illetve hiányérzetemet is meg kell fogalmaznom a dolgozattal kapcsolatban. Az egyik – kevésbé fontos - az, hogy az empirikus társadalomkutatási adatokat és eredményeket (amelyek részben a disszerens saját munkáiból származnak) főként csak lábjegyzetben közli. Ez indokoltnak látszik, mivel a dolgozat szélesebb történeti és elméleti perspektívában vizsgálja a nemzeti alaptematika alakulását, ugyanakkor az empirikus adatok legalább egy részének a főszövegbe való integrálása talán előbbé, dinamikusabbá tette volna az elemzéseket, amelyek sokszor igen pontos, de mégis statikus diagnózisoknak, „rétegfelvételeknek” tűnnek.

A másik, lényegesebb problémát a „kollektív identitás” fogalma, illetve általában az identitás kategóriája okozza számomra. Teljességgel elfogadom persze azt a – korábban már említett - fogalmi hálót, amely az alaptematika - politikai szocializáció – kollektív identitás hármasságán alapul. A dolgozat utolsó – C-vel jelzett részében – a szerző általánosabb, elméleti síkon is vázolja, mit ért ezeken a fogalmakon, és milyen összefüggéseket lát közöttük. Ezek a fejtegetések teljesen korrektek, és joggal hangsúlyozza Szabó Ildikó a politikai szocializáció kétirányú jellegét, rámutatva arra, hogy „az egyén interakciók sorozatán keresztül építi fel saját identitását a körülötte lévő identitás-elemek vagy identitás-sablonok alapján. Az együvé tartozás érzése az egyéni identitások mentén, a hasonlóságok keresésével és felismerésük élményével konstituálódik” (290. old.) Ehhez én annyit tennék hozzá, hogy legalább annyira a különbségek, a kategorikus elhatárolódások mentén is, amiképpen ezt jól ismerjük a csoportközi viszonyok szociálpszichológiai elméletéből.

Teljesen meggyőzőek Szabó Ildikónak azok az elgondolásai is, amelyekben a politikai szocializáció nyugat-európai „evolútív”, állampolgári modelljét állítja szembe a térségünkben honos „revolútív” modellel, vagyis azzal a szocializációs modellel, amely a társadalom nagy részét politikai identitásának többszöri újrafogalmazására



A NAGYDOKTORI VÉDÉS OPPONENCIÁI ÉS A VÁLASZOK

kényszerítette, s amelyben a politikai magatartást a politikához való aszimmetrikus viszony, az alattvalói tudat és az autarchia, továbbá a gyakori konverziók, a kisebbségi csoportidentitások elutasítása és a politikai szocializáció formális és informális részre való megkettőződése jellemezte (306). Ez a modell él tovább napjaink fragmentált politikai szocializációjában is, amelyet elsősorban a konszenzus hiánya határoz meg. (326. old.) [...]

Ugyanakkor mégis hiányolom a dolgozatból az identitás interszubjektív dinamikájának, vagy éppenséggel dialektikájának legalábbis felvillantását – hiszen ez a modern társadalomtudományokban jól ismert, gondoljunk akár Habermas kommunikatív cselekvéseméletére, vagy az én fejlődésére vonatkozó elgondolásaira. Véleményem szerint a „kollektív identitás” fogalma egy kissé a levegőben lóg a dolgozatban. Nem tudjuk ugyanis, kinek az identitásáról van szó, ki az alany? Az egyén? A csoport? A társadalom? Maga a nemzet mint (virtuális) közösség? Én a magam részéről arra hajlok, hogy a „kollektív identitás”, kialakulásának és összetevőinek alaposabb vizsgálata nélkül, meglehetősen üres fogalom marad. Célszerűbb volna az egyéni identitás nyilvánosság előtt megmutakozó aspektusának, az identitás szociális reprezentációjának, vagy egyszerűen az adott politikai és ideológiai rendszert legitimáló lojalitásnak tekinteni. Mindez persze további viták kérdése lehet.

A nemzeti alaptematikához kapcsolódó politikai, ideológiai, kulturális diszkurzusok (narratívumok) igen alapos és igényes elemzése mellett azonban eltörpülni látszanak az elméleti kérdések, amelyek az identitás fogalmának jelentésével és használatával kapcsolatban vetődnek fel. De éppen a dolgozat eredményeinek háttérén volna érdemes a politikai szocializáció és az identitás összefüggésének problémáját újragondolni, az ilyen szocializációs hatásokat elszenvedő egyén személyes narratíváinak tükrében is.

Befejezésül, szeretném újra leszögezni, hogy Szabó Ildikó disszertációja kiváló munka, amely mind elméleti, mind módszertani szempontból számos újdonságot tartalmaz. Részletesen bemutatja a nemzeti alaptematikának az elmúlt másfél század történetében játszott szerepét, kiemelve a politikai szocializációra gyakorolt hatását. A (kollektív) identitás problémájának felvetésével további kreatív és elmélyült vizsgálódások kiindulópontját teremtette meg. Feltétlenül javaslom tehát, hogy értekezése alapján ítéljék oda számára az MTA doktorának címét.

Budapest, 2007. szeptember 25.



A NAGYDOKTORI VÉDÉS OPPONENCIÁI ÉS A VÁLASZOK

NAGY PÉTER TIBOR DSc:

Opponensi vélemény Szabó Ildikó MTA doktori disszertációjáról

Nem szeretnék senkiben sem kételyt ébreszteni opponensi értékelésem alatt, így máris leszögezem: melegen javaslom Szabó Ildikó disszertációjának vitára bocsátását, és neki az akadémiai doktori fokozat odaítélését.

Nagyjából meg is lennék azzal, amiért hivatalosan idejöttünk, de minden olyan esetben, amikor egy tudományág képviselői összegyűlnek, alkalom teremődik arra, hogy szakmai kérdésekről beszélgessenek, tehát miért is hagynánk ezt az alkalmat éppen egy akadémiai doktori védésen kihasználatlanul?

A disszertáció nagyobbik része – a nyolcvanas-kilencvenes-kétezres évek politikai szocializációjáról, s – hogy *a nemzeti tematikánál* egy hagyományosabb fogalmat használjak – az ezeket az éveket jellemző *nacionalizmusról* szól. Nagyon sokat lehet belőle tanulni, talán nincs is olyan munka, amely e korszak politikai szocializációját, nacionalizmusát jobban bemutatná, mint Szabó Ildikóé. A disszertáció ugyanakkor több egy szintézisnél: tartalmaz egy elméleti és egy történeti bevezetőt is.

A munka egészét és minden fejezetét elismerés illeti, bár más és más okból, mint erre a későbbiekben ki fogok térni. Kritikai észrevételeim elsősorban egy nagyobb témakörrel és néhány kisebb kérdéssel kapcsolatosak.

A legfőbb ellenvetésem a nemzeti tematikatörténet, vagy másképp a nacionalizmus-történet 1945 előtti fejleményeivel foglalkozó fejezetekre vonatkozik. [...]

Két olyan fontos kérdés is van, amelyben a történeti bevezetés során máshova tettem volna a súlypontot: az egyik a dualizmuskori nemzetiségi problematika, másrészt a Horthy-korszakbeli nacionalizmus kérdése. Szabó Ildikó elismeri ugyan azt a kettősséget, hogy *„az egyéni identitások szintjén jelentős mértékű volt az asszimiláció, de a magyar politikai nemzet fogalma a Magyar Birodalom nem magyar nyelvű kisebbségei, mint kollektivitások számára nem tudott vonzóvá válni”*, de összességében mégis a dualizmuskori liberális kormányzat radikális ellenzékének álláspontját osztja a dualizmuskori nemzetiségpolitika megítélésekor. Magam e kérdésben inkább a környező államok és az azóta eltelt évszázad tapasztalataira utalnék: nem arra a közhelyre, hogy a nemzetiségi kisebbségek viszonyai rosszabbak lettek 1920 után, mint előtte voltak, hanem arra, hogy bármely nemzetiségű volt is valaki, sokkal kevesebb állampolgári joggal rendelkezhetett Romániában, az SHS királyságban, vagy a Horthy-Magyarországon, mint a korábbi időkben... De a kérdés attól még kérdés marad, mennyire álltak *a jövőt előre nem látó* románok, szerbek stb. azok mögött, akiket a történetírás román, szerb stb. *képviselőnek* hív? Egy hosszabb – itt fel



A NAGYDOKTORI VÉDÉS OPPONENCIÁI ÉS A VÁLASZOK

nem olvasható, de a szerzőnek megküldött – gondolatmenetben kifejtettem, hogy a románok, szerbek stb. többségének politikai-etnikai identitása nem a nemzetiségi szervezetekhez és különösen nem azok szeparatista áramlatához kötődött.

A másik alapvető hangsúlykülönbség kettőnk között, hogy a Horthy korszak nemzeti tematikájának megítélésében kulcsfontosságúnak látom az antiszemitizmust – melyet Szabó Ildikó ugyan tárgyalt, de nem ad neki központi szerepet. Az antiszemitizmus ugyanis nemcsak a befogadó-kirekesztő nemzeti identitásfajták és beszédmódok szétválasztásának legfontosabb kritériuma, de a modernitás és a nemzet összekapcsolásának vagy szétválasztásának kérdése is, sőt közvetve – mint hogy az eredeti nyelvi alapú kultúrnemzeti koncepcióval szemben egy olyan sajátos kultúrnemzet fogalom teremődik, mely a nemzetet egyrészt a keresztény középosztály kultúrájával, másrészt ennek kritikájaként a parasztság kultúrájával azonosítja – a kultúrnemzet/államnemzet dichotómiában való korabeli választást is magában hordozza. Mi több: az antiszemitizmus jelenti az egyik kulcsot a kereszténység és nemzet fogalmának összekapcsolásához is. Itt ismét egy hosszabb érvelés következne...

Visszatérve a disszertáció struktúrájához, elismerésemet fejezem ki azért, ahogyan Szabó Ildikó a politikai szocializáció szövedékét bemutatja, egyrészt a szocializáció fogalmán, másrészt annak történeti változásán keresztül.

Található ugyanakkor a bevezetőben néhány számomra vitatható és árnyalásra szoruló megállapítás:

„A nyugati demokráciákban az állampolgári és a nemzeti identitás formálása alapvetően a formális szocializáció legfontosabb intézményének, az iskolának a feladata, amely a politikailag szervezett társadalom első modellje. A rendszerváltó közép- és kelet-európai társadalmakban, így Magyarországon is felértékelődött a nemformális szocializáció jelentősége.”

Elképzelhetőnek tartom, hogy a politikai szocializációban a média hatása egyenesen arányos a médiafogyasztással, a civil társadalom szocializáló hatása a civil társadalom erősségével, azaz annak gyakoriságával, hogy mennyire tartoznak az emberek klubokhoz, egyházközségekhez, stb., a családi szocializáció hatása pedig egyenesen arányos a családon belüli kötelékek és tekintélyi viszonyok erősségével. Számos olyan nyugati demokrácia van, ahol ezek szerepe sokkal nagyobb, mint mifelénk. A magyar tévésatornák is bemutatott amerikai sorozatok politikai szocializációs hatása az USA-ban, például, részben közvetett, részben közvetlen. Colombo, a detektív egy alacsony, gyűrött, bizonyos értelemben csúnya olasz hadnagyocská, míg az ellenfelei, a gyilkosok *mindig* milliomos, vagy felső-középosztálybeli, sikeres angol-szász fehérek. A detektív mégis győz, s nemcsak azért, mert okosabb – itt speciel a gyilkosok is csavaros eszűek –, hanem mert az amerikai rendszerben – mondja ez a politikai szocializációs üzenet – nem számít, hogy honnan jöttél, mennyire tartozol az uralkodó osztályhoz, a törvény és annak képviselője erősebb nálad... És a törvény



A NAGYDOKTORI VÉDÉS OPPONENCIÁI ÉS A VÁLASZOK

képviselőjét Colombonak hívják, ahogy azt is, aki felfedezte a kontinenst. A politikai szocializáció még látványosabb, mert konkrétabb politikai intézményekhez kötődik, például a „Becsületbeli ügyek” című sorozatban. A sorozat alapötletét adó filmben egy guantanamoi ezredest „kap el” egy kezdő ügyvéd – azzal a jellegzetes üzenettel, hogy a baloldali értelmiség a harmadik és negyedik hatalmi ág (vagyis a bíróságok és a nyilvánosság) segítségével képes kontrollálni a nacionalista frazeológiával önmagát törvényen kívülinek látó katonai-politikai elitet. Az ebből készült sorozat viszont erősen republikánus, arról szól, hogy a hadsereg önmaga ellenőrzését, saját belső, ősi szellemének megfelelően tökéletesen ellátja, s a főszereplő mindig a törvényeket éppen megszegő, de a katonai becsületkódex vagy a haza védelmének eszméje szempontjából pozitívan értékelhető vádlottat kihúzza a bajból. A hadsereg eme önellenőrző tulajdonságán kívül melting pot jelleget is felmutat: a vádlottak (értsd a szabályzat betűjével szemben „becsületük szerint” cselekvő katonák) gyakran afro-amerikaiak, a főszereplő páros női tagja pedig iráni származású. A politikai szocializációra legdirektebb példa a nálunk – épp egy régi politikai mozifilmre hajazóan – „Az elnök emberei” címen játszott West Wing, mely egyfelől – piaci sikerei alapján mondható, hogy hatékonyan – elhárítja a washingtoni elitel szemben hagyományos vidéki amerikai gyanakvást, illetve a new-yorki balos értelmiségi kritikát, hiszen mindenki számára világos, hogy Clinton és csapata másféle emberekből áll, mint a korábbi elitek. Ugyanakkor: minden egyes részben konkrét politikai és nemzetközi problémák részletes és valós bemutatása történik – még ha a keret fiktív is marad. Jellemző, hogy a sorozat – manifeszt demokrata elkötelezettsége mellett – egyfelől olyan demokrata elnököt ábrázol, aki egyesíti a demokrata és republikánus elnökök legvonzóbb tulajdonságait, másfelől viszont – három kulcsfigura vonatkozásában is – felvillantja a demokrata-republikánus együttműködés lehetőségét, szükségességét és országmentő hatását.

A civil társadalom politikai szocializáló erejét az iskolarendszerhez képest sok minden igazolja, leginkább maga a történelem: a weimari köztársaság iskoláiban szocializált fiatalok átneveléséhez és csatasorba állításához a még ellenzékben lévő náci pártnak is csak hónapok kellettek. De kevésbé szélsőséges és mai példaként elmondhatjuk, hogy a mai nyugat európai iskola nemcsak az európai alkotmányosság tiszteletben tartására szocializál, de a tanárok kimutathatóan balosabbak is a társadalom átlagánál: a növekvő új szélsőjobboldal mégis leginkább a fiatalok köréből gyűjti aktivistáit s szavazóit...

„Az európai társadalmak történetében három nagy alapterematika: a vallási, a nemzeti és a demokratikus alapterematika játszott szerepet a makroközösségek integrációjában.” – írja Szabó Ildikó. Azt hiszem a vallás, államvallás politikai szocializációs ereje ugyan óriási volt, de önmagában nem igazított el a protestantizmus előtti Európa politikai viszonyaiban, illetve később sem a lényegileg egyfelekezetű társa-



A NAGYDOKTORI VÉDÉS OPPONENCIÁI ÉS A VÁLASZOK

dalmak belső politikai tennivalóiban. Ilyen értelemben tehát a politikai szocializációnak a vallással legalább egyenértékű közössége a céh, vagy a hűbérúr udvara...

„A modern Európa történelmében a nemzettel kapcsolatos kérdések és a nemzeti hovatartozás kérdései rendszerint nem vagy csak alig vetődnek fel kiegyensúlyozott, evolutív társadalmi időszakokban.” – olvashatjuk. A kijelentés vélhetőleg igaz Nyugat-Európára, de nem tudom igaz-e Közép-Európára. Ha van a magyar történelemben „evolutív” időszak, akkor az 1825 és 1848 közötti időszak az. A „nemzeti problematika” mégis központi elemét képezte-e korszaknak.

A szerző, mintha nem döntötte volna el, hogy nominalista vagy realista állásponton van-e? Vagyis: a nemzetet tisztán képzelt közösségnek tekinti-e, azaz egyes kérdések csak attól válnak „nemzeti kérdésekké”, hogy így nevezik őket, vagy van egy nyilvánvalóan létező entitás, s a vele kapcsolatos kérdések lehetnek értelmesek vagy értelmetlenek. Szabó Ildikó szerint: „A nemzeti kérdésekre azonban nem születtek olyan válaszok, amelyek érvényességét a mindennapi társadalmi tapasztalatok megnyugtatóan és a történelmi fordulókön is átívelően visszaigazolták volna.”

A disszertáció alapos elméleti fejezete után a kronologikus rész következik, dualizmus és Horthy-korszakbeli történettel, ill. 1945 utáni idősakkal. E fejezeteket jellemzi, hogy ahogy közeledünk a jelenhez, egyre több az önálló megállapítás, jól kidolgozott érvelés, s egyre kevesebb az opponensi ellenvetés is.

Az ötvenes években – írja Szabó Ildikó - „A politikai nemzetfogalom alárendelő-dött a proletár internacionalizmus fogalmának. Ez a nemzetfogalom térben és időben korlátozott, normatív és szelektív volt. A nemzethez tartozás összefonódott a proletár internacionalizmussal és a szocializmus ügyével való azonosulással. A nemzet a dolgozó népet jelentette. A rendszer törekedett a nemzeti kánon és a nemzeti szimbólumrendszer átirására. A nemzeti tematika bipoláris világgépet sugallt. A jók oldalán a kommunista pártok és vezetőik, az általuk vezetett szocialista országok, valamint a dolgozó, új identitással rendelkező nép állt. A külső ellenséget az imperialisták, a belsőt a szocializmus ellenségei alkották.” Mondhatnánk, így is van, meg nem is. Közismert, hogy a nemzetköziséget hirdető Kelet-Európában a határok nehezen átjárhatóak, a gazdaságok autarkok voltak, ezzel szemben Nyugat-Európában a határok már jóval az Európai Unió előtt eljelentéktelenedtek. A szocializmus válsága idején láthatóvá vált, hogy valamennyi kommunista párt a nacionalista ideológia irányába kereste a kiutat: Románia csak szélsőséges példa, de utalhatunk a Honecker-rezsim Frigyes-kultuszára, az 1300 éves Bulgária ünneplésére, s arra a tényre, hogy az utódállamokban szinte kivétel nélkül egykori kommunista funkcionáriusok állnak a nacionalista pártok élén.

Magyarország e vonatkozásban kivétel volt és – legalábbis posztkommunistáinak egy részét tekintve – az is maradt. De pl. az ötvenes évek történeteszemlélete, mely „A négyszáz év küzdelem” című művön, ill. a kurucromantikán alapult, épp a nacionalizmus felhasználását mutatja.



A NAGYDOKTORI VÉDÉS OPPONENCIÁI ÉS A VÁLASZOK

Szabó Ildikó meggyőzően ír arról, hogy a Kádár-rendszer elfogadtatásában az értelmiségiek különböző csoportjai a pártállam-nemzeti tematika közvetítésével, aktuális tematizációival, az identitásformáló intézmények működtetésével vettek részt. Befolyásuknál és tekintélyüknél fogva nélkülözhetetlenek voltak a tematika fogyaszthatóvá alakításában és társadalmi elfogadásában, viszont „a késő-kádári korszakban a pártállam-nemzeti tematika kikopott a politikai diskurzusokból; a szamizdat irodalomban és az első nyilvánosságban megjelent alternatív értelmezésekben egy új nemzeti tematika alapjai körvonalazódtak. Ennek nemzetfogalma – eltérően a „szocialista nemzet” fogalmától – kapcsolódott a szociológiai realitásokhoz és a demokratikus rendszerekre jellemző normákhoz. Az alternatív nemzeti tematizációk mellett a szamizdat irodalomban formálódott egy alternatív alaptermatika is: „a demokratikus alaptermatika”. Közben azonban – tehetjük hozzá – az új nemzeti tematika megint csak antidemokratikus színt kapott, már a pártállam alatt kirekesztővé vált. Emlékeztetnék azokra a jelenségekre, melyeket Spiró „Jönnek” című nagyszerű verse kifejezett – s sajátos módon saját sorsával, a Spiró ellen induló hecckampánnyal igazolt. Emlékeztethetünk a népi írók kritikai érinthetlenségére az Aczél korszakban, de a demográfiai vitákra, s a gyermektelen életmód ellen egyes értelmiségi csoportok által folytatott nyilvános hadjáratokra. (1989-ben a Magyar Nemzet leghosszabb vitasorozatát a „Gyermekek száma a családok belügye” című cikk robbantotta ki, melyben – különösen a meg nem jelent darabokban – a későbbi Szent Korona nyelvezetére vagy eszmeiségére lehetett ráismerni...)

A szerző ezután bemutatja, hogy a rendszerváltás után harmadszor fogalmazódott újjá a nemzeti tematika. A politikailag vezetett nemzeti tematika a kollektív identitások befolyásolásának egyik eszköze lett. A rendszerváltás után a nemzet politikai önértékké vált. „A nemzeti tematika előtérbe kerülésének kedvezett közösszervező és politikai támogatottságot növelő ereje, de az is, hogy az átalakuló társadalmi, gazdasági és politikai viszonyok megértése, az új viszonyok közötti eligazodás kategorizációs nehézségekkel járt.” - olvashatjuk a disszertációban. Szabó Ildikó egyik legnagyobb érdeme, ahogyan a nemzeti tematikának ezt az „eligazodást segítő” (valójában: az eligazodást akadályozó, s ekképpen kognitív disszonancia redukciós vagy éppen kognitív disszonanciát megelőző szempontból fontos) funkcióját bemutatja.

„A politikai törésvonal az első szabad választás után kezdett épülni a nemzeti dimenzió mentén, de csak a Fidesz 1998-as hatalomra jutásával mélyült el.” – állapítja meg a szerző. Nem tudom, hogy így van-e, mármint, hogy csak 1998-ban mélyült-e el a politikai törésvonal? Ugyanis az Antall-Boros kormány idején a politikai törésvonal sokkal inkább erre a bizonyos nemzeti tematizációra épült, mint a későbbiekben. Az MDF-SZDSZ szembenállás viszonyát valóban dominálta a nemzeti tematika: az Antall kormány ideológiai arculatát kétféle nacionalista erő, egy hagyományos magyar úri nacionalizmus és egy populista szélsőjobboldali nacionalizmus együttműködése jellemezte, ekképpen a kormánypárt arculatát nem a bethleni konszolidáció kormánypártjához, hanem a harmincas évek magyar parlamentjéhez hasonlíthatjuk



A NAGYDOKTORI VÉDÉS OPPONENCIÁI ÉS A VÁLASZOK

(ha már historizálni akarunk), melynek kormánypárti összetételét már meghatározta, hogy Gömbös 1928-tól visszatért a kormánypártba, s hogy a fiatal jobboldal már „csáklyásnak” tekinthette Bethlen, Károlyi Gyula vagy Keresztes Fischer konzervatív nacionalizmusát. Ezek a nemzeti radikálisok – visszaugorva tehát a kilencvenes évekre – a legfontosabb nacionalista kód, a zsidózás segítségével a legnagyobb ellenzéki pártot, az SZDSZ-t támadhatták, mely – s ebben igaza van Szabó Ildikónak – csak reagált a nemzeti kihívásra, de azért reagált: kék-fehérből nemzeti színűvé változtatta emblémáját, láthatólag mérlegelni kezdte, hogy melyek legyenek azok az arcok, akikkel az SZDSZ képviselteti magát a nyilvánosságban, illetve – ahogy ezt egy alkalommal Szabó Miklós felidézte – gondosan ügyelt arra, hogy a külpolitikai prioritásokban a határon túli magyarok kérdése ne szoruljon a többi külpolitikai cél mögé.

Visszatérve azonban a kormányzat és ellenzék közötti küzdelemre: ekkor zajlott a legnagyobb hévvel a történetpolitikai vita a Horthy korszak megítéléséről, nemzeti jelvényekről, s nem a második jobboldali koalíció idején. Ekkor zajlottak le az igazi ideológiai csaták két legfontosabb ideológia-, ill. nemzeti tematikatermelő gépezet, az oktatás és a köztvé főlötti ellenőrzésért. Az oktatásügy témái között olyan erősen ideologikusak voltak előtérben, mint az új államilag támogatott szélsőjobboldali történelemtankönyv megjelenése vagy a hittan tanrendbe iktatási kísérlete, s ugyanebben az időben zajlottak az egyházi ingatlanreprivatizáció legsúlyosabb csatái is. Az oktatáspolitikai konfliktusok speciel a második jobboldali kormány alatt sem voltak kisebbek, csak éppen sokkal kevésbé voltak ideologikusak – a média körüli konfliktusok meg sem közelítették az első kormány alattit. Ennek oka lehetett persze a kereskedelmi televíziózás megjelenése, ami az állami TV körüli harc jelentőségét a tömegek befolyásolásában erősen relativizálta....Tehát, míg a szerző azt írja, hogy „*Miután 1996-ban, első orientációváltása után a Fidesz átvette a nemzeti tematika vezetését, a tematika a politikai élet főáramába került.*”, én úgy érzem, hogy a döntő fordulat nem 1996-ban, hanem 2002-ben következik be, amikor a FIDESZ a parlamenten kívüli politizálás eszköztárát felerősíti. Ez logikailag sem lehet másképpen: ha valaki többségben van a köztársaság parlamentjében, sokkal kevésbé igényel valamiféle ideológiai legitimációt, mintha kisebbségben van... Erről Szabó Ildikó így ír: „*A 2002-es választás elvesztése után az ellenzéki pozíció kedvezett a parlamentarizmust megkerülő nemzeti érdekképviseleten alapuló politikai szerepfelfogásnak. A Fidesz szövetséggé alakulása és a polgári körök létrejötte után az „egy a zászló, egy a tábor” jelszó jegyében képzelte el a politikai képviseletet. Néppárttá átalakításával, a bal- és a jobboldaliak nemzeti egységbe foglalásának és a nemzeti kormány szükségességének hangsúlyozásával a párt vezetője az egész nemzet érzelmileg legitim vezetőjének szerepébe került. A felkínált politikai cselekvési formák (nemzeti összefogás, új szövetség, országértékelő beszélgetések, nemzeti konzultáció, nemzeti petíció) a közvetlen részvétel ígérését tartalmazzák.*”



A NAGYDOKTORI VÉDÉS OPPONENCIÁI ÉS A VÁLASZOK

Szabó Ildikó ezt követően lényegében a kortárs folyamatokat elemzi, igen magas színvonalon. Bemutatja például, hogy a „A Fidesz politikai ellenfelei, az MSZP és az SZDSZ képét a „nemzetidegen” és a „nemzetellenes” attribúciók szövedékében konstruálta meg.”, bemutatja hogyan lett a kettős állampolgárság kérdése nyíltan és önállóan a pártok közötti versengés tárgya. *„Minden korábbi alkalomnál láthatóbbá vált, hogy a nemzeti tematika vezetése és a vezetéséért folyó versengés pártpolitikai megfontolásokon alapuló identitás-stratégiai célokat szolgál.”*

Fontos Szabó elemzése, miszerint: *„formálódni kezdett a másik póluson is a nemzeti tematika. A baloldal nemzeti kérdésekhez való viszonyában fordulat következett be”* Ugyanakkor – s ez fontos megfigyelés: a nemzeti tematika nem volt elegendő a népszavazás FIDESZ-es megnyeréséhez, ezért kellett a pártnak a klasszikus baloldali szociális tematika felé nyitnia.

A könyv következő fő fejezete a NEMZETI TEMATIKA ÉS POLITIKAI SZOCIALIZÁCIÓ címet viseli. **Itt egyik legfontosabb megállapítása, hogy** *„A pártpreferenciákat a szociológiai tényezők kevésbé magyarázták. A legfőbb különbség a választók életkorában volt.”* Ezt az állítást ugyanakkor úgy pontosítanám, hogy a fő szocio-ökonomiai változók az életkoron kívül csak nehezen tudják leírni a pártpreferenciákat, de azért van egy-két olyan szociológiai tényező, amely a választási magatartással egyértelműen összefügg: ilyen pl. a templomjárasi gyakoriság.

Szabó Ildikó helyesen állapítja meg, hogy *„A politikai szocializáció modelljét fragmentált modellnek nevezhetjük. A nemzeti és az állampolgári identitás mintáiban, a múlt kérdéseiben, az előző korszakok megítélésében és a nemzet fogalmának értelmezésében nem alakult ki konszenzus. Nem formálódott ki konszenzuson alapuló, az állampolgári identitással kapcsolatos kérdéseket szakpolitikai síkra és társadalmi gyakorlatra lefordító ifjúságpolitikai stratégia. A modell nem tud választ adni a kollektív identitásokkal kapcsolatos kihívásokra. Ugyanakkor megnő benne a nemformális tényezők, így a nemzeti tematika identitásformáló szerepe.”*

Összességében Szabó Ildikó korábbi kutatásai egybegyűjtésével és újrafogalmazásával, valamint a „nemzeti tematika” fogalmának bevezetésével olyan dolgozatot alkotott, amely egyértelműen méltóvá teszi az MTA doktora címre.



A NAGYDOKTORI VÉDÉS OPPONENCIÁI ÉS A VÁLASZOK

SZABÓ MÁTÉ DSc:

Szabó Ildikó Erzsébet: Nemzeti tematika és politikai szocializáció. A kollektív identitások befolyásolása Magyarországon 1867-2006

Szabó Ildikó munkássága a politikai szocializáció kutatásában évtizedek óta ismert és elismert Magyarországon és nemzetközileg egyaránt. Oktatóként is hatással van az új társadalomtudományi generációkra. Munkája alapos, szisztematikus, a kandidátusi fokozat óta eltelt időszak sok kutatási eredményét szintetizálja, főként saját kutatásai, és a más társadalomtudományok eredményeinek elsajátítása alapján. 1-29, oldalakon a munka elméleti – módszertani kiindulópontjait és a 287-340 oldalakon a történeti vizsgálat eredményeinek elméleti szintetizálását fejt ki, a 29-287 oldalak pedig a nemzeti tematika, a politikai szocializáció és a politikai befolyásolás történetét dolgozza fel szisztematikus társadalomtudományi kategóriarendszer alapján de a történettudomány eredményeire támaszkodva hosszabb történeti távlatban a Habsburg monarchiától egészen a 21. századig. Azaz több politikai rendszer tapasztalatait foglalja és hasonlítja össze, 1945 előtt (29-90.), a pártállami időszakban (91-160.), és a rendszerváltás óta (160-287.), ami fontos és innovatív szempontok megfogalmazását teszi lehetővé a magyarországi politikai szocializációs mechanizmusokról.

A munka eredetien ötvözi a társadalomtudományok és a történettudomány eredményeit, s ezzel sikeres lépést tesz az interdiszciplinaritás eszményének megvalósítása felé. Szisztematikus koncepció alapján elemzi a történeti korszakok tapasztalatait, és az elemzés módszertana világos, explicit. Az alkalmazott megközelítésmód új és eredeti tudományos eredményeket hoz magával. Ezek gazdagítják a magyarországi politikai szocializáció vizsgálatát. Főként a szocializációs ágensek, jelesül a család, az iskola, az informális csoportok, az ifjúsági szervezetek, a politikai nevelés, az állam, a pártok, a művészet és az irodalom, a politikai ideológiák szerepének és funkcióinak változásáról alkotott tudásunk bővül. Elsődlegesen a nemzeti tematika szempontjából, de általában a politikai kultúra változásainak történeti elemzését is lehetővé teszi a vizsgálat koncepciója, ami nagy erénye a dolgozatnak a politikatudomány szempontjából. Viszont a szocializációs ágensek közül a médiával csak a pártállami rendszertől kezdve foglalkozik (121.), holott a teljes tárgyalt időszakban fontos volt a nyomtatott sajtó szerepe, a Horthy –korszakban pedig a rádióé. A politikai vezetők közül csak Orbán Viktor szerepét elemzi a szocializáció politikai befolyásolásában a nemzeti tematika szempontjából, (236-245.), és jelentőségükhöz képest kevesebb súlyt kapnak Horthy, Rákosi és Kádár.



A NAGYDOKTORI VÉDÉS OPPONENCIÁI ÉS A VÁLASZOK

A szemléleti keretek ugyan alkalmasak arra, hogy az említett új tudományos eredmények megfogalmazásának keretét szolgálják. Azonban mégis hasznos lenne, ha a dolgozat kitekintene a szocializáció kutatásának főként új elméleti eredményeire a nemzetközi és a hazai területen, és elhelyezné saját álláspontját ezekkel kapcsolatosan mind az elfogadás, mind az elutasítás-elhatárolódás vonatkozásában. Ez néhol a lábjegyzetben történik meg, de jó lett volna akár egy rövid kommentált bibliográfia, vagy egy irodalmi áttekintés keretében megoldani.

Nincsenek alapjában kétegyeim a mű eredetiségével kapcsolatban, hiszen a szerző munkásságát ismerem. Azért mégis úgy vélem, hogy a legalább tíz szerzővel közösen publikált tanulmányok sorozata szükségessé tenné, hogy a dolgozat tegye világossá, miben osztja szerzőtársainak véleményét, mennyiben saját koncepciót alkotnak a dolgozatban kifejtettek, az együttműködések

- a.) vajon elsődlegesen empirikus survey típusú kutatások közös lebonyolítását jelentik,
- b.) vagy pedig, mint a hivatkozásokból feltételezhető, pl. Csepeli György és Örkény Antal esetében teljesen vagy részben közös koncepciót is?
- c.) Ha igen, akkor mi a szerző sajátja, mit vesz át szerző- és alkotótársaitól?

A dolgozat jól felépített szerkezetben tárgyalja a szerteágazó történeti anyagot, stílusa élvezetes, változatos, érdekes, jól követhető, akár kötetként átdolgozva is megállná a helyét a könyvpiacon. A dolgozat széles történeti íve eljut az EU csatlakozásig, de nem foglalkozik az európai politikai szocializáció véleményem szerint a nemzeti tematika szempontjából is elméletileg konstitutív szerepével, és főként annak innovációs potenciáljával.

Van-e európai polgár és politikai szocializáció?

- Ha van, melyek az ágensek, az aktorok, hol történik és milyen mechanizmusokkal a politikai befolyásolás?
- Mennyiben alakul át az EU csatlakozással, de már azelőtt is a nemzeti tematika értelmezési kerete?

Ilyen és ehhez hasonló kérdésfeltevések néhol felbukkannak a dolgozatban, de nem kapják meg azt a szerintem szerkezetileg is önálló és elméleti szempontból innovatív helyet amelyet megilletne felvetésük fontossága, és nem történik még csak kísérlet sem a minden bizonnyal már ismeretes új kutatási eredmények integrálására. [...]

A dolgozat nem tekinti át a mai társadalomtudományokban széles körben vitatott, és az európai és nemzeti tematika szempontjából egyaránt jelentős vitákat a nemzetfogalomról és a modern nemzet elméletéről, és nem foglal világosan állást egyik vagy másik mellett, bár a hivatkozásokból úgy tűnik, hogy a nemzetközi szakirodalomból Benedict Anderson, a hazaiakból pedig Csepeli György koncepciójához áll a legközelebb a szerző felfogása. Ugyancsak a továbbfejlesztés szempontja lehet a történeti-összehasonlító szemlélet, hiszen a dolgozat Magyarországra koncentrálva



A NAGYDOKTORI VÉDÉS OPPONENCIÁI ÉS A VÁLASZOK

nem ágyazza be a magyar fejlődést a stabil nyugati demokráciák szocializációs mintáival való szisztematikus összehasonlításba, sem pedig a más poszt-kommunista közép-európai országok palettáján való elhelyezésbe. Az összehasonlító szempontok itt-ott ugyan felmerülnek, de azok eredményeinek szisztematikus kiaknázására ily módon nincsen lehetőség, pedig az nagymértékben megnövelhetné a dolgozat koncepciójának magyarázó erejét.

A fenti kérdések és kritikák mellett ismételten a vitára tűzés és az elfogadás mellett foglalom állást.

Budapest 2007. július 20.



A NAGYDOKTORI VÉDÉS OPPONENCIÁI ÉS A VÁLASZOK

Válasz a bírálóakra

SZABÓ ILDIKÓ

Tisztelt Elnök Úr! Tisztelt Bizottság! Tisztelt Bírálók! Hölgyeim és Uraim!

Különleges esemény, ha egy munka, amelyet szerzője összegzésnek szánt mindarról, amit témájáról tud, tekintélyes grémium előtt, nyilvánosan mérettetik meg. Ilyenkor a munka alapproblémájára, ennek megközelítési módjára, az elemzés fogalmi hálójára és a szerző szakmai felfogására is fokozott figyelem irányul. Jó érzés egy fontosnak tartott téma megismerésének útját végigjárni, közben összefüggésekre rájönni és ezeket megfogalmazni, rendszerezni, dokumentálni. A munka végeztével azonban a szerző szorongva várja, hogy abban a tükörben, amit a szakma kiemelkedő képviselői, a felkért bírálók tartanak eléje, milyennek látszik munkája.

Köszönet illeti bírálóimat, hogy elmélyülten és részletesen foglalkoztak értekezésemmel. Öröm számomra, hogy ennek egészével, elméleti keretével, módszereivel és következtetéseivel alapvetően egyetértenek. Elismerésük jól esik, észrevételeik és kritikai megjegyzéseik továbbgondolásra készítenek.

Kitaposatlan úton indultam el, amikor arra vállalkoztam, hogy megvizsgáljam: az elmúlt százötven évben hogy alakult a nemzeti tematika, a kollektív identitások és a politikai szocializáció viszonya. A politikai szocializáció kutatójaként a pártállami idők szocializációjának lényegét az intézményes és a nem intézményes folyamatok megkettőződésében és a konfliktusokhoz való viszonyban láttam. A Rákosi-korszak és a Kádár-korszak politikai szocializációja között voltak ugyan különbségek – míg az előbbi *a társadalmi és politikai konfliktusok tagadására* épült, addig az utóbbi csak *a konfliktusok kerülésére* –, de mindkét korszak politikai szocializációja diszfunkcionális volt. Csak idő kérdése volt, hogy mikor válik láthatóvá: nem a rendszer társadalomlélektani reprodukcióját, hanem az erózióját segíti elő.

A rendszerváltás óta eltelt időszakban végzett empirikus kutatások, amelyeknek én is részese voltam, azt a hétköznapi tapasztalatot erősítették meg, hogy a demokratikus intézmények kialakulása nem járt együtt a *konfliktuskihordó szocializációs modell* kiépülésével. Azt is érzékelti lehetett, hogy ez nem pusztán a demokratikus hagyományok hiányával és az idő rövidségével magyarázható. A modern magyar társadalom történetében különböző politikai identitásstratégiák váltották egymást. A politikai hatalom meghatározó tényezői különböző stratégiák jegyében próbálták befolyásolni a kollektív identitásokat. Ahhoz a felismeréshez jutottam el, hogy nálunk minden politikai korszak szocializációs modelljébe beépült a politikailag újra-



A NAGYDOKTORI VÉDÉS OPPONENCIÁI ÉS A VÁLASZOK

értelmezett, vezetett és tematizált *nemzeti tematika*, amely az identitások befolyásolására irányult. Így volt ez a rendszerváltás után is.

A nemzeti tematikával kapcsolatos felismerések dolgozatom szempontjából két következménnyel jártak.

(a) Egyrészt végig kellett gondolnom az európai történelem során kialakult, nagy integratív erővel rendelkező és az identitások alakulásában szerepet játszó alaptermatikák: *a vallási, a nemzeti, a demokratikus és az európai alaptermatikák* jelentés-tartalmát és kategoriális határait, melyek egyike dolgozatom egyik kulcsfogalma lett. Az alaptermatikák hasonló értelmezésével nem találkoztam a számításba vehető politikai szociológiai szakirodalomban. Örömmel tölt el, hogy opponenseim elfogadták fogalomértelmezésemet, és elismerően nyilatkoznak ennek az új fogalomnak a politikai szocializációban játszott szerepével kapcsolatos fejtegetéseimről.

(b) A másik következmény az volt, hogy mivel a nemzeti tematika masszívan beágyazódik a történelembe, a nemzeti tartalmakkal operáló identitásstratégiákhoz kötődik és diszkurzív térben realizálódik, nemcsak a politikai szociológia, a szociálpszichológia és a politikatudományok szempontjait kellett figyelembe vennem, hanem történetiszociológiai és diskurzuszociológiai szempontokat is. Opponenseim, akik a politikatudomány, a társadalomtörténet, a szociálpszichológia meghatározó személyiségei, más-más tudományterületek felől közelítettek munkámhoz. Örülök, hogy úgy látják: sikerült kihasználnom az interdiszciplináris megközelítésmód lehetőségeit.

A bírálatok ismeretében megkönnyebbülve mondhatom: érdemes interdiszciplinárisan közelíteni egy témához. A szociálpszichológus, a társadalomtörténész, a politológus opponens elismerő véleményében sok a közös vonás – ugyanakkor hiányérzetüket mindhárman más-más nézőpontból fogalmazzák meg. Észrevételeik, bíráló megjegyzéseik, javaslataik azt mutatják meg, hogy munkámban milyen továbblépési lehetőségek vannak politológiai, szociálpszichológiai, társadalomtörténeti irányban.

Nagy Péter Tibor írja, hogy egy akadémiai doktori védelem jó alkalom arra, hogy a különböző tudományágak összegyűlt képviselői szakmai kérdésekről beszéljenek. E javaslat jegyében reflektálok opponenseim kritikus észrevételeire.

(1) *Alaptermatikák.* Az első megjegyzésem Nagy Péter Tibor megfogalmazásához kapcsolódik. Szerinte a nemzeti tematika története „*hagyományosabb fogalommal*” megnevezve a nacionalizmus története. Nem kérdéses, hogy a nemzeti tematika és a nacionalizmus között vannak eszmei és értékrendbeli érintkezési pontok. Ugyanakkor a köztük lévő alapvető különbségek megakadályozzák, hogy a két fogalmat összemossuk. Bár az *alaptermatikák* hátterében a társadalom politikai és eszmei szerveződésének alapkérdései és alapértelmezései húzódnak meg, és mélyen beágyazódnak az európai kultúra értékvilágába, *a nacionalizmustól eltérően nem eszmetörténeti, nem is ideológiai, hanem politikai szociológiai kategóriák, amelyek különböző eszmerendszerekből táplálkoznak.* Ezt értekezésemben igyekeztem bizonyí-



A NAGYDOKTORI VÉDÉS OPPONENCIÁI ÉS A VÁLASZOK

tani. Az alaptermatikák ugyanis szerintem a politikai cselekvés önálló diszkurzív formái, amelyek társadalompolitikai, közösségszervezési és identitáspolitikai törekvésekhez kötődnek, és valóságos makroközösségeket képesek szervezni. Az alaptermatikák építésében és „vezetésükben” meghatározó szerepet játszanak a hatalmi pozícióban lévő, a közösség figyelmének előterében lévő személyek. A tematizációk politikai támogatással, közvetítő intézményrendszer, valamint professzionálisan közvetítő multiplikátorok segítségével jutnak el célközönségükhöz. Az alaptermatikák politikai és kulturális mintázatai ezek révén válnak az elsajátítandó társadalmi és politikai valóság részeivé. A nemzeti alaptermatikát és a nacionalizmust tehát nem azonosíthatjuk egymással.

Itt jegyzem meg, hogy Nagy Péter Tibor félreérti a vallási alaptermatika lényegét. Nem mondhatjuk ugyanis, amit ő mond, hogy „*a politikai szocializációnak a vallással legalább egyenértékű közössége a céh vagy a hűbérúr udvara.*” A politikai szocializációnak nincs „közössége”. A vallás a politikai szocializáció egyik tényezője. A céh és a hűbérúr udvara minden bizonnyal szocializált, de ha elfogadjuk az alaptermatikák általam kidolgozott kategóriáit, nehezen fedezhető fel mögöttük valamely alaptermatika.

Nagy Péter Tibor úgy véli, hogy az a megállapításom, hogy *a „modern Európa történetében a nemzettel kapcsolatos kérdések és a nemzeti hovatartozás kérdései nem vagy csak alig vetődnek fel kiegyensúlyozott, evolutív társadalomfejlődési időszakokban*” nem feltétlenül igaz Közép-Európára. Én úgy látom térségünk fordulatokban gazdag történelméből, hogy a rendszer-, hatalom- és impériumváltások nyomán a nemzettel kapcsolatos kérdések és a nemzeti identitás kérdései mindig hangsúlyosan előtérbe kerültek.

Nagy Péter Tibor kérdezi, hogy egy *„szociológiai munka számára milyen objektivációkban – számokban és kategóriákban – lehet megragadni a kor nemzeti tematikáját*”. A szociológia számára sok minden kvantifikálható. Ami a nemzeti tematikát illeti, ennek különböző kifejeződései, diszkurzív megnyilvánulásai, kategóriái, tartalmi, szimbolikus megjelenési formái ugyanúgy mérhetőek, mint gondolkozási és magatartási mintáinak recepciói. A Nagy Péter Tibor által felvetett állami jutalmazások és megrendelések kérdését azonban kevésbé látom a nemzeti tematika problémájához tartozónak.

(2) *Az 1945 előtti időszak: források és hangsúlyok.* Mindhárom bírálóm kitér az 1945 előtti időszak bemutatására. Nagy Péter Tibor úgy látja, inkább szintetizáló tanulmányokat támaszkodom, mint olyan résztanulmányokra, szakmonográfiákra, amelyek *„a kor eszmetörténetét, sajtótörténetét, népművelés-történetét, oktatás- vagy művészettörténetét”* mutatják be. *„Márpedig – írja – a magyar nemzeti tematizáció, magyar nacionalizmustörténet értékelése szempontjából ezek a művek nélkülözhetetlenek lettek volna.”* Arra is utal, hogy *„a hagyományos eszme-, sajtó-, kultúrtörténeti stb. elemzések”* – azok is, amelyeket dolgozatomban idéztem, s azok is, amelyeket hiányol – *„bizonyos kritikával kezelendők”*. Nem kétlem, hogy a hasznosítható tanul-



A NAGYDOKTORI VÉDÉS OPPONENCIÁI ÉS A VÁLASZOK

mányok sora még hosszan bővíthető lett volna, hiszen a szakirodalom nagyon gazdag. Én azonban – ismétlem – nem akartam a magyar nacionalizmus-történetet „értékelni”. A dualizmus korát is, a Horthy-kort is sajátos szempontból: a politikai szocializáció és a nemzeti tematika közötti összefüggések szempontjából vizsgáltam. A történeti háttér bemutatásához igyekeztem átfogó munkákra támaszkodni. A nemzeti tematika kifejeződéseit pedig a nemzetkoncepciók, a nemzeti kánon, a jellegzetes történelemértelmezések, a politikailag megfogalmazott magatartási eszmények, a szimbolikus reprezentációk, a szocializációban meghatározó szerepet játszó iskolarendszer, cserkészlet és leventemozgalom, a hétköznapi életvilágra rávetülő tárgyi és szellemi kultúra területén igyekeztem bemutatni. Ahogy Erős Ferenc is észrevette – Nagy Péter Tibor kritikájával ellentétben – dolgozatom egészében „nem csupán a már feltárt anyagokra, megjelent monográfiákra, másodlagos forrásokra” támaszkodtam, hanem „különbféle dokumentumokra, beszédekre, pártprogramokra, irodalmi művekre, újságcikkekre, statisztikákra” is.

Az 1945 előtti időszakot elemző rész hangsúlyait illetően három véleményre szeretnék reagálni.

Nagy Péter Tibor úgy látja, hogy én a dualizmuskori liberális kormányzat radikális ellenzékének álláspontját osztom a kor nemzetiségpolitikájának megítélésében. Ehhez a véleményéhez kapcsolódó fejtegetéseiben gazdag érveléssel bizonyítja, hogy „a románok, szerbek stb. többségének politikai-etnikai identitása nem a nemzeti-szépi szervezetekhez, és különösen nem ezek szeparatista áramlatához kötődött.” Mielőtt fejtegetéseire válaszolnék, előre kell bocsátanom, hogy a dualizmus koráról szóló fejezetekben a nemzeti tematika tudásszociológiai, intézményes és politikai alapjainak kialakulásával foglalkoztam, nem a nemzetiségek identitásával. Egyrészt azt vizsgáltam, hogy a nemzet szakrális koncepciója hogyan épült fel és a politikailag formálódó nemzeti tematika milyen nemzetkonceptióra támaszkodott; másrészt azt, hogy a nemzeti szocializáció hogyan intézményesült a kultúr- és oktatáspolitikával, a közoktatás kiterjesztésével és a sajtó tömegessé válásával. A nemzetiségi kérdések vizsgálata nem volt feladatom. A velük kapcsolatos elemekre (asszimiláció, nemzetiségpolitika, oktatáspolitikai, a választójog átalakítása, az 1875 után felerősödő államnacionalizmus, a liberális és a tradicionális nemzetfelfogások ütközése) csak röviden utaltam. Ugyancsak röviden utaltam a formálódó román, szlovák, szerb nemzeti tematikákra, mint a magyar nemzeti tematika konkurenciáira és a szaporodó politikai konfliktusokra.

A nemzeti tematika szerkezetére és funkcionálására fókuszáló elemzésem alapján úgy láttam: 1875 után a nemzet fogalma megmerevedett, a politikai nacionalizmus felerősödött, a politikai nemzetfogalom és a nem magyar nemzetiségűek nemzetfogalma között pedig megnőtt a szakadék. A nem magyar nemzetiségűek mindinkább elutasították a hivatalos nemzet-konceptiót, amelyben csak a magyar politikai nemzetnek volt helye, mivel ebben alattvalói státuszuk kifejeződését látták. A dualizmussal foglalkozó fejezetet azzal a következtetéssel zártam, hogy a nemzeti szoci-



A NAGYDOKTORI VÉDÉS OPPONENCIÁI ÉS A VÁLASZOK

alizáció rendszere a magyar nemzet politikai modelljével nem tudta integrálni a nem magyar nemzetiségűeket. Ezt összefüggésbe hoztam a szabadelvű politika hanyatlásával, a választójog korlátozottságával, a modernizációs folyamatokkal, a szociális konfliktusok éleződésével és a társadalmi struktúra átrendeződésével. Azt írtam, hogy a nemzet politikai modelljének csődje előrevetítette a ráépült államalakulat kudarcát, és annak a nemzeti tematikának a kudarcát is, amely erre a politikai nemzet-koncepcióra épült és ennek megvalósítására irányult. Úgy gondolom, Nagy Péter Tibor sokoldalú fejtegetései a nemzetiségek helyzetéről, identitásáról és politikai képviseletéről túlmutatnak dolgozatom keretein. Csak érintőlegesen kapcsolódnak értekezésem gondolatmenetéhez. Ugyanakkor alkalmasak a nemzetiségi problematika további, önálló társadalomtörténeti irányultságú kutatások végiggondolása.

Nagy Péter Tibor a másik alapvető hangsúlykülönbséget a Horthy-korszak nemzeti tematikájának megítélésében látja kettőnk között. Azt írja, hogy ő ebben kulcsfontosságúnak látja az antiszemitizmust, amelynek szerinte én nem adok központi szerepet. Ezt a megjegyzését a Horthy-korszakról szóló fejezet újraolvasása után sem tudom értelmezni, mivel ebben a fejezetben az antiszemitizmusnak központi szerepük van. Opponensem ugyanakkor az antiszemitizmus szerepével kapcsolatos megjegyzéséhez figyelemre méltó lábjegyzetet fűz. Ebben tanulmány értékű gondolatok olvashatók a közhivatalnoki réteg, az oktatási rendszer és a tanárok nemzeti tematika és antiszemitizmus iránti fogékonyságának társadalomtörténeti okairól, a keresztény egyházak „nemzetnevelésben” játszott szerepéről, továbbá antiszemitizmusuk háttéréről. Ezeket megfelelő hivatkozással szívesen felhasználnám értekezésem könyv alakjában.

Szabó Máté kifogásolja, hogy a szocializációs ágensek közül a médiával csak a pártállami rendszertől kezdve foglalkozom, „*holott a teljes tárgyaltd időszakban fontos volt a nyomtatott sajtó szerepe, a Horthy-korszakban pedig a rádióé.*” Megjegyezve, hogy a koalíciós időszak sajtójával is foglalkoztam és az előző korszakokéra is utaltam, egyetértek bírálatának lényegével.

A sokakhoz eljutó sajtó és rádiónak fontos szerepe volt abban, hogy a társadalom számottevő csoportjai a magukévá tegyék a nemzeti tematika világkép- és identitás-mintáit, és hogy ellenségesen, közömbösen vagy legalábbis beletörődően legyenek tanúi annak, ami a magyar zsidósággal történt. Ennek az önmagában is óriási, szerteágazó témának a feldolgozása azonban meghaladta lehetőségeimet. Olyan szakmonográfiát pedig, amelyet az írott sajtóról és a rádióról témám szempontjából is releváns forrásként használhattam volna, nem találtam. Így elsősorban a Horthy-korszak intézményes szocializációjára: a kultúrpolitika nemzetnevelési koncepciójára és programjára, az iskolára, a többrétegű mozgalmi és szervezeti szocializációra, valamint a cserkészsajtó sajátosságaira koncentráltam. Emellett a nemzeti tematika ideológiai háttérét kínáló értelmiségi csoportok tevékenységével foglalkoztam, hiszen mind a keresztény nemzeti ideológiát, mind a népiek ideológiáját



A NAGYDOKTORI VÉDÉS OPPONENCIÁI ÉS A VÁLASZOK

közvetítő irodalmi megfogalmazások sokak politikai világgképére voltak nagy hatással.

(3) *A politikai vezetők diszkurzív megnyilvánulásai.* Szabó Máté megjegyzi, hogy jelentőségükhöz képest nem foglalkozom eléggé Horthynak, Rákosinak és Kádárnak a nemzeti tematika vezetésében játszott szerepével, miközben részletesen foglalkozom az Orbán Viktor megnyilvánulásaiából kirajzolódó nemzeti tematikával. Kétségtelen tény, hogy az említett vezetők dominálták koruk politikai sajtóközleményeit, szavaik, beszédeik, állásfoglalásaik, nyilatkozataik és kinyilatkoztatásai, reprezentatív szerepléseik a sajtó, a rádió, a mozi, majd a tévé jóvoltából gyakran és sokakhoz jutottak el; képük mindenütt látható volt. Diszkurzív megnyilvánulásai feldolgozása meghaladta volna lehetőségeimet, a témám szempontjából számításba jöhető szakmonográfiákat pedig nem találtam. Úgy gondolom azonban, hogy az ilyen jellegű kutatások elvégzése hiánypótló lenne.

(4) *A politikai szocializáció intézményei.* Nagy Péter Tibor hosszan reagál arra megállapításomra, hogy „*a nyugati demokráciákban az állampolgári és a nemzeti identitás formálása alapvetően a formális szocializáció legfontosabb intézményének, az iskolának a feladata.*” Különböző példákkal értelmezi a televízió és a filmek jelentőségét a politikai szocializációban, valamint a civil társadalom politikai szocializáló erejét. Példái azonban nem cáfolják azt a szakirodalmi és Magyarországon is többször igazolt, tudomásom szerint soha nem vitatott alaptételt, hogy a modern demokráciákban az állampolgári és nemzeti identitás formálása alapvetően a mindenkihez eljutó, a rendszerezett tudást szisztematikusan, ellenőrzötten és megfelelően képzett szakemberek segítségével közvetítő iskola feladata.

(5) *Az ötvenes évek politikai nemzetfogalma.* Nagy Péter Tibor hosszan idézi az ötvenes évek nemzetfogalmának szerkezetével, a nemzethez tartozás akkori kritériumaival és a nemzeti tematika bipoláris világgképével kapcsolatos fejtegetéseimet, majd ezek bírálataként a határok különböző átjárhatóságáról és a kommunista pártok nacionalizmusáról ír. Nem sikerült megfejtennem, hogy ezek hogyan kapcsolódnak az általam leírtakhoz.

(6) *A nemzeti tematika a rendszerváltás után.* Nagy Péter Tibor vitatja azt a megállapításomat, hogy a nemzeti tematika a Fidesz 1996-os, első orientációváltásával került a politikai élet főáramába. Én ezt a nemzeti tematika vezetésének átvételével, a diszkurzív akciók professzionalizmusával és az új önmeghatározási szükségletekkel magyarázom. Nagy Péter Tibor szerint a fordulat 2002-vel következett be, amikor a Fidesz elvesztette a választásokat. Álláspontját nem tudom elfogadni. A nemzeti tematika a Fidesz kormányzása alatt is a politikai élet főáramában volt, a 2002-es választások idején is. Ezeket dolgozatomban részletesen is bizonyítottam.

(7) *Elméleti kérdések.* Szabó Máté megjegyzi, hogy hasznos lett volna, ha kitekin tettem volna a szocializáció kutatásának új elméleti eredményeire a nemzetközi és a hazai területen. Úgy gondolom, minden hazai kutatást figyelembe vettem dolgoza-



A NAGYDOKTORI VÉDÉS OPPONENCIÁI ÉS A VÁLASZOK

tom megírása során. Valamelyest tájékoztam a külföldi szakirodalomban is. Olyan elméletekkel azonban, amelyek a politikai szocializáció történelmi modelljeire és diszkurzív tényezőre vonatkoztak volna, és amelyekkel kapcsolatban elhelyezhettem volna saját, elfogadó, elutasító vagy elhatárolódó álláspontomat, nem találkoztam. A számomra alapvető elméletekre és eredményekre igyekeztem hivatkozni.

Ugyancsak Szabó Máté kérdezi, hogy mit jelentettek a dolgozatomban kifejtettek szempontjából az együttműködések. A szerzőtársakkal végzett közös kutatások általában survey típusú kutatások voltak. A közös munkák nem érintették a nemzeti tematika problematikáját. Ezzel a problémával egyedül kezdtem el foglalkozni az elmúlt években. A kutatási koncepciók és a kérdőívek minden esetben közösek voltak. A közös tanulmányok politikai szocializációval kapcsolatos elméleti részei jelentős mértékben kapcsolódtak az én korábbi önálló munkáimhoz. A politikai kultúrával kapcsolatos elméleti és társadalomtörténelmi fejtegetések a minden szerzőpáros között szokásos munkamegosztás értelmében az én hozzájárulásomat jelentették a közös munkához. Ezek saját koncepcióimon alapultak, amelyeket természetesen közösen fogadtunk el a közös tanulmányban. A politikai kultúra magyarországi sajátosságai vizsgálatának operacionalizálása, az adatok elemzése és értelmezése ugyancsak közös volt. Ezeket értekezésemben minden esetben jelöltem. Nem kérdéses ugyanakkor, hogy a közös kutatások, a szakmai együttműködés és az összefüggések közös felfedezése sokat segítettek abban, hogy a nemzeti tematika, a kollektív identitások és a politikai szocializáció közötti kapcsolatok problémáit végiggondoljam, és e problémakör egyes részmozzanatait esetenként a közös eredményekre hivatkozva is be tudjam mutatni. A szép emlékü és hasznos közös empirikus kutatásokért köszönet illeti kiváló szerzőtársaimat, Csepeli Györgyöt, Örkény Antalt és Murányi Istvánt.

(8) *Szerkesztési kérdések.* Erős Ferenc javasolja, hogy az empirikus társadalomkutatási adatok egy részét integráljam a főszövegbe. Javaslatát köszönettel fogadom, és értekezésem könyv formában történő megjelentetésének előkészítése során figyelembe veszem.

(9) *A nemzeti törésvonal.* Szabó Máté szavá teszi, hogy a „nemzeti törésvonal” kategóriájának tartalmát nem definiálom és nem helyezem szakirodalmi összefüggésekbe. Dolgozatomban kétségtelenül csak használom a „törésvonal” politikatudományi kategóriát, anélkül, hogy értelmezném. Értekezésem könyv formában történő megjelentetéséhez ezt a mulasztást pótolni fogom. A pártrendszer törésvonalai és a nemzeti tematika közötti összefüggések szisztematikus vizsgálatát azonban már elsősorban a politológia illetékességén belül tudom elképzelni. Szabó Máté a törésvonal problémájával kapcsolatban hiányolja a MIÉP és a kisgazdapárt szerepének külön elemzését. Ezt nem éreztem és nem érzem a dolgozat feladatának. Ahogy erre több helyen is utalok, ezek a pártok részt vettek a nemzeti tematika újrafogalmazásában. Én azonban mindenekelőtt a Fidesz szerepének elemzését tartottam felada-



A NAGYDOKTORI VÉDÉS OPPONENCIÁI ÉS A VÁLASZOK

tomnak, mert a társadalom jelentős csoportjaihoz eljutott és a politikai önmeghatározásokat jelentősen befolyásoló nemzeti tematika vezetése ehhez a párthoz kötődik.

(10) *Nemzetfelfogások.* Szabó Máté kifogásolja, hogy nem tekintettem át a nemzetfogalomról és a modern nemzet elméletéről folytatott vitákat, és nem foglalok állást az egyik vagy a másik mellett. Ezt tudatosan nem tettem. Bár ismertettem a nemzetfelfogások történelmileg kialakult modelljeit és hivatkoztam Benedict Anderson és Csepeli György koncepciójára, nem éreztem szükségét annak, hogy a nemzet ilyen vagy olyan elméleti értelmezését tekintsem autentikusnak. Elsősorban a nemzetfogalom szociológiailag és társadalomtörténetileg megragadható felfogásainak bemutatását tartottam céloknak, nem a nemzetfogalom különböző elméleti értelmezéseinek áttekintését és értékelését.

(11) *A kollektív identitás fogalma.* Erős Ferenc dolgozatomról készített nagy ívű és számomra sokat jelentő elemzésének legfőbb kritikai észrevételei a kollektív identitás fogalmával kapcsolatosak. Mint írja, „*a szociálpszichológiában szocializálódott kutató számára*” „*az identitás fogalma nem választható el azoktól a fejlődési krízisektől, amelyek a személyiség kialakulását kísérik, s azoktól a csoportközi konfliktusoktól sem, amelyekben a különbségtétel és az elhatárolódás az egyén pozitív identitás-élményének megerősítését szolgálja.*” Utal azokra a traumákra, fenyegetésekre, a térségünkre jellemző revolútív eseményekre, amelyek „*az egyén identitását kétségbe vonják, delegitimálják, szimbolikusan megsemmisítik*”. Úgy gondolom, teljes joggal kifogásolja elemzésemből azokat az explicit fejtegetéseket, amelyek a kollektív identitások elhatárolódásban és különbségtételben játszott szerepét írják le. Abban is igaza van, hogy az identitás interszubjektív dinamikájának bemutatása hiányzik dolgozatomból. Ma már magam is úgy látom, hogy a politikai szocializáció és a kollektív identitások viszonyának értelmezésében támaszkodhattam volna Habermas kommunikatív cselekvéseméletére és az én fejlődésére vonatkozó elgondolásaira. Örülök, hogy ezekre a hiányosságokra felhívta a figyelmemet. A kézirat könyvkiadásra előkészítendő változatában igyekszem ezeket pótolni.

(12) *Az európai politikai szocializáció kérdései.* Szabó Máté teszi fel a kérdést, hogy van-e európai polgár és politikai szocializáció, ha van, milyen ágensek és mechanizmusok jellemzik, és mit jelent a nemzeti tematika értelmezése szempontjából az Európai Unióhoz történt csatlakozás. Ezeket a kérdéseket alapvetőeknek tartom témám szempontjából. Bár magam is érintem őket, és utalok az európai alaptematika létre is, részletes tárgyalásuk meghaladta volna dolgozatom kereteit. Az európai polgár eszménye az európai ifjúságpolitikák és megaprogramok központi kategóriája. Az európai politikai szocializáció kérdései Európában az állampolgári nevelés kitüntetett kérdései. Az ifjúsági Eurobarométerek, az újabb nemzeti és transznacionális szintű szociológiai kutatások ugyancsak vizsgálják az európai identitás különböző elemeit. Nem kétséges, hogy az unióhoz való csatlakozással fokozatosan szétfeszül a nemzeti tematika értelmezési kerete, és ahogy láttuk, maga a nemzeti tematika is



A NAGYDOKTORI VÉDÉS OPPONENCIÁI ÉS A VÁLASZOK

reagál az uniós csatlakozással kapcsolatos kérdésekre. Ezek további vizsgálata azonban már egy másik munka feladta.

Úgy gondolom, elfogyott a választ igénylő opponensi észrevételek sora. Még egyszer köszönöm bírálóimnak, hogy elmélyülten és részletesen foglalkoztak dolgozatommal. Köszönöm elismerő szavaikat, örülök, hogy bíráló megjegyzésekkel felhívták a figyelmemet dolgozatom érzékeny pontjaira és a továbblépés lehetséges irányaira. Sokat tanultam bírálatukból.

Budapest, 2007. október 20.



A fotókat készítette: Kenéz György



Abstracts

Political Socialization in the Adolescence

CSÁKÓ, MIHÁLY

In the research „School and Society, 2005” we had got an astonishing picture of the political socialization. Nearly four fifths of the high school students support antidemocratic principles: control and one-party political system. In 2008 we repeated the research and we had got similar results. Next time I did this research in 2017 and in this paper I summerize the results of the 2008 and 2017 research. I focus on the similar and different results.

KEYWORDS: *worthes, political orientation, political knowledges*

The metamorphosis of nationalism in Hungary and Russia between 1995 and 2013: results of a comparative comparison research

CSEPELI, GYÖRGY – ÖRKÉNY, ANTAL

In this paper we are focusing on the metamorphosis of nationalism in Russia, in Hungary and in the other countries in the European Union between 1995 and 2013. For the research we had used the ISSP research. We had researched the dimensions like spontaneous national identity, ethnocentrism, national categorization, national pride, nationalism and xenophobia. First we introduce the several aspects, then we reveal the features of the nationalism. This paper focus ont he role of the nationalism in the running of the capitalism.

KEYWORDS: *national identity, ethnocentrism, nationalism, xenophobia*

Free time allocation in various types of secondary schools

BOCSI, VERONIKA – KOVÁCS, KLÁRA

The aim of this study is analyse the free time allocation in different types of secondary schools in Hungary. The use of free time is connected with social inequalities and the agglomeration of cultural capital so these patterns are rooted most of all in the social background. Besides, educational sociology involves an institutional effect in this field as well. Hungary has got a selective educational system and the different types of secondary schools refermainly to specific social groups so the differences in the use of free time can be significant.

The database of Hungarian Youth Research has been used during this analysis. This database is representative for regions, types of settlement, age and gender (N = 8000) and the subsample of secondary school students can be separated. Quantity of free time, places of free time, features



of „screen time activities” and cultural activities have been analysed. Means, chi-square statistic, ANOVA-test, factor analysis and linear regression model were used. Our empirical findings can show the different free time patterns of the subsamples (grammar school, secondary vocational school and vocational school).

KEYWORDS: *free time, free time allocation, social inequalities, secondary school students*

Rethinking the public in Higher Education: Communitarian Engagement vs. Service-Based dependency

PATAKI, GYÖNGYVÉR

There has been structural change in higher education due to the impact of institutions built or maintained in private public partnership. The aim of the paper is to give a deep insight into how these institutions could accommodate or shape the public higher education sector's discourses, spaces, procedures.

The research used mixed method to approach this complex question from a multidisciplinary perspective (sociology, education). Within this framework two residential halls were chosen and 17 interviews were carried out with all relevant figures of the management. Due to the analytical tools of Maxqda 12 the qualitative results will be presented giving an insight into the differing discourses and practices of the public vs. private-public management.

Based on the analysis of the managerial interviews it is safe to state that the public management struggles to balance a communitarian, democratic discourse and objectives with the requirements of efficiency and accountability. The presence of private-public management unintentionally shapes its public counterpart. The institutional analysis revealed that due to the swiftly changing institutional and policy environment residential halls are forced to be efficient leading to difficulties in managerial legitimacy and questions concepts such as community, conformity, commitment and action. Under the circumstances of increasingly growing institutional service-based dependency and control, academic consumers, institutions and students alike, paradoxically avoid integrating into macro groups. As a consequence, the institution encourages and educates students into a particular type of citizenship based on communication and consumerism rather than consensus.

KEYWORDS: *higher education, partnerships in education, operations research, educational practices, qualitative research, semi structured interviews*

Similarities and Differences of Students' Labour Market Paths Graduated in the Field of Social Science

FÓNAI, MIHÁLY – MÁRTON, SÁNDOR

We study graduate trainees' (short) paths of four „social courses” and their transition from higher education to the labour market. We have thought in cases of the chosen social courses, that differences can become perceivable besides similarities.



It has also been assumed that sociologists of the four chosen professions can be characterized by a diverse labour market behaviour from the other ones. It can be partially explained by the objectives, the content of their courses and the flexibility of the prospective institutional system.

Compared to the above in cases of other social courses a diverse picture has been experienced by us based on the socio-demographic background and experience in labour market, expectations and satisfaction. Social workers and socio-politicians' socio-demographic indicators are quite similar just like the socio-politicians and sociologists' indicators are. This may be due to the effect of the level of master/academic education.

We analyse the results of Graduate Tracking System (GTS) 2015 data collection in our presentation. The research was carried out by the Educational Office in co-operation with higher education institutions in the form of an online questionnaire. We sorted the respondents of the four chosen courses (828) out of all graduated (20 579).

KEYWORDS: social courses, transition towards the labour market, labour market features

The civil activity of higher education students and the correlation of their chances of dropping out

FÉNYES, HAJNALKA – MARKOS, VALÉRIA – PUSZTAI, GABRIELLA

Our research question is that volunteering and civil organization membership of higher education students are able to protect against dropping out from higher education or even divert from effective learning and hinder persistence. The positive or negative effect of civil activity of students is measured by quantitative multivariable method, and the question is whether there is there a clear effect of civil activity on persistence, after allowing the effect of other socio-demographic variables. The results show, that civil activity of students neither protect against dropping out nor hinder persistence in our sample. There were several variables which affected civil activity, and the good relationship with parents is protecting the most against dropping out from higher education, but the fact, that civil activity is neither divert from effective learning, and nor hinder persistence means that it is important to improve civil activity of higher education students due to its' several positive effects.

KEYWORDS: higher education students, civil activity, persistence, dropping out, quantitative analysis

Communities – in another way

TIBORI, TIMEA

This paper summarizes the main characteristics of the formation, the internal dynamics and the transformation of the communities. I have used the worthes and communituies researches and analyzes of Hankiss Elemér. His main question was the individaul estrangement and the restraint of the action.

KEYWORDS: individual and society, private and public communities, secret and strangeness